

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Turkic World Academic Perspective

"DİLDE, FİKİRDE VE İŞTE BİRLİK"

İSMAİL GASPRALI

CİLT 3 • SAYI 5 • YIL 2023

TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

Journal of Turkic World Academic Perspective

YAYIN DÖNEMİ
PUBLICATION PERIOD
BAHAR / SPRING

YIL YEAR	CİLT VOLUME	SAYI ISSUE
2023	3	5

E-ISSN: 2791- 8270

DOI: 10.52703/ay

YAYINCI / PUBLISHER

Akademik Yorum

<https://www.akademikyorum.com/>

SAHİBİ/ OWNER

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehtemyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehtemyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

EDİTÖR YARDIMCISILARI/ DEPUTY EDITORS

Arş. Gör. Dr. Muhammed ÇELİK

celikmuhammedd@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

Proje Asistanı Nilay AKBULUT

nnilayakbulut@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dossay Kenzhetayev

Ahmet Yesevi Üniversitesi- Kazakistan

Prof. Dr. Ferhat PİRİNÇİ

Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye

YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY

BM Kültür Çeşitliliği Örgütü Genel Sekreteri- Kazakistan

Doç. Dr. Shurubu Kayhan

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Türkiye

PUBLICATION BOARD / YAZI KURULU

Arş. Gör. Dr. Muhammed ÇELİK
Proje Asistanı Nilay AKBULUT

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Miras Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Abdulmecit NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Doç. Dr. Geray MUSAYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Oktay KULİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Erdem ÖZDEMİR	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. M. Hanifi ERCOŞKUN	Atatürk Üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Dr. Muzaffarkhon JONİEV	İmam Tirmizi U. Bilimsel Araştırma Merkezi- Özbekistan

DANIŞMA KURULU / SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Fadıl HOCA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Mensur NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Recai COŞKUN	İzmir Bakırçay Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi Kırgızistan
Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY	BM Dünya Kültür Çeşitliliği Örgütü Gen. Sek.-Kazakistan
Doç. Dr. Fariz AHMEDOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Maria KOÇKORBAEVA	Kyrgyz Economic University- Kırgızistan
Doç. Dr. Atilla JORMA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Raqif KASIMOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ZÜGÜL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi- Türkiye
Öğr. Gör. Yusif ALİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Közhan YAZGAN	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı -Türkiye
Abdirimov Bekzod MURATOVİÇ	Özbekistan Cumhuriyeti Maneviyat ve Marifet Merkezi Harezmi Bölgesi Başkanı- Özbekistan

BU SAYININ HAKEMLERİ/ REFEREES FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Ferhat PİRİNÇİ	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
--------------------------	------------------------------------

Prof. Dr. Zhanat Aimukhamnet	Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Shalgınbayeva Kadisha	Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Ali ÇELİKKAYA	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Alper TAZEGÜL	Kafkas Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. H. Hilal ŞAHİN	Giresun Üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ	Tokat Gaziosmanpaşa üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Tunç DEMİRTAŞ	Mersin Üniversitesi- Türkiye

İNDEKSLER ve DİZİNLER / INDEXES and PLATFORMS

Dergi adresinden ulaşılabilecektir.

YAYIN HAKLARI/ PUBLICATION RIGHTS

Bu dergide yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. Articles published in this journal represent only the views of the contributors.

Copyright © 2020.

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, Akademik Yorum platformu'nun yazılı izni olmadan, fotokopi yoluyla veya elektronik, mekanik ve sair suretlerle kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kayda alınamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be copied, reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by means, without the prior expressed permission in writing of the Akademik Yorum platform.

Copyright © 2020.

Dergi açık erişimlidir (CC BY-NC)./ The journal is open access (CC BY-NC).
Derginin hiçbir aşamasında yazarlardan hiçbir ad altında ücret talep edilmemektedir./
No fee is charged to the authors under any name at any stage of the journal.
Dergi tamamen ücretsizdir./ The journal is completely free.

İLETİŞİM / CONTACT

Akademik Yorum
info@akademikyorum.com
<https://www.akademikyorum.com/>

TABLE OF CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi/Research article

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINA ÜYE ÜLKELERİN KURUM KAZANÇLARININ VERGİLENDİRİLMESİ: KARŞILAŞTIRILMALI BİR İNCELEME

*TAXATION OF CORPORATE EARNINGS OF MEMBER STATES OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES: A COMPARATIVE
EXAMINATION* (1- 29)

Mutlu YORULDU- Burak ÇAKIR

Araştırma Makalesi/Research article

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINA ÜYE ÜLKELER ARASINDA İKİLİ İLİŞKİLER

BILATERAL RELATIONS BETWEEN MEMBER STATES OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES..... (30- 63)

Mehmet YÜCE

Araştırma Makalesi/Research article

ÂLEMĞİR EVRENGZİB DÖNEMİNDE BABÜRLÜ DEVLET POLİTİKASI (1658- 1707)

THE STATE POLİCY OF THE BABURİD STATE İN ALAMĞİR AURANGZEB PERİOD (1658- 1707) (64- 84)

Vedat MERAL

Araştırma Makalesi/Research article

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ARASINDA ENERJİ ALANINDAKİ İŞBİRLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME AN ASSESSMENT ON ENERGY COOPERATION BETWEEN TURKEY AND AZERBAIJAN

M. Fatih ASLANTAŞ

Araştırma Makalesi/Research article

КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ, САЯСАТКЕР САБЫР НИЯЗБЕКОВТИҢ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ

ARCHIVAL FACTS ABOUT THE ACTIVITIES OF A PROMINENT STATESMAN, POLITICIAN SABYR NIYAZBEKOV (138- 163)

Symbat AKHMETOVA

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINA ÜYE ÜLKELERİN KURUM KAZANÇLARININ VERGİLENDİRİLMESİ: KARŞILAŞTIRILMALI BİR İNCELEME

Mutlu YORULDU*

Burak ÇAKIR**

Özet

Türk Devletleri Teşkilatına üye olan Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan ülkeleri Türk dilini korumak ve geliştirmek amacıyla bir araya gelmiştir. Teşkilata üye ülkeler kendi aralarında toplamda on dokuz ayrı başlıkta iş birliğinde bulunmuşlardır. Bu başlıklardan biri de ekonomidir. Buna karşılık her ülkenin kendi özelinde uygulamış olduğu bir ekonomi ve vergi politikası bulunmaktadır. Bu vergi politikası nezdinde ülkeler sahip oldukları coğrafi konuma, doğal zenginliklere, ülke tarihçesine ve ekonomik gelişmişliklerine göre çeşitli vergileri yürürlüğe koymuşlardır. Her ülkenin ortak olarak uygulamış olduğu kurumlar vergisi bu çalışma da ele alınmıştır. Teşkilata üye ülkelerin kurumlar vergisi nezdinde benzer uygulamalar bulunmakla birlikte çeşitli farklılıklar da söz konusudur. Bu farklılıkların başında uygulamış oldukları vergi oranı gelmektedir. Bu çalışmada üye ülkelerin uygulamış oldukları kurumlar vergisinin özellikleri açıklanmış ve kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı grafiklerle gösterilmiştir. Bu sayede teşkilata üye ülkelerin kurumlar vergisi sistemleri değerlendirilmiş ve üye ülkelerin vergi sistemlerinin içerisinde, kurumlar vergisinin önemi ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dünyası, Kurum Kazançları, Kurumlar Vergisi, Kar Vergisi.

TAXATION OF CORPORATE EARNINGS OF MEMBER STATES OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES: A COMPARATIVE EXAMINATION

Abstract

The countries of Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan, which are members of the Organization of Turkish States, came together to protect and develop the Turkish language. The member states of the Organization have cooperated among themselves on a total of nineteen different topics. One of these topics is the economy. On the other hand, each country has an economic and tax policy that it has implemented in its own way. According to this tax policy, countries have put into effect various taxes according to their geographical location, natural wealth, country history and economic development. Corporate tax, which is applied jointly by each country, is also discussed in this study. Although the member countries of the Organization have similar practices in terms of corporate tax, they contain various differences. At the beginning of these differences is the tax rate they apply. In this study, the characteristics of the corporate tax applied by the member countries are explained and the share of corporate tax in total tax revenues is shown with graphics. In this way, the corporate tax systems of the member countries of the organization have been revealed and the importance of corporate tax in the tax systems of the member countries has been revealed.

Keywords: Organization of Turkic States, Turkish World, Corporate Earnings, Corporation Tax, Profit Tax.

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü Mali İktisat Anabilim Dalı, mutlu.yoruldu@balikesir.edu.tr.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, burakcagir1035@gmail.com.

GİRİŞ

Türk Devletleri Teşkilatı Türk dillerini konuşan ülkelerin arasındaki bağı güçlendirilmesi amacıyla oluşturulmuştur. Teşkilatın ilk kuruluş aşamasında Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan yer almaktadır. Bu dört ülke arasında Nahcivan anlaşması yapılarak teşkilat kurulmuştur. 2019 yılında Özbekistan'ın da Türk Devletleri Teşkilatına katılımıyla teşkilat içerisindeki üye ülke sayısı 5'e çıkmıştır. Organizasyon içerisinde yer alan bu beş tam üye ülkenin yanında gözlemci ülkeler yer almaktadır. Bu ülkeler; Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir. Organizasyon içerisinde Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekretarya gibi organlar yer almaktadır. Bu organların amacı teşkilatın işleyişindeki düzeni sağlamaktır. Bu teşkilatın ana organı Devlet Başkanları Konseyi'dir. Teşkilatın dönem başkanlığı hâlihazırda Özbekistan tarafından yürütülmektedir. Bu teşkilatın faaliyetleri İstanbul'da yer alan yerleşik bulunan sekretarya tarafından yürütülmektedir. 2022 yılı Kasım ayına kadar dönem başkanlığını Türkiye Cumhuriyeti Devleti yürütmüştür. Özbekistan Semerkant'ta düzenlenen zirve ile dönem başkanlığı Özbekistan'a geçmiştir. Yapılacak bir sonraki zirveye kadar teşkilatın dönem başkanlığı Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev tarafından yürütülecektir.

Teşkilat on dokuz ayrı konuda iş birliğinde bulunmaktadır. Bu iş birliklerinden biri de ekonomi alanında yapılan iş birliğidir. Ekonomik iş birliğinin oluşturulması anlamında somut bir adım olarak nitelendirilen Almatı'da gerçekleştirilen Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi 2011 yılında gerçekleştirilmiştir. Teşkilat dışında ülkelerin kendi özelinde ikili olarak ekonomik faaliyetlerinin de bulunduğu söylenebilir.

Teşkilata üye ülkelerin coğrafi konumları, doğal zenginlikleri, ekonomik gelişmişliği ve kuruluş tarihleri farklılıklar içermektedir. Türkiye teşkilat içerisindeki kuruluş tarihi olarak en eski ülke konumundadır. Teşkilat içerisinde Türkiye dışında yer alan ülkeler Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber 1991 yılının farklı dönemlerinde kurulmuşlardır. Bu nedenle bu ülkelerin siyasi ve ekonomik yapılarının daha yeni olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye dışındaki ülkelerin vergi kanunları yakın geçmişte oluşturulmuştur. Vergi uygulamaları konjonktürel ve dinamik uygulamalar olduğundan, zaman zaman güncellemeye tabi olmaktadır. Teşkilat içerisindeki her üye ülkenin kendi vergi politikaları kapsamında çeşitli vergileri bulunmaktadır. Üye ülkelerin sahip olduğu coğrafi şartlarına ve doğal

zenginliklerine göre uyarlanmış vergiler bulunmakla beraber her ülkenin uyguladığı ortak vergiler de bulunmaktadır. Bu vergilerden biri de kurumlar vergisidir. Kurumlar vergisinin yapısı ve oranları her ülke nezdinde farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkların, verginin özellikle kapsamı ve oranlarından kaynaklandığı ifade edilebilir.

Bu çalışmada, teşkilata üye ülkelerin kurumlar vergilerinin kapsam, oran ve yapısı ele alınarak, her bir ülkenin kurumlar vergisi gelirlerinin, toplam vergi gelirleri içerisindeki payı tablolar ve grafikler halinde ortaya konulmaktadır. Sonuç olarak da elde edilen bulgulardan yola çıkılarak, teşkilata üye ülkelerin kurumlar vergisine ilişkin bilgilerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesine yer verilmektedir.

1. TÜRKİYE

Türkiye’de kurumlar vergisi 10.06.1949 tarihli ve 5422 sayılı kanunla vergi sisteminde yerini almıştır. Kurumlar vergisi kanunu, zaman içerisinde yapılan kanuni düzenlemelerle beraber önemli değişiklikler geçirmiştir. 01.06.2006 tarihli Resmî Gazetede yayınlanan 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu ise 01.01.2007 tarihinde yürürlüğe konmuştur (Yılmaz ve diğerleri, 2022: 97).

193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu’nun 2. Maddesinde sayılan yedi gelir unsurunun birinden, birkaçından veya her birinden elde edilen gelirin kurumlar tarafından elde edilmesi durumunda kurum kazancı meydana gelir ve bu kazanç kurumlar vergisi ile vergilendirilmektedir. Yani gelir vergisi açısından gelirin tanımı neyi ifade ediyorsa kurumlar vergisi açısından da onu ifade etmektedir (Şenyüz ve diğerleri, 2022: 161).

Kurumlar vergisi kanuna göre; sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadi kamu kuruluşları, dernek veya vakıflara ait iktisadi işletmeler ve iş ortaklıkları kurumlar vergisinin mükellefidirler (Kurumlar Vergisi Kanunu, Md. 2).

Kurumlar vergisi açısından mükellefiyet tam ve dar olarak ikiye ayrılmaktadır. Tam mükellefler, kanuni ve iş merkezi Türkiye’de yer alan ve Türkiye içinde ve dışında elde ettikleri kazanç üzerinden vergilendirilenlerdir. Dar mükellefler ise, kanunu ve iş merkezi Türkiye’de bulunmayan ve sadece Türkiye sınırları içerisinde elde ettikleri kazançlar üzerinden vergilendirilenlerdir (Kurumlar Vergisi Kanunu, Md. 3).

Kurumlar vergisi kanununa göre muafiyetler ve istisnalar ilgili kanununun 4. ve 5. maddelerince düzenlenmiştir. Bu kanun kapsamında uygulanan muafiyetlerin amacı,

yatırımların üzerinde yer alan vergi yükünün hafifletilmesi ve bu sayede ülke içerisinde sermaye birikiminin oluşturulması hedeflenmiştir. Bu muafıklardan yararlananlar ekseriyetle kamu kuruluşlarıdır. İstisnalar ise daimî ve geçici şekilde uygulanmaktadır (Yılmaz ve diğerleri, 2022: 108-112). Bütün muafiyetler ve istisnalar ilgili maddeler nezdinde kanunda detaylıca açıklanmıştır.

Kurumlar vergisi, mükelleflerin bir hesap dönemi boyunca elde etmiş oldukları safi kurum kazancı üzerinden hesaplanmaktadır (Kurumlar Vergisi Kanunu: Md. 6). Safi kurum kazancının tespiti için elde edilen hasıllardan kanunun izin vermiş olduğu giderlerin düşülmesi gerekmektedir. Belirtilen safi kurum kazancının tespiti konusunda gelir vergisi kanunu içerisinde yer alan ticari kazanç hükümleri uygulanmaktadır. Ticaret şirketleri, kurumlar vergisine tabi tüzel kişiler ve kurumlar vergisine tabi tutulan diğer tüzel kişilikler birinci sınıf tüccar olarak değerlendirilmekte ve bilanço esasına göre defterlerini tutmak zorundadırlar. Ancak kurumlar vergisine tabi olup Hazine ve Maliye Bakanlığının belirlemiş olduğu ölçütleri sağlayan tüzel kişilikler işletme hesabı esasına göre defter tutabilmektedir (Yılmaz ve diğerleri, 2022: 125).

Kurumlar vergisi oranı 2006 yılına kadar %33 iken, uluslararası vergi rekabetinin sağlanması ve ülke içindeki sermaye birikiminin artması amacıyla %20'ye indirilmiştir (Yılmaz ve diğerleri, 2022: 152). 2018-2020 yılları arasından %22, 2021 yılında %25 ve son olarak 2022 yılında kurumlar vergisi oranı %23 olarak uygulanmıştır. Kurumlar vergisi kanunu 32. maddeye göre; Bankalar, 6361 Sayılı Finansal Kiralama, Faktoring ve Finansman Şirketleri Kanunu kapsamındaki şirketler, elektronik ödeme ve para kuruluşları, yetkilendirilmiş döviz müesseseleri, varlık yönetimi şirketleri, SPK kurumları ve sigorta reasürans ile emeklilik şirketleri açısından kurumlar vergisi oranı %25 olarak uygulanmaktadır. Kurumlar vergisi mükellefleri hesap dönemi içerisinde kanunda belirtilen şekilde kurumlar vergisinden mahsup etmek üzere geçici vergi ödemektedir. Cumhurbaşkanı bu geçici vergi oranını 5 puan indirmeye ve kanuni seviyesine geri getirmeye yetkilidir (Kurumlar Vergisi Kanunu, Md. 32).

T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığına bağlı, Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün yayınlamış olduğu merkezi yönetim bütçe istatistikleri verilerine göre kurumlar vergisinin yıllar içerisindeki gelirleri ve bu gelirlerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı aşağıda yer alan tablo ve grafiklerle gösterilmiştir.

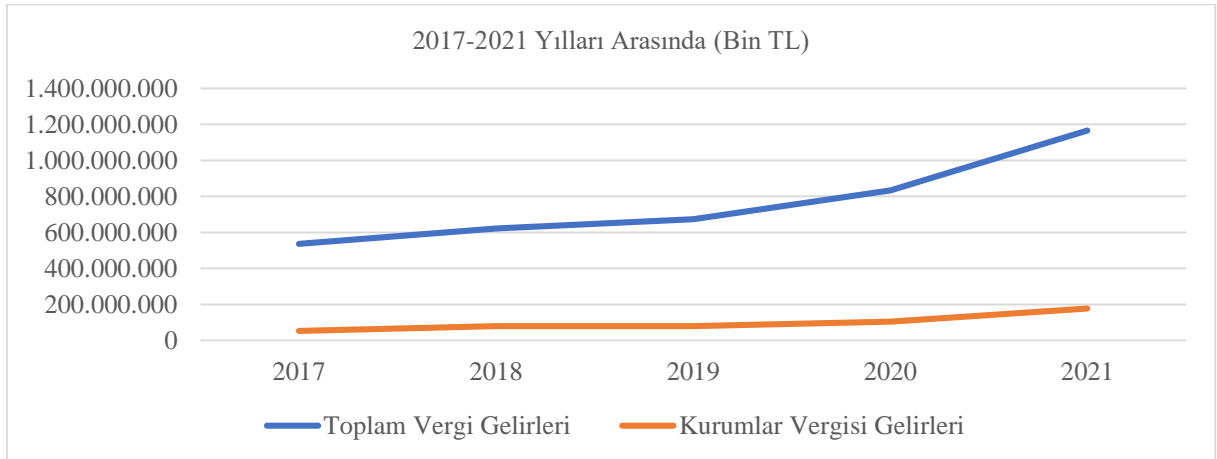
Tablo 1: Toplam Vergi Gelirleri, Kurumlar Vergisi Gelirleri ve Kurumlar Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (Bin TL)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Vergi Gelirleri	536.617.206	621.536.356	673.859.718	833.250.502	1.164.988.132
Kurumlar Vergisi Gelirleri	278.780.848	78.673.314	78.828.983	105.056.671	177.972.747
Kurumlar Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%9,86	%12,66	%11,70	%12,61	%15,28

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri

Tablo 1 değerlendirildiğinde, kurumlar vergisi gelirlerinin yıllar itibariyle arttığı görülmektedir. Yıllar itibariyle hem kurumlar vergisi tahsilatı artış göstermekte hem de kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payında artış eğilimi gözlemlenmektedir. Kurumlar vergisi tahsilatının, toplam vergi gelirleri içindeki payı 2017 yılında %9,86 iken, bu payın 2021 yılı itibariyle %15,28'e yükseldiği tespit edilmiştir. 2020 yılında %12,61 olan bu payın 2021 yılına gelindiğinde yaklaşık %3'lük bir artışla %15,28'e yükselmesinin en önemli sebebi olarak kurumlar vergisi oranında yaşanan artış gösterilebilir. 2020 yılı kurum kazançlarına uygulanan kurumlar vergisi oranı %22 iken bu oran 2021 yılı kurum kazançları için %25 olarak uygulanmıştır. Diğer bir artış sebebinin de kurumlar vergi matrahlarının nominal düzeyinde, mükellefler tarafından gerçekleştirilen artırımın olduğu söylenebilir. Aşağıda Grafik 1'de 2017-2021 yılları arasında toplam vergi gelirleri ile kurumlar vergisi gelirlerinin eğilimi gösterilmiştir.

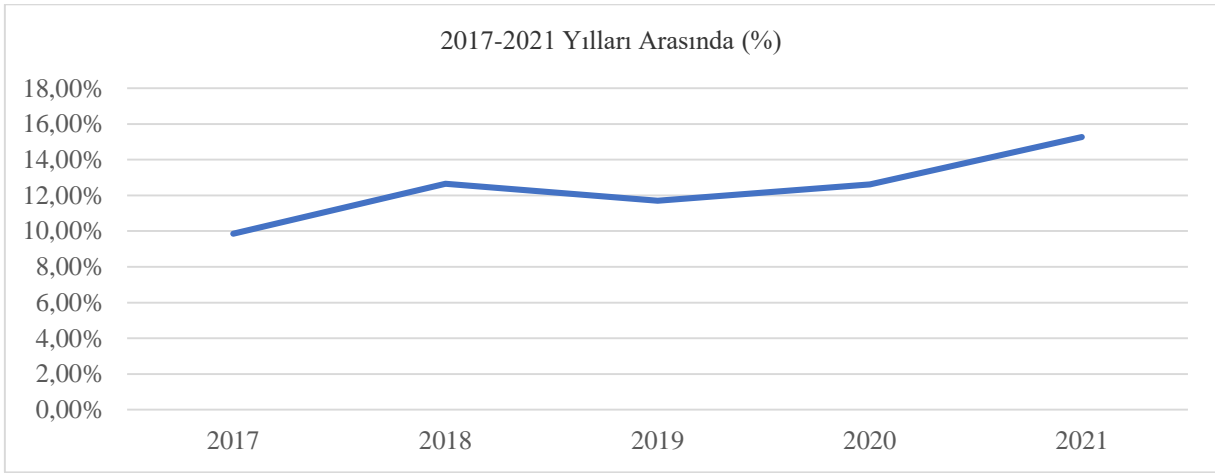
Grafik 1: Toplam Vergi Gelirleri ve Kurumlar Vergisinin Yıllar İtibariyle Görünümü

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri

Grafik 1 incelendiğinde, toplam vergi gelirlerinin 2017 yılındaki düzeyi ile 2021 yılındaki seviyesi kıyaslandığında iki kattan daha fazla bir artışın gerçekleştiği tespit edilmiştir. Toplam vergi gelirlerinde her geçen dönemde bir artış eğilimi olduğu ve bu eğilimde kurumlar vergisi gelirlerindeki artışın da etkili olduğu ifade edilebilir. Aşağıda Grafik 2’de de kurumlar vergisinin yıllar itibariyle toplam vergi gelirleri içindeki durumu belirtilmiştir.

Grafik 2: Kurumlar Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri

Türkiye’de kurumlar vergisi gelirlerinin 2017’den 2021’e artış eğiliminde olduğu söylenebilir. Kurumlar vergisi gelirlerinde sadece 2019 yılında bir azalış olduğu tespit edilmiştir. Bu azalışın nedeninin ise kurumların matrahlarını oluşturan kurum kazançlarında bir önceki yıla göre bir azalmadan kaynaklandığı ifade edilebilir. Zira 2018 ve 2019 yılları kurum kazançlarına uygulanan kurumlar vergisi oranları %22’lik oranla aynıdır.

2. AZERBAIJAN

Azerbaycan Cumhuriyeti, Asya ve Doğu Avrupa arasından yer alan bölgede, Hazar Denizi’ne kıyısı bulunan demokratik ve laik bir ülkedir (<https://www.nationsonline.org/oneworld/azerbaijan.htm>-, 16.12.2022). Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 30 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek, Azerbaycan Cumhuriyeti olarak varlığını sürdürmeye başlamıştır. Bağımsızlığından bu yana ekonomik gelişme ve kalkınmanın sağlanması amacıyla önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu sebeple de bölgesel ve küresel olmak üzere birçok uluslararası oluşumun içerisinde yer almaktadır (Yapıcı, 2017: 164).

Azerbaycan Cumhuriyeti 1991-1992 yıllarında bağımsızlığını yeniden kazanmasının ardından modern vergi sisteminin temelini atmıştır (Şamilli, 2017: 68). Fakat vergi sisteminin oluşturulmasıyla ilgili kapsamlı çalışma 2001 yılında Vergiler Bakanlığının oluşturulmasıyla ve Azerbaycan Vergi Kanunu'nun kabul edilmesiyle başlanmıştır (Kerimov, 2014: 30). Kapsamlı çalışmanın bu kadar gecikmesinin ardında yatan sebeplerden biri Sovyet ülkelerinin çoğunda meydana gelen ekonomik düzenin bozulmuş olmasıdır (Guluyev, 2004: 187).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2001 yılında yürürlüğe giren Vergi Kanunu'na göre, üç çeşit vergi belirlenmiş olup bu vergiler hali hazırda uygulanmaktadır. Bu vergiler; Devlet Vergileri, Muhtar Cumhuriyeti Vergileri ve Yerel Vergiler (Belediye Vergileri)'dir. Devlet vergileri, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde ödenecek vergileri ifade ederken, Muhtar Cumhuriyeti Vergileri ise Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yasalarına göre belirlenmiş ve bu bölge sınırları içerisinde ödenen vergileri ifade etmektedir. Yerel vergiler, mevzuat ve yasalara dayanarak belediyenin almış olduğu kararlara istinaden uygulanan ve belediye sınırları içerisinde ödenen vergileri kapsamaktadır (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md. 4)

Azerbaycan vergi kanununa göre vergi tutarları üç farklı şekilde ele alınmaktadır. Birincisi doğrudan kaynağından vergi kesintisi şeklinde alınması, ikincisi mükelleflerin beyanı üzerine alınması, üçüncü ve son olarak da bildirim yoluyla verginin alınmasıdır. Bildirim yoluyla verginin alınması durumu, ilgili vergi idaresinin veya belediyenin vergiyi hesaplaması ve bunun üzerine ödenmesi için bildirimde bulunması şeklindedir (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md.5) Çalışmamızda ele alınacak vergi türü kurum kazançlarının vergilendirilmesi olmasından dolayı yukarıdaki sınıflandırma içerisinde yer alan çeşitli vergilerin tümüne çalışmada yer verilmeyecek olup, kurum kazancının vergilendirilmesi maksadıyla alınan kurumlar vergisi incelenecektir.

Azerbaycan vergi kanununda Devlet Vergileri başlığı altında yer alan “Tüzel Kişilerin Kar Vergisi” kurum kazançları üzerinden alınan bir vergidir (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md. 103). Belediyeye ait işletme ve kuruluşlar bu verginin kapsamı dışındadır (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md.6) Yerel vergiler başlığı altında yer alan “Belediyeye Ait İşletme ve Kuruluşların Kar Vergisi” ise belediye kurum kazançlarının vergilendirilmesi amacıyla alınmaktadır (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md.8).

Tüzel kişilerin kar vergisi mükelleflerini, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde girişimcilik faaliyeti sonucunda gelir elde eden yerleşik ve yerleşik olmayan işletmeler ile

ticari olmayan kuruluşlar oluşturmaktadır. Kanununun 137. Maddesinde ortak faaliyetlerden elde edilen gelirin dağıtılması başlığı düzenlenmiştir. Bu maddeye göre, tüzel kişilik oluşturmadan girişimcilik faaliyetinde bulunan kişiler, yapmış oldukları faaliyet sonucu elde edilen ortak gelirin hesaplanması ve bu gelirden ortak giderlerin düşülerek ortak girişimcilik faaliyetlere uygun bir şekilde anlaşma yapılarak gelirin bölüştürülmesi gerektiği belirtilmiştir. Girişimcinin 137. Madde kapsamında vergilendirilmemesi için gerekli kanıtları ortaya koyması gerektiği belirtilmiş, koyulmaması halinde bir teşebbüs gibi işleme tabi tutulacağı ve bu sebeple kar vergisi mükellefi olarak değerlendirileceği belirtilmiştir (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md.103).

Kar vergisinin amacı, Azerbaycan toprakları içerisinde yerleşik olan işletmelerin karının vergilendirilmesidir. Mükellefin karı, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dışında kalan daimî temsilcilikler vasıtasıyla elde ettiği gelirler, kar payları, faizler, sınır dışında elde ettiği gayri maddi hak bedelleri (vergiden muaf gelirler hariç olmak üzere) ve mahsup edilen giderleri dahil olmak üzere elde ettiği tüm gelirler ile kanunun onuncu bölümünde belirtilen vergiden muaf kazançları arasındaki farktır. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde daimî temsilcilik aracılığıyla faaliyette bulunan yerleşik olmayan işletmeler, elde edecekleri kazanç üzerinden daimî temsilcilik ile ilgili giderler düşüldükten sonra kalan kısmı üzerinden vergi ödeyecektir. Yerleşik olmayan ve daimî temsilcilikle ilgili bağı olmayan gelirlerin, ilgili kanununun 125. Maddesinde öngörülen durumlarda elde edilen kazançtan giderler düşülmeden kaynağında vergilendirilme yapılacağı belirtilmiştir (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md.104).

Azerbaycan vergi kanununa göre tüzel kişilerin elde etmiş olduğu kar üzerinden alınan vergi oranı %20'dir. (Azerbaycan Vergi Kanunu, Md. 105). 2004 Yılında %25 olan vergi oranı 2005 yılında %24'e düşürülmüş, 2007 yılında %22'ye düşürülmüş ve son olarak 2010 yılında %20'ye düşürülerek bu oranın uygulanmasına devam edilmiştir (<https://tradingeconomics.com/azerbaijan/corporate-tax-rate->, 16.12.2022).

Azerbaycan Cumhuriyeti vergi kanununa göre alınan kar vergisinde oldukça fazla muafiyet ve istisna bulunmaktadır. Örneğin, engelli bireyleri temsil eden sivil toplum kuruluşlarında çalışan sayısının en az %50'sinin engelli çalışanlardan oluştuğu üretim işletmelerinde, kazanç vergisi %50 oranında indirilerek uygulanmaktadır (Azerbaycan Vergi Kanunu, md. 106)

Gelirleri ve giderlerini ilgili kanunda belirtilen şekillerde tutan tam mükellef işletmelerinin kurucuları, hissedarları ve hissedar olarak temettü geliri elden edenler, KDV amaçları için tescil yapılmamış ve ardışık 12 aylık dönem içerisinde faaliyet hacmi 200.000 Manat olanlar vergiden muaftır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kurum kazançlarının vergilendirilmesi noktasında uygulanan Tüzel Kişilerin Kar Vergisi'nde istisna ve muafiyetlerin oldukça geniş tutulması, vergi mükellefleri arasındaki rekabete zarar vermekte ve vergi tabanının daralması sonucunu doğurmaktadır. Aynı zamanda mükellefler kanunlar da belirtilen istisna ve muafiyetleri kullanarak vergi miktarını yasal yollarla aşağı çekebilmekte ve böylece vergiden kaçınabilmektedir. Bu durum vergi matrahında erozyona yol açarak vergi kayıplarına neden olabilmektedir. (Hasanov, 2009: 114-115)

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatiki Komitesi altında yer alan İstatiksel Bilgi Servisi tarafından Tüzel Kişilerin Kar Vergisi gelirleri üzerine yayınlanmış İstatistiki veriler aşağıdaki gibidir:

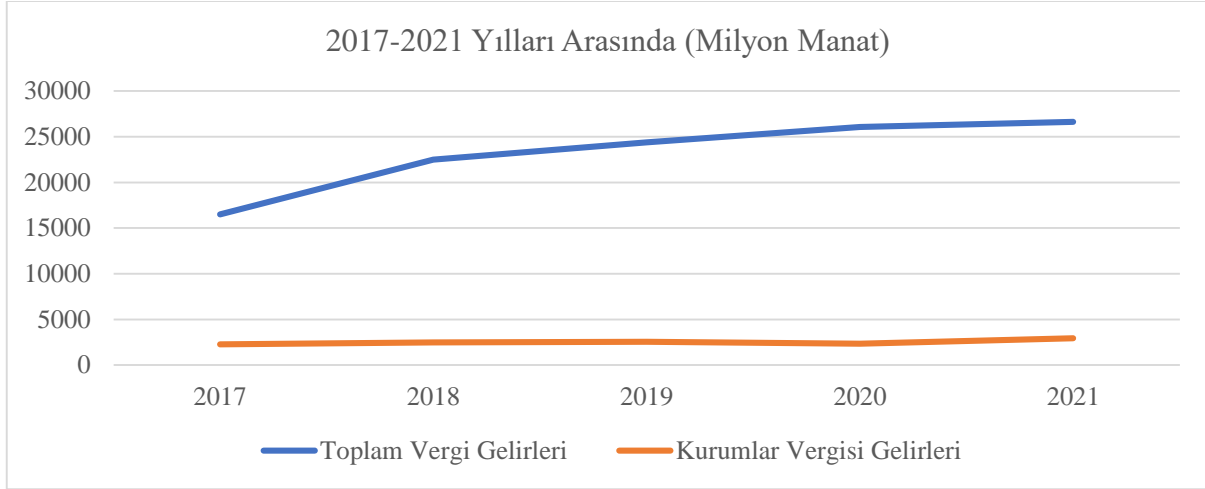
Tablo 2: Toplam Vergi Gelirleri, Kurumlar Vergisi Gelirleri ve Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (Milyon Manat)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Vergi Gelirleri	16516	22508	24398	26077	26631
Kurumlar Vergisi Gelirleri	2285	2499	2546	2351	2958
Kurumlar Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%13,8	%11,1	%10,4	%9	%11,1

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

Tablo 2 değerlendirildiğinde, Azerbaycan'da 2017 yılından 2021 yılına kadar toplam vergi gelirlerinin düzenli olarak arttığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde ilgili yıllar arasında devletin kurumlar vergisi tahsilatının da artış halinde olduğu gösterilmiştir. Kurumlar vergisi gelirlerinin, toplam vergi gelirlerine katkısının ise 2017 ila 2021 yılları arasında düzensizlik gösterdiği ifade edilebilir.

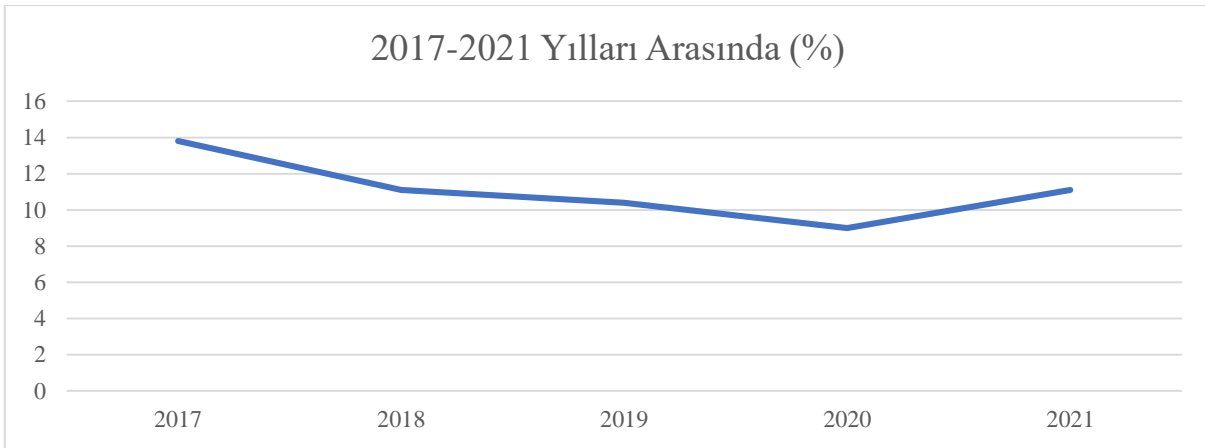
Grafik 3: Toplam Vergi Gelirleri ve Kurumlar Vergisinin Yıllar İtibariyle Görünümü

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

Grafik 3'te de toplam vergi gelirleri ile kurumlar vergisi gelirlerinin yıllar itibariyle eğilimleri aynı anda verilmiştir. Buna göre toplam vergi gelirlerinin yıllar itibariyle arttığı, kurumlar vergisi gelirlerindeki artışın ise eşdeğer düzeyde olmadığı söylenebilir.

Grafik 4: Kurumlar Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

Azerbaycan Cumhuriyeti vergi gelirleri her yıl genel itibariyle artış göstermektedir. 2000'li yıllarında başında kar vergisi toplam gelirlerinin içerisindeki payı daha fazlayken zamanla bu pay da düşüş meydana gelmiştir. İstatiki veriler incelendiğinde kar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının en yüksek olduğu dönem 2007 yılıdır. 2007 yılında yaşanan bu durumun sebebi vergi oranında yaşanan düşüş olabileceği gibi çeşitli ekonomik etkenlerden de kaynaklanabilmektedir. Son 5 yıllık periyot incelendiğinde, kar vergisinin

toplam vergi gelirleri içerisindeki payının en düşük olduğu dönem 2020 yılıdır. 2020 yılında en yoğun şekilde yaşanan Covid-19 salgın hastalığının bu duruma sebep olabileceği düşünülebilir. Toplam vergi gelirlerinin her geçen yıla göre oransal olarak artışa geçtiği fakat kar vergisi gelirlerinde oransal bir artışın görülmemesinin en önemli sebeplerden biri de mükelleflere tanınan muafiyetlerdir. Bu kadar fazla muafiyet tanınmasının altında ekonomik büyüme ve kalkınma hedefinin yattığı düşünülebilir. Sonuç itibarıyla Sovyetler birliğinin dağılmasıyla bağımsızlığı ilan eden ve çeyrek asır geçmemiş bir Cumhuriyetin gelişimi için bu vergisel muafiyetlerin sağlanması gerekli görülmüş olabilecektir. Çünkü bu muafiyetler daha fazla girişimciyi yatırım yapmaya teşvik edebilecek ve bu sayede iktisadi anlamda ilerlemeler kaydedilebilecektir. Bütün bu durumların sonucunda her geçen süre zarfında genişletilen muafiyetler kar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının genel bir çizgi de seyretmesine neden olduğu düşünülebilir.

3. ÖZBEKİSTAN

Özbekistan Cumhuriyeti, 1 Eylül 1991’de bağımsızlığını kazanmıştır. Özbekistan’da toplamda 12 vilayet, 1 özerk cumhuriyet ve 1 şehir bulunmaktadır. Nüfus büyüklüğü açısından Orta Asya ülkeleri arasında birinci sırada yer almaktadır. Özbekistan madencilik açısından zengin bir ülke konumundadır. Doğalgaz, kömür ve petrol sahip olduğu doğal zenginliklerdir. Madenciliğin yanı sıra inşaat ve tarım sektörlerinde de önemli faaliyetleri bulunmaktadır. Pamuk, buğday, meyve ve sebze üretiminin yanı sıra ipekçilikle de uğraşmaktadırlar. Pamuk üretimi açısından da dünya da altıncı sırada yer almaktadır (Açık, 2017: 96-99).

Özbekistan Cumhuriyetinde kıta hukuk sistemi uygulanmaktadır. Bu sisteme göre parlamento yasa koymaya yetkili tek makamdır. Mahkeme içtihadı doktrini olmamakla beraber mahkeme kararları tavsiye niteliğinde değerlendirilmektedir. Özbekistan Vergi Kanunu ise 1 Ocak 2008 tarihinden itibaren yürürlüğe konmuştur. Bu kanun ile adil bir vergileme sistemi geliştirmek, işletmelerin üzerlerindeki vergi yükünü azaltmak, vergi uygulamalarını kolaylaştırmak, ülke içindeki tasarrufları artırarak yatırımı teşvik etmek ve sonuç olarak da ekonomik kalkınmanın sağlanması hedeflenmiştir. Özbekistan sınırları içerisinde yer alan işletmeler basitleştirilmiş vergi rejimine ya da genel vergilendirme rejimine başvurabilmektedir. Basitleştirilmiş vergi rejimini seçen işletmeler kurumlar vergisi ve katma değer vergisi yerine geçen “birleşik vergi ödemesi” kapsamında vergilerini ödemektedirler.

Genel vergi sistemi ise Özbekistan içerisinde geçerli olan vergilerin ve zorunlu tutulan ödemelerin ödenmesini sağlamaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022: 8).

Yıllık hasılatı Özbekistan yerel parası cinsinden 1 milyar Sum olan mikro firmalar ve küçük ölçekli işletmeler basitleştirilmiş vergi rejimi uygulamasını seçebilmektedir. Bu tutar 2022 yılı itibariyle yaklaşık olarak 89.000 ABD doları yapmaktadır. Basitleştirilmiş vergi rejimi uygulamasını seçen şirketlerin elde etmiş oldukları brüt gelirleri birleşik vergi ödemesi ile vergilendirilmektedir. Birleşik vergi ödemesi kurumlar vergisi ve KDV'nin yerini alan bir vergidir. Fakat şirketler kendi istekleri doğrultusunda KDV ödemeyi de gönüllü olarak tercih edebilmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2020: 9). Bu uygulamanın öncelikli amacına bakıldığında işletmelerin vergilendirilmesi sürecinde çok fazla karmaşık bir prosedüre gerek duymadan vergilendirme amacı yatmaktadır. Böylelikle hem devlet hem de mükellefin işlemleri kolaylaşmaktadır.

Özbekistan Cumhuriyeti Vergi Kanunu'na göre, kurumlar vergisi mükellefleri tüzel kişilerdir. Kurumlar vergisi mükellefleri, daimî bir kuruluş aracılığıyla Özbekistan Cumhuriyeti sınırlarında faaliyet gösteren veya eğitim kaynağı Özbekistan Cumhuriyeti topraklarından bulunan, gelir elde edilen fakat ülke sınırları içerisinde yerleşik olmayan kişilerdir. Kâr amacı gütmeyen kuruluşlar kurumlar vergisi mükellefi değildirler. Fakat bu kâr amacı gütmeyen kuruluşların girişimcilik faaliyetleri sonucunda elde ettikleri gelirler kurumlar vergisine tabidir. Temettü, faiz benzeri gelirler Özbekistan Cumhuriyeti Vergi Kanunu'nda belirtildiği şekilde ödeme kaynağından kesinti yapılarak vergilendirilir. Kurumlar vergisinin amacı, Özbekistan Cumhuriyeti'nde yerleşik olanların yanı sıra, yerleşik olmayan kişilerin bir daimî işyeri aracılığıyla faaliyette bulunarak elde ettikleri kazançların vergilendirilmesidir. Verginin matrahı, toplam gelir ile indirilebilir giderler arasındaki fark olarak hesaplanan vergiye tabi esas kazançtır (Özbekistan Vergi Kanunu, Md. 126-128).

Alınan temettüler ve faizler kaynağında kesinti yapılarak %10 oranında vergilendirilmektedir. Devlet'e ait menkul kıymetlerden elde edilen kazançlar kurumlar vergisine tabi değildir. Sermaye kazançları ise olağan gelir olarak kabul edilmekte ve standart kurumlar vergisi oranına tabi olmaktadır. İşletme zararları beş yıl süresiyle taşınabilmektedir. Ancak her bir yıldaki toplam zararlar, cari dönem içerisinde vergilendirilebilir hale gelmiş

gelirin %50'sini aşmamaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022: 9).

Belirlenmiş faaliyetlerde bulunan tüzel kişilere kurumlar vergisi ve birleşik vergi ödemeleri için geçici muafiyetler verilebilmektedir. Bunların dışında kurumlar vergisi tabanı, tanınan çeşitli harcama kalemleri sayesinde %30 oranında azaltılabilmektedir. Bunlar;

- Modernizasyon ve teknolojik ekipman yenileme,*
- Üretim tesislerinin genişletilmesine yönelik yeni inşaat,*
- Üretim faaliyetine yönelik olarak bina ve tesislerin yeniden inşası,*
- Kredi ve finansal kiralama harcamaları,*

vergilendirilebilir kazanç üzerinden düşülerek kurumlar vergisini tabanının azalmasını neden olmaktadır. Yine bu yapıdaki şirketler, hizmete alınmış oldukları tarihten itibaren 5 yıl içerisinde yeni teknolojik ekipmanları için yapacakları masrafları düşerek vergilendirilebilir kazançlarını azaltmaya hak kazanabilmektedirler. (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022: 9).

Özbekistan Cumhuriyeti'nde çeşitli bölgelerde serbest ekonomik bölgeler (SEB) oluşturulmuştur. Bu bölgelerde yatırımcılar tüm vergi ödemelerinden ve ithalat vergilerinden muaf tutulmaktadır. Bu bölgelerin amacı ülkeye daha fazla yatırımcıyı çekebilmektir. Bu bölgelerde bulunan işletmeler aynı zamanda kurumlar vergisinden de muaftır. Bu bölgelerde faaliyette bulunmak isteyen işletmelere 30 yıl süreyle faaliyet izni verilebilmektedir (Kocaeli Ticaret Odası, 2019)

Özbekistan Cumhuriyeti'nde kurumlar vergisi oranı 1 Ocak 2020'den itibaren %15 olarak uygulanmaktadır. Bu oran bankalar ve mobil operatörler için %20 olarak belirlenmiştir. Birleştirilmiş vergi oranı ise %4 olarak uygulanmaktadır. Ancak bu oran şirketin bulunduğu yere ve faaliyet koluna göre değişebilmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022: 9). 1 Ocak 2023 tarihi itibarıyla bankalar ve mobil operatörler için uygulanan %20' i oranı %15 olarak uygulanacaktır (<https://www.mf.uz/en/homeActivity/soliq-va-bojxona-siyosati/post-725->, 25.12.2022).

Özbekistan Cumhuriyeti "Açık Bütçe" portalı üzerinden 2015-2021 yılları dönemine ilişkin elde edilen devlet gelirleri rakamlarına ulaşılabilmektedir. 2019 yılına kadar "Tüzel

Kişilerin Elde Ettikleri Kazanç” üzerinden alınan vergi olarak nitelendirilen kurumlar vergisi 2020 ve 2021 yıllarında “Kar Vergisi” olarak nitelendirilmiştir. Devlet gelirlerine ilişkin dolaylı ve dolaysız vergi içerikleri incelendiğinde yıllar içerisinde vergileme kapsamlarında değişiklik yapıldığı görülmektedir. Bu durum kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında da değişimi meydana getirmiştir. Kurumlar vergisinin yıllar içerisinde toplam vergi gelirleri açısından karşılaştırılması ve toplam gelirin içerisindeki payının (%) gösterimi aşağıdaki grafiklerde gösterilmektedir.

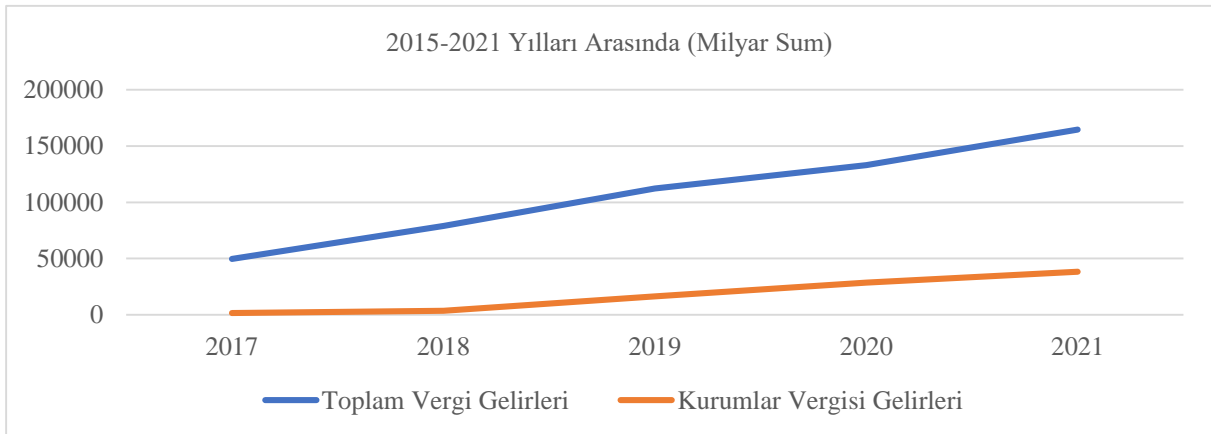
Tablo 3: Toplam Vergi Gelirleri, Kurumlar Vergisi Gelirleri ve Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (Milyar Sum)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Vergi Gelirleri	49681	79099	112165	132938	164680
Kurumlar Vergisi Gelirleri	1475	3502	16360	28712	38363
Kurumlar Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%2,97	%4,43	%14,59	%21,60	%23,30

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti Açık Bütçe Portalı

Tablo 3 incelendiğinde, Özbekistan’da da toplam vergi gelirlerinin verilen yıllar itibariyle artış gösterdiği görülmektedir. Benzer biçimde yıllar itibariyle hem kurumlar vergisi gelirlerinde hem de kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payında istikrarlı bir artışın gerçekleştiği ifade edilebilir. Özellikle kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının %2,97 seviyesinden %23,30’a yükseldiği tespit edilmiştir.

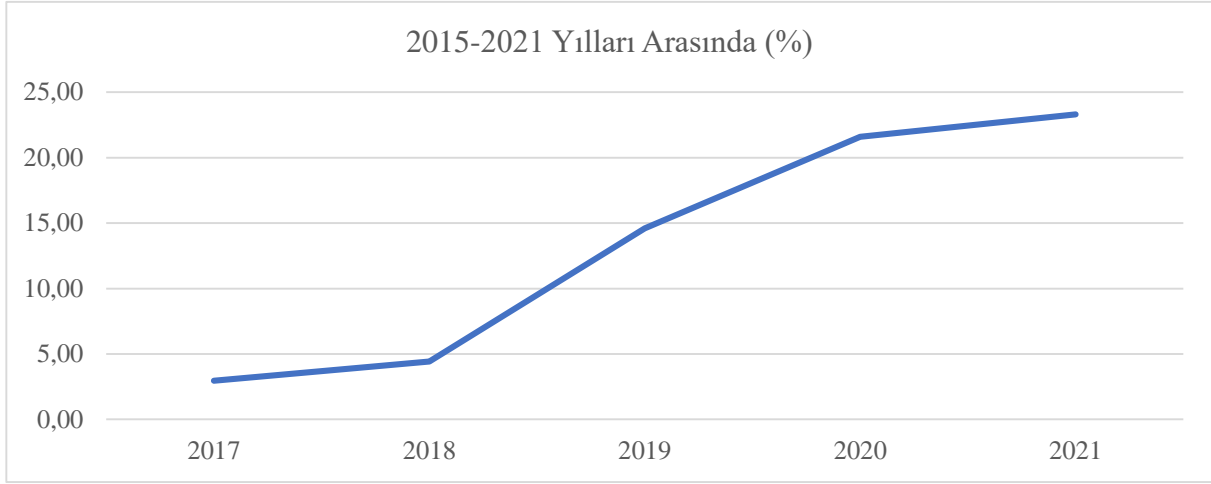
Grafik 5: Toplam Vergi Gelirleri ve Kurumlar Vergisinin Yıllar İtibariyle Görünümü

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti Açık Bütçe Portalı

Grafik 5'te ise analizi gerçekleştirilen yıllar kapsamında, toplam vergi gelirlerinin ve kurumlar vergisi gelirlerinin artış eğilimleri tutar cinsinden belirtilmiştir. Toplam vergi gelirlerindeki artışın, kurumlar vergisi gelirlerindeki artıştan çok daha olduğu görülmektedir. Bu durum da toplam vergi gelirlerindeki artışın tek sebebinin kurumlar vergisi gelirlerindeki artışın olmadığını, diğer vergi gelirlerinde de genel olarak artış gerçekleştiğini göstermektedir.

Grafik 6: Kurumlar Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti Açık Bütçe Portalı

Özet olarak, Özbekistan Cumhuriyeti ülke içerisindeki yatırımları artırmak için çeşitli faaliyet alanları oluşturmakta ve bunları vergisel konularla desteklemektedir. Bunun dışında basitleştirilmiş vergi rejimi uygulaması ile küçük ölçekli işletmeleri daha basit ve anlaşılır bir sistemle vergilendirmekte ve bu sayede işlem maliyetlerinden kurtularak vergi gelirlerini tahsil edebilmektedir. Burada dikkat çeken husus, basitleştirilmiş vergi rejiminde brüt gelir üzerinden vergilendirilme yapılırken, kurumlar vergisi açısından ise vergiye tabi esas kazanç üzerinden vergilendirme yapılmaktadır. Bu sebeple basitleştirilmiş vergi rejiminde oran %4 iken genel vergileme sisteme içerisindeki kurumlar vergisi oranı %15'tir. Özbekistan Cumhuriyetinde kurumlar vergisi açısından dikkat çekici olan 2017 yılından itibaren kurumlar vergisi gelirlerinde bir artışın meydana gelmesi ve bu artışla beraber kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının artmasıdır. Bunun ardında yatan nedenlere bakıldığında ticaret hacminde yaşanan artış görülebilir. 2023 yılı itibariyle de hala görevde olan Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev 2016 yılının Eylül ayı itibariyle göreve başlamıştır. Kendisinden önceki Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un vefatı üzerine ve 26 yıllık iktidarı sonrasında göreve gelen Mirziyoyev ile ticaret hacminde ciddi artışlar

yaşanmıştır. 2017 yılında %25 olarak gerçekleşen ticaret hacmindeki artış, 2018 yılında %16 olarak gerçekleşmiştir. Yaşanan diğer önemli gelişme ise Özbekistan'ın son yıllarda artış gösteren ihracatıdır. 2018 yılında ihracat açısından %40'lık bir artış yaşanmıştır. Sonuç olarak 2021 yılı toplam vergi gelirleri, 2017 yılı toplam vergi gelirleri ile kıyaslandığında %231,47 oranında bir artış gerçekleştiği görülmektedir. Bütün bu olumlu gelişmeler neticesinde kurumlar vergisi gelirlerinde de artış meydana gelmiş ve bunun yanı sıra kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payını da artırmıştır (<https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, 14.03.2023).

4. KAZAKİSTAN

Kazakistan Cumhuriyeti topraklarının büyük bir kısmı Orta Asya'da küçük bir kısmı ise Doğu Avrupa'da yer almaktadır. Günümüzde yedi bağımsız Türk Devletinden biri olan ve 1991 yılında Sovyetler birliğinden bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ın ülke nüfusu 2021 yılı itibariyle 19 Milyondur. Türk devletleri açısından yüz ölçümü en geniş olan ve doğal kaynak açısından en zengin ülke konumunda yer almaktadır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan>-,01.01.2023).

Kazakistan Cumhuriyeti 1995 yılında modern bir vergi kanununu uygulamaya başlamıştır. Bu kanunla özellikle yabancı yatırımcıları teşvik edici kanunlar konulmuştur. Eski Sovyetler birliğinde büyük bir ün elde eden bu kanunla vergi sayısı 46'dan 11'e indirilecek vergi sayısında ciddi bir düşüş sağlanmıştır. Bu sayede vergi uyum maliyetleri de azalmıştır (Çelikkaya, 2013: 44). Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) tarafından belirtildiği üzere Kazakistan Cumhuriyeti 1994-2000 yılları arasında vergi kanunlarında yaklaşık olarak 250 değişiklik yapılmıştır (Du, 2011: 7). Çok fazla yapılan bu değişiklikler istenmeyen bir şekilde vergilemede ayrıcalığı doğurmuş, vergide uyumu zorlaştırmış ve yolsuzluğun artmasına sebep olmuştur (World Bank, 2008: 4).

Kazakistan Cumhuriyeti 25 Aralık 2017 tarihinde yeni bir vergi kanununu kabul etmiştir. Bu yeni vergi kanunu içerisinde yer alan birçok hüküm Ocak 2018 itibariyle yürürlüğe girerken, geri kalan hükümler iki yıl içinde çeşitli zamanlarda yürürlüğe gireceği öngörülmüştür (Ahern, 2018: 1328).

Kazakistan cumhuriyetinde şirketler için uygulanan vergi oranı %20'dir. Kazakistan Cumhuriyetinde kurulmuş tüzel kişilikler, yabancı tüzel kişilikler ve şubeleri kurumlar vergisi

tabidir. Kazakistan’da yerleşik olarak faaliyet gösteren şirketler dünya çapında elde etmiş oldukları karları üzerinden vergilendirilirken, daimî bir kuruluş aracılığıyla faaliyet gösteren yerleşik olmayan şirketler ise kurumlar vergisi açısından sadece daimî kuruluşa atfedilebilecek karları üzerinden vergi ödemektedir. Kazakistan kaynaklarından gelir elde eden fakat daimî bir işyeri bulunmayanlar Kazakistan kaynaklı olarak elde ettikleri gelir üzerinden ödeme kaynağından kesinti yapılması suretiyle vergilendirilmektedir. Faaliyet konusu tarım ürünlerinin üretimi olan tüzel kişiler elde ettikleri tarımsal gelirlerinden dolayı ödeyecekleri kurumlar vergisi oranı %6’dır. Bunun haricinde özel ekonomik bölgelerde faaliyetlerini sürdüren mükellefler, belirli yasal gerekliliklerin karşılanması halinde kurumlar vergisinden muaf tutulabilmektedir (Ahern, 2018: 1328-1329).

Kazakistan Cumhuriyeti vergi kanununda kurumlar vergisi açısından toplam yıllık gelire dâhil edilebilecek yirmi beş ayrı gelir şekli belirtilmiştir. Belirtilen bu gelir şekilleri ayrı başlıklar altında detaylı olarak açıklanmıştır. Aynı şekilde elde edilen gelir üzerinden indirilebilecek giderler de kapsamlı bir şekilde ilgili kanununda belirtilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyetine ait “Ulusal İstatistik Komitesi Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reform Ajansı” tarafından ulusal ölçekte istatistiki veriler paylaşılmaktadır. Aylık, üç aylık ve yıllık olarak paylaşılan veriler raporlar halinde kullanıcılara sunulmuştur. Sunulan raporlar baz alınarak Kazakistan Cumhuriyeti toplam vergi gelirleri, kurumlar vergisi gelirleri ve kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı tablo ve grafikler halinde aşağıda gösterilmiştir.

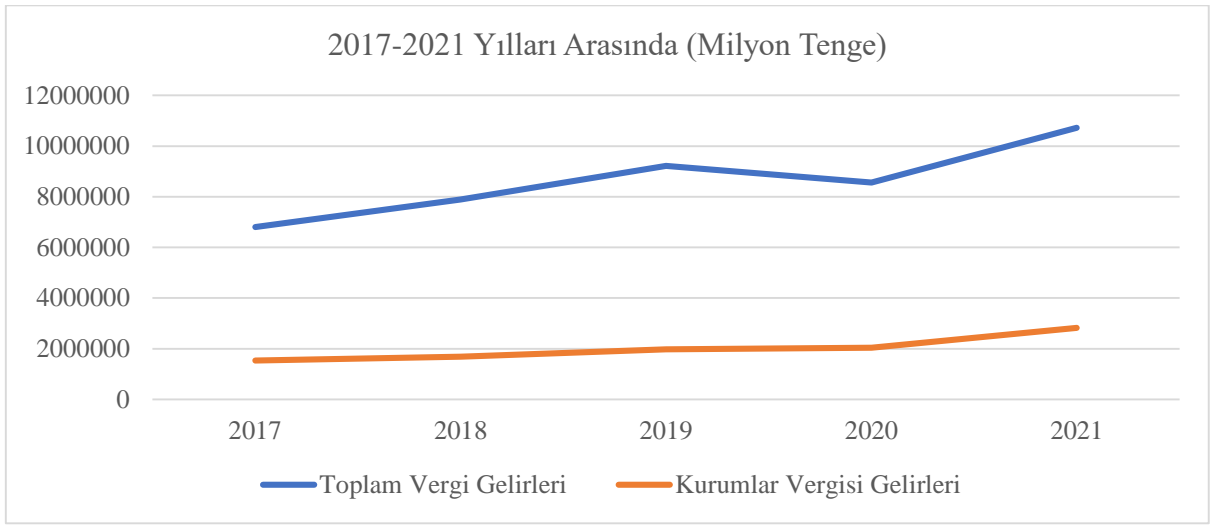
Tablo 4: Toplam Vergi Gelirleri, Kurumlar Vergisi Gelirleri ve Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (Milyon Tenge)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Vergi Gelirleri	6810851	7890048	9216474	8561203	10724319
Kurumlar Vergisi Gelirleri	1538785	1687577	1974763	2043659	2828100
Kurumlar Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%22,59	%21,39	%21,43	%23,87	%26,37

Kaynak: Kazakistan Ulusal İstatistik Bürosu Sosyo-Ekonomik Gelişim Raporları

Tablo 4 değerlendirildiğinde, Kazakistan'da da kurumlar vergisi gelirlerindeki durumun, diğer ülkelerden farklı olmadığı görülebilir. Kazakistan'da 2017 yılından 2021 yılına gelindiğinde, toplam vergi gelirlerinde artışın yaşandığı söylenebilir. Toplam vergi gelirlerinde bir önceki yıla göre 2020 yılında kısmi bir düşüşün ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bunun sebebi ise pandeminin neden olduğu olumsuz ekonomik koşullar neticesinde arz-talep dengesinin bozulması ve kurumların kar düzeylerinde azalışların gerçekleşmesidir.

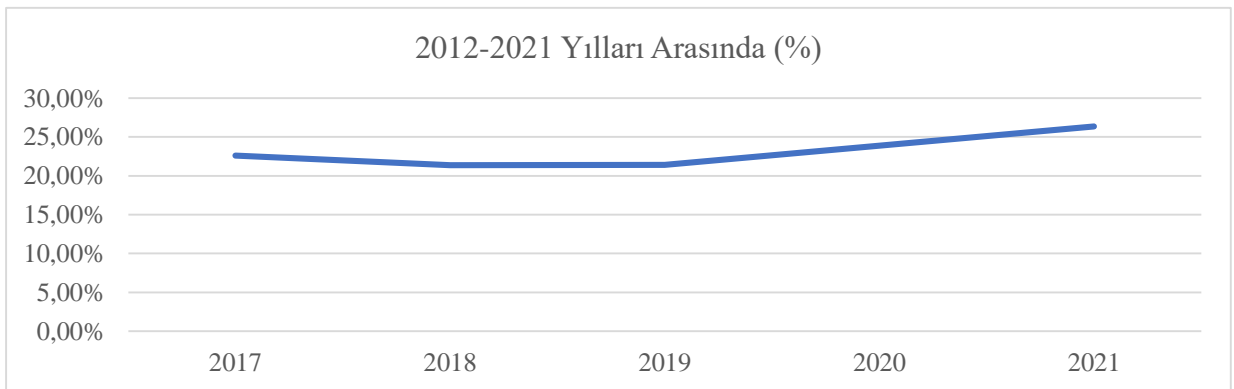
Grafik 7: Toplam Vergi Gelirleri ve Kurumlar Vergisinin Yıllar İtibariyle Görünümü

Kaynak: Kazakistan Ulusal İstatistik Bürosu Sosyo-Ekonomik Gelişim Raporları

Grafik 7'de toplam vergi gelirleri ile kurumlar vergisi gelirlerinin yıllar itibariyle eğilimi verilmiştir. Her iki kalem açısından, yıllar itibariyle artış eğiliminin olduğunu fakat yine her iki kalem açısından 2020 yılında kısmi bir azalmanın yaşandığı grafikten okunabilmektedir.

Grafik 8: Kurumlar Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

Kaynak: Kazakistan Ulusal İstatistik Bürosu Sosyo-Ekonomik Gelişim Raporları

Kırgızistan kurumlar vergisi toplam vergi gelirlerinin yaklaşık olarak dörtte birini oluşturmaktadır. Bazı yıllar da kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında küçük düşüşler olsa dahi beş yıllık periyotta payı %20'nin altına düşmemiştir.

5. KIRGIZİSTAN

Kırgız Cumhuriyeti, Orta Asya'da yer alan ve günümüzdeki yedi bağımsız Türk devletinden biridir. Denize kıyısı olmayan Kırgızistan'ın kuzeyinde Kazakistan, batısında Özbekistan yer almaktadır. 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Kırgız Cumhuriyetinin 2020 yılı itibariyle yaklaşık 7 milyon nüfusu bulunmaktadır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kırgızistan->, 04.01.2023).

Bağımsızlığının ardından demokrasiye geçme hedefleri olan Kırgızistan'da piyasa ekonomisine geçiş sürecini başlatmıştır. Bu sebeple birçok radikal karar alınmış ve bu kararlar hem siyasi hem de ekonomik anlamda çeşitli etkileri olmuştur. Bu noktada vergi sistemine de etkilerinin yansıdığını ve sebeple Kırgız Cumhuriyeti tarafından piyasa ekonomisine uygun Vergi Kanun tasarısı oluşturulmuş ve 27 Aralık 1996 tarihinde kabul edilmesiyle yasalaşmıştır (Yüce, 2010: 912). Her ne kadar vergi kanunu 1996 yılında kabul edilmiş olsa da Kırgızistan'da piyasa ekonomisine göre vergi sistemi 1992 yılında düzenlenmeye başlanmıştır. Yapılan çeşitli reformlar ile özel sektörün ekonominin içerisindeki payı artırılmış fakat buna karşı vergi idaresinin piyasa ekonomisi koşullarına göre vergileri yönetme tecrübesi olmaması ve tecrübeli elemanlarının olmayışı vergi idaresi sorununu gündeme getirmiştir. Bu durum zamanla kayıt dışı ekonominin oluşmasına neden olmuştur (Abdieva ve diğerleri, 2011: 336).

Kırgız Cumhuriyetinde vergi politikalarını Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı belirlerken, vergi hizmetleri, vergi mevzuatının uygulanması ve vergilerin tahsilatı gibi konular Maliye Bakanlığı tarafından yürütülmektedir. Vergi kanununa göre Kırgız Cumhuriyetinde vergi sistemi genel vergi rejimi ve özel vergi rejimi olarak ikiye ayrılmaktadır. Genel vergi rejimi kapsamında Kırgızistan topraklarında ödenmesi zorunlu tutulan devlet vergileri yer alırken, özel vergi rejiminde patent, serbest ekonomi bölgeleri, yüksek teknoloji parkları, kripto para madenciliği ve e-ticaret alanında yapılan faaliyetlere ilişkin vergiler bulunmaktadır. Şirketler yerli ve yabancı tüzel kişilikler olarak ikiye bölünmüştür. Yerel şirketler, Kırgızistan mevzuatına uygun olarak kurulmuş şirketleri kapsarken, yabancı şirketler ise yabancı bir devletin ya da uluslararası kurumların mevzuatına göre kurulmuş şirketleri kapsamaktadır.

Yabancı şirketler Kırgızistan sınırlarında daimî temsilciliği bulunan ve bulunmayan olarak ikiye ayrılmaktadır. Yabancı şirketin Kırgızistan sınırlarında daimî temsilciliğinin bulunması durumunda yerel şirketler için uygulanan benzer haklar uygulanmaktadır. Bir şirketin ülke sınırların içerisinde idari yer, bölüm, fabrika, ofis, maden ve benzeri ocak, arazi ve şantiye gibi yerler daimî işyeri sayılmaktadır. Yabancı şirketin ülke içinde daimî işyeri olmaması fakat buna karşın gelir elde etmesi halinde elde edilen geliri aktaracak olan vergi mükellefi kurumlar vergisini hesaplayıp ödemektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022: 5-7).

Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanuna göre kurumlar vergisinin konusunu vergi mevzuatı çerçevesindeki kurallara uygun olarak belirlenen her türlü gelir oluşturmaktadır. Bu gelirler ilgili vergi kanununda yirmi bir başlık altında açıklanmıştır.

Yerli işletmeler, Kırgız Cumhuriyeti sınırları içerisinde daimî kurum aracılığıyla faaliyet gösteren yabancı kuruluşlar veya daimî bir kurumu olmayan fakat Kırgız Cumhuriyeti kaynaklarından gelir elde eden yabancı kuruluşlar kurumlar vergisinin mükelleflerini oluşturmaktadır (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, Md. 207).

Verginin matrahı, mükellefin bir hesap dönemi içinde elde etmiş olduğu toplam gelirden, vergilendirilemez olan gelir kısmını ve indirilebilecek giderleri düşükten sonra ortaya çıkan pozitif farktır. Bunun aksine Kırgız Cumhuriyeti sınırlarında daimî bir kuruluş ile ilişkisi olmayan ve bir kaynaktan gelir elde etmeyen kuruluşların matrahı brüt gelirdir (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, Md. 210). İlgili maddenin içeriğinde belirtilen vergilendirilemez gelir kısmı kanunun 213. Maddesinin Vergisiz Gelir başlığı altında düzenlenmiştir. Bu başlık altında kâr amacı gütmeyen kuruluşlar tarafından elde edilen çeşitli gelirler açıklanırken bunun yanı sıra diğer çeşitli vergilendirilemez gelir türlerine de yer verilmiştir.

Kurumlar vergisi açısından Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanununa göre vergi süresi bir takvim yılıdır. Mükellefiyet takvim yılının başından sonra tescil edilmişse, ilk vergi dönemi tescil tarihinden takvim yılı sonuna kadar olan süreyi kapsamaktadır (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, Md. 211).

İşletmelerin faaliyetlerini gerçekleştirmek için yapmış olduğu giderler, iş gezileri ve konaklamalar, eğitim giderleri, faiz kesintileri, ar-ge faaliyetleri kapsamında yapılan harcamalar, jeolojik keşif rezervi çalışması için yapılan giderler, amortisman giderleri,

menkul kıymet satışı sonucunda doğabilecek zarar ve hayırseverlik amacıyla yapılan yardımlar yıllık toplam gelirden düşülebilmektedir. Ayrıca mükellefin önceki dönem zararları 5 yıl süreyle devredilebilmektedir (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, 217-234).

Hayır kurumlarının kazançları, toplam çalışan sayısının en az yüzde 50'si engellilerden oluşan kuruluşlar veya bireysel girişimcilerin toplulukları, tarım üreticileri, tarım kooperatifleri, kredi birlikleri, cezaevi sistemine bağlı kurumlar, okul öncesi eğitim kuruluşları, özel mülkiyet temelinde oluşturulmuş genel eğitim kuruluşları, makine ve traktör istasyonları, yenilenebilir enerji kaynakların kullanımına dayalı olarak oluşturulan santrallerin devreye alındığı tarihten itibaren 5 yıl içinde yenilebilir enerji kaynaklarının kullanımı sonucunda elde edilen yakıt, tarım amaçlı yapılan ticaret ve lojistik merkezleri kurumlar vergisinden muaf tutulmuştur (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, Md. 239).

Kırgız Cumhuriyetinde kurumlar vergisi oranı %10'dur. Altın içeren cevher, altın alaşımı ve rafine altının çıkarılması ve satışı sonucunda elde edilen kazanç ve ilgili kanunun 183. Maddesinde sayılan iş kollarında elde edilen kazançlar için uygulanan kurumlar vergisi oranı %0'dır (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, Md. 240). Bu oranların yanı sıra Kırgız Cumhuriyeti sınırlarında daimî bir kuruluşu olmayan yabancı kuruluşların elde etmiş olduğu kazançlar türüne göre farklı oranlarda vergilendirilmektedir. İletişim telekomünikasyon ve ulaşımda, ulaşım hizmetleri ile zorunlu sigorta kapsamında düzenlenen sözleşmeler hariç sigorta ve risk reasürans kapsamında elde edilen kazançlar da kurumlar vergisi oranı %5'tir. Bunun dışında kalan kazançlar da %10 vergi oranı uygulanmaktadır (Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, Md. 250).

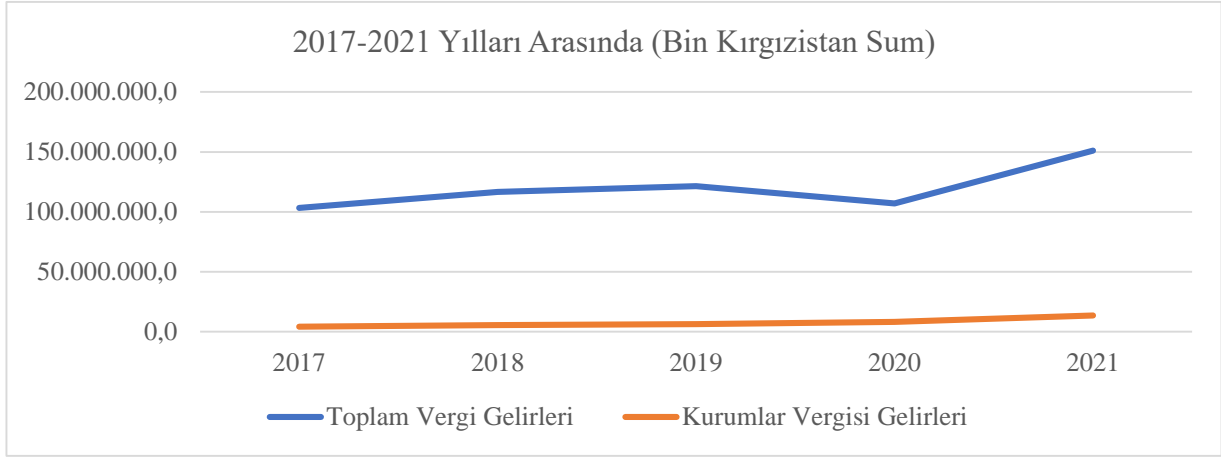
Tablo 5. Toplam Vergi Gelirleri, Kurumlar Vergisi Gelirleri ve Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (Bin Kırgızistan Sum)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Vergi Gelirleri	103.367.975,1	116.613.707,1	121.525.509,4	106.929.221,4	151.185.312,0
Kurumlar Vergisi Gelirleri	4.301.288,7	5.504.140,7	6.465.190,5	8.355.873,4	13.601.023,5
Kurumlar Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%4,16	%4,72	%5,32	%7,81	%9

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi

Tablo 5 incelediğinde, Kırgızistan’da toplam vergi gelirlerinin 2017 yılından 2021 yılına kadar artış halinde olduğu görülmektedir. Bu seyirde 2020 yılında, pandeminin etkisiyle kısmi bir azalış meydana gelmiştir. Buna rağmen verilen yıllarda kurumlar vergisi gelirlerindeki artışın istikrarlı olduğu söylenebilir. Bu nedenle de kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının da sürekli olarak arttığı tespit edilmiştir.

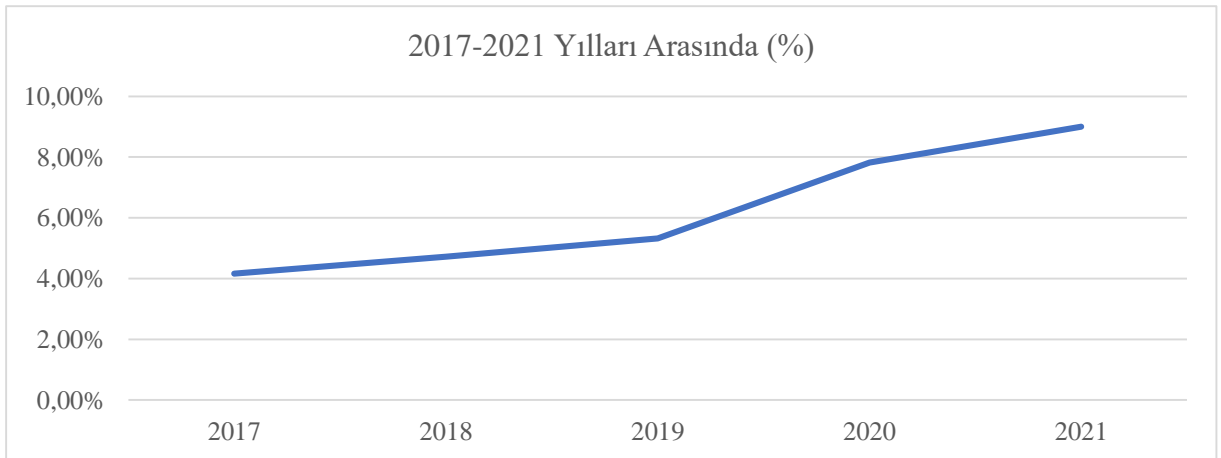
Grafik 9. Toplam Vergi Gelirleri ve Kurumlar Vergisinin Yıllar İtibariyle Görünümü

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi

Grafik 9’da toplam vergi gelirlerinin ve kurumlar vergisi gelirlerinin yıllar itibariyle eğilimleri birlikte verilmiştir. Grafik’te de kurumlar vergisi gelirlerinde sürekli artış yaşanmasına rağmen toplam vergi gelirlerindeki artışın, 2020 yılında toplam vergi gelirlerinde bir önceki yıla göre meydana gelen azalma sebebiyle sürekli olmadığı görülmektedir.

Grafik 10. Kurumlar Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi

Kazakistan Cumhuriyetinde kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı düşüktür. Bunun sebebi olarak uygulanan kurumlar vergisinin düşük olması gösterilebilir. Ancak 2021 yılında geçmiş yıllara göre artış yaşanmış ve kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı %9'a ulaşmıştır.

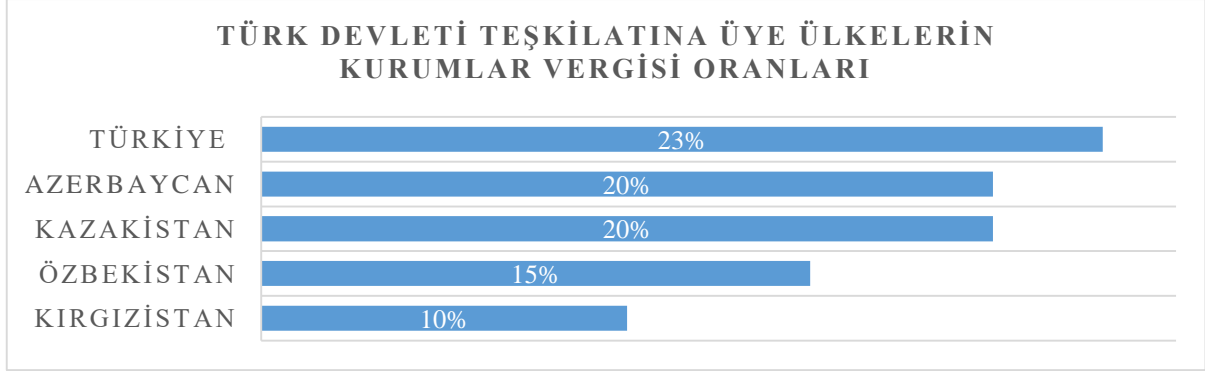
SONUÇ

Türk Devleti Teşkilatına üye olan Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan ülkelerin de uygulanan kurumlar vergisinin ortak özellikleri bulunmakla beraber ülkenin coğrafi konumu, sahip olduğu doğal zenginlikler, kuruluş tarihçeleri ve ekonomik gelişmişlik seviyeleri sebebiyle farklılıklar da bulunmaktadır.

Teşkilatı içerisinde yer alan üye ülkelerden Türkiye kurumlar vergisi açısından en eski tarihçesi olan ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer üye ülkelerin vergi kanunları günümüze daha yakın bir süreçte oluşturulmuş ve yürürlüğe girmiştir.

Teşkilatın ana kuruluş amaçlarından biri Türk dillerini konuşan ülkelerin arasındaki bağı kuvvetlendirmektir. Teşkilata üye ülkeler Türk kültürüne sahip olmakla beraber farklı tarihçelere ve coğrafi konumlara sahiptir. Bu sebeple vergi sistemlerinin kurulması ve bununla beraber kurumlar vergisinin uygulanması açısından çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Çalışma içerisinde tablo ve grafiklerle gösterildiği gibi her ülkenin kurumlar vergisi gelirleri toplam vergi gelirleri içerisindeki payı değişiklik göstermektedir. Bu durumun tek sebebi vergi sistemlerinin yeni olması değildir. Birbirine yakın tarihlerde, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla kurulan dört üye ülkenin dahi kendi içlerinde farklılıkları bulunmaktadır. Kurumlar vergisi açısından bakıldığında, ülkelerin coğrafi konumlarının yapısı yabancı sermayenin çekilmesi açısından önemlidir. Ayrıca sahip oldukları doğal zenginlikleri de kurumlar vergisi açısından önem arz etmektedir. Sonuçta sahip oldukları doğal zenginlikler sebebiyle dış ticaret hacimleri artabilmektedir. Bunun dışında her ülkenin gelişim göstermesi gerektiği faaliyet alanlarında uygulamış olduğu muafiyet ve istisnalar da kurumlar vergisi gelirlerindeki farklılıkların doğmasına neden olmaktadır. Diğer bir etken ise kurumlar vergisi için uygulanan orandır. Teşkilata üye ülkelerin uygulamış olduğu kurumlar vergisi oranı ve kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı aşağıda yer alan grafiklerde karşılaştırılmıştır.

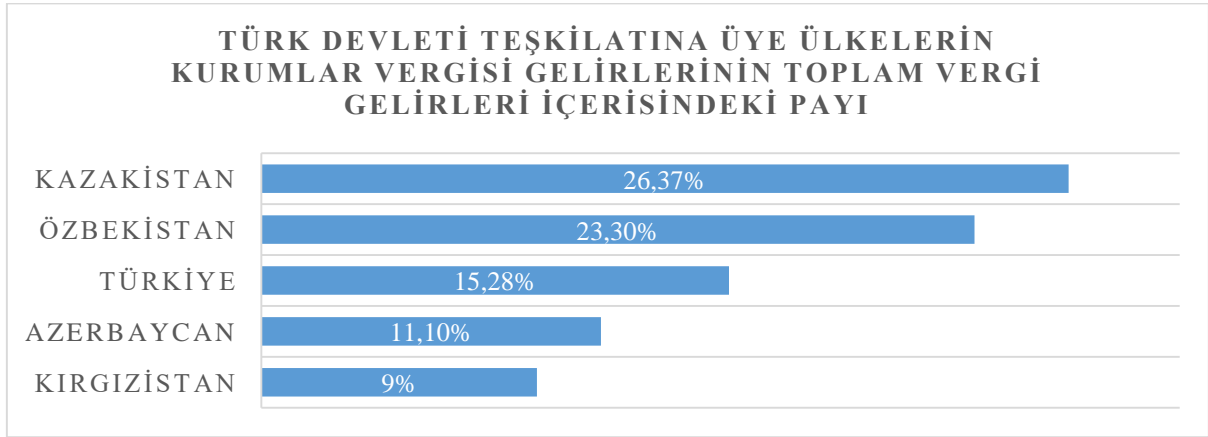
Grafik 11. Türk Devletleri Teşkilatına Üye Ülkelerin 2021 Yılında Uygulamış Oldukları Kurumlar Vergisi Oranları

Kaynak: Grafik çalışma içerisinde yer alan bilgilerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Teşkilata üye ülkeler açısından 2021 yılı itibariyle uygulanan kurumlar vergisi yukarıdaki grafikteki gibidir. Kurumlar vergisi oranı en yüksek olan ülke Türkiye, en düşük olan ülke ise Kırgızistan'dır. İlgili oranlar ülkelerin uygulamış oldukları vergi politikaları sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Grafik 12. Türk Devletleri Teşkilatına Üye Ülkelerin 2021 Yılında Kurumlar Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

Kaynak: Grafik çalışma içerisinde yer alan tablolardan yararlanılarak oluşturulmuştur.

Teşkilata üye ülkeler açısından 2021 yılı itibariyle toplam vergi gelirleri içerisindeki kurumlar vergisinin payı yukarıdaki grafikte gösterilmektedir. Grafikte görüldü üzere, kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının en yüksek olduğu üye ülke Kazakistan'dır. Kazakistan'ı sırasıyla Özbekistan, Türkiye ve Azerbaycan takip etmektedir. Payın en düşük olduğu üye ülke ise Kırgızistan'dır.

Azerbaycan ve Kazakistan aynı vergini oranını uygulamakla beraber toplam vergi gelirleri içerisindeki kurumlar vergisi gelirlerinin payı farklıdır. Azerbaycan'da kurumlar vergisi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı %11,1'dir. Kazakistan'da ise bu oran %26,37'dir. Türkiye'de ise en yüksek kurumlar vergisi oranı uygulanması karşın toplam vergi gelirleri içerisindeki kurumlar vergisi oranı %15,28'dir. Bu sebeple Türkiye üye devletler arasında bu açıdan üçüncü sırada yer almaktadır. Kırgızistan kurumlar vergisi oranının en düşük uygulandığı ülkedir ve toplam vergi gelirleri içerisindeki kurumlar vergisi payının da üye ülkeler açısından en düşük seviyedir ve bu durum uygulanan kurumlar vergisi oranıyla paralellik göstermektedir. Bu oranlar ışığında söylenebilir ki, kurumlar vergisi nezdinde ülkeler arasındaki toplam kurumlar vergisi gelirleri arasındaki farkın oluşmasının, vergi oranı gibi tek bir nedene bağlamak doğru olmayacaktır. Bu fark birçok sebebin bir araya gelmesiyle oluşabilmektedir.

Sonuç olarak, Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler Türk kültürünü ve dilini korumak ve geliştirmek amacıyla bir araya geldiği ortadadır. Bu durum nezdinde kendi aralarında ekonomik iş birlikleri de oluşturmaktadırlar. Fakat her ülkenin sahip olduğu ekonomik ve coğrafi yapı farklı ekonomik sistemler kurmasına neden olmuştur. Bu farklılıklar, kurulan vergi sistemlerinde de etkisini göstermiştir. Ele aldığımız kurumlar vergisi açısından her üye ülkenin vergi yapısındaki farklılıklar ve tahsil edilen kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı göstermektedir ki, ülkelerin aynı kültüre sahip olması vergilendirme açısından önemli olmakla beraber, nihai olarak ülkenin sahip olduğu coğrafi konum, tarihçesi ve ekonomik gelişmişliği daha önemli olmaktadır.

EXTENDED SUMMARY

Established in 2009, the Organization of Turkish States came together to protect and develop the Turkish language. Each of the member states of the Organization speaks the language of their own country. On the other hand, all of the member states are one of the seven Turkish states. Each country has economic and tax policies that it has implemented within its borders. Turkey is the oldest country in the organization in terms of history. The other four countries in the organization declared their independence with the dissolution of the Soviet Union. In this respect, a quarter of a century has passed since the independence of these countries. These four countries have established and implemented their own tax systems during this time. Even though the member countries of the Organization are Turkish states,

their geographical location, natural wealth and history of the country have affected the tax systems. For this reason, when the tax laws of each member country are examined, there are different tax types as well as common taxes applied. Or even if the applied taxes are the same, there are differences in their rates, exemptions and exceptions. This situation shows that although the member countries have come together for the same purpose, various features of the country cause differences in tax systems. Corporate tax is included in the tax systems of each of the five countries that are members of the Organization. In our study, first of all, the corporate tax application on the basis of each member country is explained and then the share of each country's corporate tax revenues in the total tax revenues is presented with tables and graphics. The rates and figures presented in tables and graphs show that the importance of corporate tax in tax systems varies on the basis of each member country. While the share of corporate tax in total tax revenues is higher in some member countries, the share is lower in some countries. The reason for this situation can be shown in the corporate tax rate applied by the member country of the organization, the scope of exemptions and exceptions, and tax awareness. Turkey has been the country that applied the highest corporate tax among the member countries of the organization in 2021. On the other hand, it ranks third in the organization in terms of the share of corporate tax in total tax revenues. While Kazakhstan and Azerbaijan apply the same corporate tax rate, the share of Kazakhstan corporate tax in total tax revenues has the highest rate in the organization. Kyrgyzstan is the country with the lowest corporate tax rate of 10% and the lowest share of corporate tax revenues in total tax revenues. For this reason, it would not be correct to attribute the share of corporate tax revenues in total tax revenues to a single factor. While evaluating the share of corporate tax in total tax revenues, it should be evaluated by taking into account the factors mentioned above. Because, due to the location of the countries and the continuation of activities such as the discovery and processing of the natural wealth of the countries, various rate reductions, exemptions and exceptions may come to the fore. The Covid-19 pandemic, which has recently emerged in the world, has also had a positive and negative effect on the tax revenues of countries. In the light of all this information, it can be said that the share of a tax income in total tax revenues can be affected by many situations over time. For this reason, many aspects should be taken into account while making the evaluation and evaluations should be made on a country basis.

KAYNAKÇA

- Abdieva R., vd. (2011). “Kırgızistan’da Vergi Kültürü ve Belirleyenleri”, *International Conference On Eurasian Economies*, 335-342.
- Açık F. (2017). “Ülke Tanıtımı: Orta Asya’nın İncisi Özbekistan”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 95-101.
- Ahern M. (2018). “Worldwide Tax Summaries Corporate Taxes 2018/19”, *PwC*, 1328-1344.
- Çelikkaya A. (2013). “Kazakistan Vergi Sistemine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, Cilt 103, Sayı 205, 43-64.
- Du R. (2011). “Kazakhstan: A Weakening Fiscal Regime under the New Ownership Structure?”, *Foreign Military Studies Office*, 4-18.
- Guluyev F. (2004). *Millet ve Devlet Gelirleri*, Bakü: Nağıl Evi Neşriyatı.
- Hasanov V. (2009). “Azerbaycan Vergi Sistemi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Yüksek Lisans Tezi”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kanunlar; 21/06/2006 Tarih ve 26205 Sayılı Resmi Gazete’de Yayımlanan 5520 No’lu Kurumlar Vergisi Kanunu.
- Kerimov A. (2014). *Mühasibat Uçotu, Vergiler*, Bakü: Ozan Neşriyatı.
- Raporlar; T.C. Ticaret Bakanlığı. “Kırgızistan Pazar Bilgileri”, *Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü*, Dönem: 2022.
- Raporlar; T.C. Ticaret Bakanlığı. “Özbekistan Pazar Bilgileri”, *Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü*, Dönem: 2022.
- Raporlar; World Bank, (2008), “Republic of Kazakhstan Tax Strategy Paper. Poverty Reduction and Economic Management Unit”, *Europe and Central Asia Region*, Dönem: 2008, Haziran, 2008.
- Şamilli A. (2017). “Azerbaycan Vergi Sistemindeki Sorunlar ve Vergileme İlkeleri Açısından Vergi Sisteminin Değerlendirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 9, 67-79.
- Şenyüz D., vd. (2022). *Türk Vergi Sistemi*, 19.Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.

Yapıcı F. (2013). “Azerbaycan Vergi Sisteminin Gelecek İnkişaf Yolları”, *Azerbaycanın Vergi Jurnalı*, Sayı 4, 163-182.

Yılmaz B. E., Batı M. (2022). *Türk Vergi Sistemi*, İstanbul: Der Yayıncılık.

Yüce M. (2010). “Kırgız Cumhuriyeti Vergi Sisteminin Genel Yapısı ve Değerlendirilmesi”, *Journal of Social Policy Conferences*, Sayı 49, 911-940.

İNTERNET KAYNAKLARI

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, <https://www.stat.gov.az>, (Erişim Tarihi: 16.12.2022).

Azerbaycan Cumhuriyeti Vergi Kanunu, <https://e-qanun.az/framework/46948#edn1>, (Erişim Tarihi: 16.12.2022).

Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reform Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu, <https://new.stat.gov.kz/ru/>, (Erişim Tarihi: 01.01.2023).

Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, <http://www.stat.kg/ru/statistics/finansy/>, (Erişim Tarihi: 04.01.2023).

Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112340?cl=ru-ru>, (Erişim Tarihi: 04.01.2023).

Kocaeli Ticaret Odası, (2019). “Yeni Özbekistan”, <http://koto.org.tr/dokumanlar/00c667ab2aa85396b779f701eab10640.pdf>, (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Özbekistan Cumhuriyeti Açık Bütçe Portalı, <https://openbudget.uz>, (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Özbekistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, “Planlanan Vergi Politikası ve Gelir Tahmin Çalışmaları”, <https://www.mf.uz/en/homeActivity/soliq-va-bojxona-siyosati/post-725>, (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Özbekistan Cumhuriyeti Vergi Kanunu, <https://lex.uz/acts/1286689#1286905> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Özbekistan'ın Ekonomisi, <https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>
(Erişim Tarihi: 14.03.2023).

Tek Dünya Uluslararası Çevrimiçi, “Azerbaycan”,
<https://www.nationsonline.org/oneworld/azerbaijan.htm>, (Erişim Tarihi: 16.12.2022).

Trading Economics, (2022), “Azerbaycan Kurumlar Vergisi Oranı”,
<https://tradingeconomics.com/azerbaijan/corporate-tax-rate>, (Erişim Tarihi:
16.12.2022).

Vikipedi Özgür Ansiklopedi, “Kazakistan”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan> (Erişim
Tarihi: 01.01.2023).

Vikipedi Özgür Ansiklopedi, “Kırgızistan”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kırgızistan>, (Erişim
Tarihi: 04.01.2023).

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINA ÜYE ÜLKELER ARASINDA İKİLİ İLİŞKİLER

Mehmet YÜCE*

Özet

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını ilan eden aynı etnik köken, medeniyet, dil ve dine sahip yeni beş Türk Cumhuriyeti tarih sahnesine çıkmıştır. Bu devletlerin gerek kendi aralarında gerekse Türkiye ile ilişki kurmaları konusunda izlenecek yol merak konusu olmuştur. Bağımsızlıkların hemen ardında Ankara'nın ev sahipliğinde 1992 yılında başlayan "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi" zamanla kurumsallaşarak, 2009 yılında "Türk Konseyi" ve 2021 yılında ise "Türk Devletleri Teşkilatı"na dönüşmüştür. Türk Devletleri arasındaki ilişkilerin kökeninde ortak etnik, dil, din, tarih ve medeniyet gibi geleneksel unsurlar önemli rol oynarken, bu ilişkilerin hedefinde ise stratejik işbirliği, karşılıklı fayda, refah ve istikrar üzerinde oturtulmuş ortak geleceğin inşası yatmaktadır. Zengin enerji kaynaklarına sahip, Asya ile Avrupa arasında önemli lojistik ve ticari alan üzerinde bulunan Türk Devletleri gerek kendi aralarında gerekse Asya-Avrupa arasında önemli bir ekonomik işbirliği oluşturma potansiyeline sahiptir. Türk Devletleri arasında kurulacak çok yönlü yoğun bir işbirliği, Avrasya bölgesinin sahip olduğu zenginliklerin hakkaniyetle paylaşmasına, Bölgede barış ve istikrarın sağlanmasına neden olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Türk Konseyi, Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dünyası, Türkistan.

BILATERAL RELATIONS BETWEEN MEMBER STATES OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Abstract

After the dissolution of the USSR, five new Turkish Republics with the same ethnic origin, civilization, language, and religion emerged on the stage of history. The strategy to be followed by these states in establishing bilateral relations among themselves and with Turkey has been a matter of curiosity. The "Summit of Heads of State of Turkic Speaking Countries", which started in 1992 after their independence and was hosted by Ankara, was institutionalized over time and reached the level of the "Turkic Council" in 2009. The Council was transformed into the "Organization of Turkic States" in 2021. Traditional foundations such as common ethnicity, language, religion, history, and civilization play an important role in the relations between the Turkic States. The goal of these relations is to build a common future based on strategic cooperation, mutual benefit, prosperity, and stability. The Turkic States have the potential for significant economic cooperation among themselves and with third countries due to their rich energy resources and strategic location between Asia and Europe. A multilateral cooperation among the Turkic States will lead to the equitable sharing of the riches of the Eurasian region and ensure peace and stability in the region.

Keywords: Turkic Republics, Turkic Council, Organization of Turkic States, Turkic World, Turkestan.

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü myuce@uludag.edu.tr.

GİRİŞ

Türk Dünyası Kültürel ve coğrafi bir kavram olup, Orta Asya, Anadolu, Kafkasya, Rusya-Sibirya, Orta Doğu, İran ve Balkanlar coğrafyasında genel bir yayılım gösteren Türk halklarını ve Türk devletlerini ifade etmektedir. Asya ile Avrupa kıtasında yer alan bu coğrafya aynı zamanda Doğu-Batı arasındaki ticaretin geçiş güzergâhında yer alarak dünyanın jeopolitik kalbinde yer alan mümtaz bir bölgedir. 300 milyonluk nüfusu, 1,4 trilyon dolarlık milli geliri, 700 milyar dolarlık dış ticaret hacmine sahiptir. Türk Dünyası kavramı sadece bağımsız Türk Devletleri değil aynı zamanda özerk cumhuriyetleri ve farklı ülkelerde yaşayan Türk toplulukları da içine almaktadır. O nedenle Türk Dünyası kavramı bağımsız Türk Devletleri içine alan daha kapsamlı bir üst kavramdır. Ancak bu çalışmada sadece Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ve/veya gözlemci üye ülkeler arasında ikili siyasi ilişkiler genel hatlarıyla ele alınacaktır.

Türk Dünyasının somut iradesinin teşekkülü olan Türk Devletleri Teşkilatının 5 asıl üye 3 yedek üyesi bulunmaktadır. IMF verilerine göre Türk Devletlerinin temel sosyo-ekonomik büyüklükleri şöyledir:

Tablo 1: TDT Üye Devletlerin Sosyo-Ekonomik Görünümleri (2021 Yılı)

Ülke	Nüfus Milyon kişi	GSYH (Reel)	GSYH Milyar \$	Cari Denge	İşsizlik (%)	TÜFE (%)	KBG (\$)	Dış Ticaret Hacmi Milyar \$
Türkiye	86,6	11.4	946.01	-1.7	12	36,1	10.9	496.7
Azerbaycan	10,4	5,6	55.97	15.2	6	12,0	5.4	34,0
Kazakistan	19,6	4.1	218.01	-2.9	4,9	8,4	11.1	102,0
Özbekistan	35,5	7.4	80.97	-7.0	9,5	10,0	2.3	38.0
Kırgızistan	6,9	3.7	55.97	-8.7	9,0	11,2	1.4	0.73
Türkmenistan	6,1	4.6	66.63	0.6	-	21,0	10.9	7.00
Macaristan	9,7	7,1	182,28	-3.2	4,1	7,4	18,7	280.0

Kaynak: IMF, World Economic Outlook 2022, Trademap.org.

Bu çalışmada TDT'ye üye ülkelerin siyasi ikili ya da çok taraflı olarak kendi aralarında gerçekleştirdikleri ilişkiler ele alınacaktır. Bu kapsam her bir ülkenin diğer ülkelerle ilişkileri ele alınarak bu ilişkilerin gelişme seyri hakkında bilgi verilecektir. Üye ülkeler arasındaki ikili ilişkilerin gelişimleri Türk Devletleri Teşkilatının kurumsal yapısına da olumlu katkı sağlayarak kurumsal bir işbirliği ortamına yol açacağı beklenmektedir. Böylece diğer entegrasyon biçimlerinde farklı olarak işbirliği alanları Teşkilat tarafında üye ülkelere baskılanması sonucu değil üye ülkelerin ikili ya da çoklu işbirliği iradeleri teşkilatın projesi haline gelecektir.

1. TÜRKİYE İLE TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA İLİŞKİLER

1.1. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Azerbaycan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşmasından bu yana geçen 30 yılı aşkın süreye göz önüne alındığında, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin önemli aşama kat ettiği söylenebilir. İki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin seyri dört aşamaya ayırarak incelenebilir. İlk aşamada ilişkiler duygu ve ideoloji yoğunluklu olmuştur. İkinci aşamada kişisel ilişkiler ön planda olmuştur. Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel arasındaki kişisel ilişkiler ikili ilişkilerin esasını teşkil etmiştir. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye ve Azerbaycan için kullandığı “*bir millet, iki devlet*” sözleri ilişkilerde temel prensip olmuş, ilişkilerin seyri bu ilke çerçevesinde yürümüştür. Üçüncü aşama ise ilişkilerin kurumsallaşması aşamasıdır. Temelleri önceki yönetimler tarafından atılmakla beraber Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan gayretleriyle şekillenen ve çok boyutlu işbirliğinin gerçekleştiği dönem olmuştur (Aslanlı, Kurban 33). Bu döneme damgasını vuran en önemli anlaşma ise doğalgaz anlaşması olmuştur. Şahdeniz 2 yatağından çıkarılan doğal gazın Türkiye ve Avrupa'ya iletilmesini sağlayan, Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı'ndan (TAP) oluşan Güney Gaz Koridoru inşa edilmesi iki ülke arasındaki ilişkileri stratejik boyuta taşımıştır. Böylece ilişkilerini stratejik müttefiklik üzerinde kuran Türkiye ile Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, TANAP, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı gibi projelere imza atarak ilişkilerini planlanan projelerle güçlendirmişlerdir. Dördüncü aşaması ise 44 gün süren 2. Karabağ savaşı ve sonrası dönemdir. Bu dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine stratejik derinlik kazanarak iki ülke arasındaki işbirliği düzeyi zirveye taşımıştır. İki ülke ilişkisinde âdete “bir millet, tek devlet gibi hareket eden iki devlet” prensibi hayat bulmuştur. İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye ve Türk halkı Azerbaycan'a en üst düzeyde ve en yüksek sesle siyasi ve manevi destek vermiştir. Zafer sonrası Erdoğan ve Aliyev, 15 Haziran 2021'de Şuşa'da “Şuşa Beyannamesi”ni imzalayarak iki ülke arasındaki ilişkileri daha üst düzeye çıkarmış ve kardeş ülkeleri stratejik müttefik ülke haline getirmiştir (Yüce, Azerbaycan-Türkiye 86).

1.2. Türkiye-Kazakistan İlişkileri

Türkiye ile Kazakistan arasında başlayan sıcak ilişki artarak günümüze kadar devam etmiştir. Kazakistan “Çok yönlü ve dengeli ilişki” şeklinde ifade edebileceğimiz geleneksel dış politikası ekseninde Türkiye ile her zaman iyi ve yapıcı ilişkiler kurmuştur. Bu politikanın oluşumunda Kazakistan Cumhuriyetinin kurucu Cumhurbaşkanı ve Türk Dünyası Aksakalı Nur Sultan Nazarbayev’in önemli katkısı olmuştur. Bu gelişmenin doğal sonucu olarak da günümüzde Türkiye ile Kazakistan arasında birçok konuda ve birçok sektörde ciddi anlamda iş birliği yapılmaktadır. Özellikle 2009 yılında iki ülke arasında imzalanan *Stratejik Ortaklık Anlaşması* ve 2012 yılında kurulan *Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi* siyasi ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır.

Türkiye ile Kazakistan ilişkileri yoğunluklu olarak Türk Devletler Teşkilatı kapsamında birlikte yürütülen ilişkiler ve ikili ilişkiler şeklinde ele almak mümkündür. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi/Türk Keneşi), Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi/Türk Keneşi), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk İş Konseyi, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Mirası Vakfı gibi kurum ve kuruluşların kurulmasında ve gelişmesinde Türkiye-Kazakistan işbirliği büyük önem arz etmiştir. Özellikle Türk Konseyi’nin Türk Devletleri Teşkilatı ismi alınmasında ve 2040 Vizyonu Belgesinin imzalanmasında Kazakistan Türkiye ile yoğun işbirliği içine girmiştir.

Türkiye ile Kazakistan arasında ikili siyasi ilişkiler de Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği seviyesine yükselmiştir. Birçok sahada etkili olan bu ilişki Türkiye açısından kırılma noktası olan iki önemli konuda Kazakistan’ın inisiyatif alması Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin derinlik kazanmasına neden olmuştur. Birincisi kamuoyunda “Uçak krizi” olarak adlandırılan Türkiye-Rusya arasında çıkan krizin çözümlenmesinde Kazakistan’ın arabulucu olmasıdır. 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye’nin Rusya’nın uçağını angajman kuralları çerçevesinde düşürmesi sonucu gerilen Türkiye-Rusya ilişkilerinin normalleştirilmesinde dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev’in önemli katkısı olmuştur. İki ülke arasındaki gerginliğin büyük çaplı çatışmalara yol açabileceğinin farkında olan Nazarbayev, her iki ülke ile güçlü bağları olmasına karşın tarafsızlığını korumayı başarmış ve arabuluculuk rolünü üstlenmiştir (Mussurova 93).

İkincisi ise 15 Temmuz hadisesinde Kazakistan'ın Türkiye'den yanı net tavır göstermesidir. Türk siyasi tarihinde bir dönüm noktası olan 15 Temmuz 2016 başarısız darbe girişimine karşı ABD ve Avrupa Birliği ikircilikli bir tavır takınırken, Nazarbayev'in darbe teşebbüsünün hemen sonrasında Türkiye'yi ziyaret ederek desteğini bildirmiştir. Bu zor zamanda "Türk dünyası aksakalı" Nazarbayev'in Türkiye'yi ziyaret eden ilk Cumhurbaşkanı olması ve açıkça Türkiye desteğini bildirmesi Türkiye-Kazakistan ilişkisinin derinliği açısından büyük önem arz etmektedir.

Kazakistan'ı Türkiye ile stratejik ortaklık kurmayı ve daha da derinleştirmeye yönelten faktörlerden biri de Rusya'nın yayılmacı yeni dış politikası olmuştur. Rusya'nın, hinterlandı olarak gördüğü Ukrayna'yı işgali, bölgedeki Türk Devletleri de tedirgin etmiştir. Bu tedirginlik önemli bir etnik Rus nüfusa sahip ve Rusya'yla 6 bin kilometreden fazla sınırı bulunan Kazakistan'da daha yoğun hissedilmiştir. Zira pek çok Rus yetkili ve milletvekilinin Kazakistan'ın Rusya'nın bir parçası olduğuna ilişkin açıklamaları Rusya'nın Kazakistan toprakları üzerindeki emeli ortaya koymuştur. İHA ve SİHA'lar gibi başarısı test edilmiş savunma sanayi konusunda ciddi atılım içinde olan Türkiye ile ittifak kurmak Kazakistan için oldukça realist bir yaklaşım olmuştur. Bu minvalde Kazakistan Cumhurbaşkanı Ocak olayları sonrasında Mayıs 2022'de ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. Bu ziyarette iki ülke arasında ulaşım, savunma sanayi, askeri istihbarat, bilişim teknolojileri, kültür, tarım, taşımacılık, ticaret, gümrük, çevre, eğitim, gençlik, iletişim ve arşiv alanlarında iş birliğini içeren 14 anlaşma imzalanmıştır. Kazakistan'ın liderliğinde kurulan Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı'nı katılmak üzere Kazakistan'a giden Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Astana ziyaretinde Türkiye-Kazakistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Dördüncü toplantısı yapılmış ve birçok alanda işbirliğinin yapılması konusunda protokol imzalanmıştır.

1.3. Türkiye-Özbekistan İlişkileri

Türkiye, Orta Asya Türk Devletleri içinde en yoğun nüfusa sahip olan, jeostratejik konumu, köklü tarihi, zengin kültürel değerleri ve ekonomik potansiyeli, girişimci insan kaynakları, Orta Asya'nın tüm ülkeleriyle ortak sınırlarının olması nedeniyle bölgenin kilit ülkesi olması gibi sahip olduğu mümtaz özellikleri nedeniyle bölgesel barış ve istikrar için önemli bir konumda bulunan Özbekistan ile arasındaki işbirliğinin her alanda gelişmesine

büyük önem vermektedir. Türk kültür ve medeniyet tarihinde önemli bir yeri bulunan ve Türk halkının gönül coğrafyasında mümtaz bir yere sahip Özbekistan ile başlayan samimi ve ciddi işbirliği maalesef istikrarlı bir şekilde devam etmemiştir. İki ülke arasında 1999 yılında kırılma noktasına gelen ilişkiler zaman zaman olumlu ivme yakalasa da istenen seviyeye çıkmamıştır. 2016 yılında Mirziyoyev'in göreve gelmesi ardında Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 17-18 Kasım 2016 tarihlerinde Özbekistan'ı ziyaret etmesiyle başlayan üst düzey görüşme, Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in 25 Ekim 2017 tarihinde Türkiye ziyaret etmiş ve bu üst düzeyli ziyaretler karşılıklı olarak sıklıkla devam etmiştir. Bu görüşmeler neticesinde iki ülke arasında uzun yıllar durağan olan ilişkilerin seyri yeniden olumlu yönde yükselişe geçmesine neden olmuştur. Bu kapsamda 2018 yılında Türkiye-Özbekistan arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) kurulması hususuna yer veren bir Ortak Açıklama da dâhil olmak üzere, çeşitli alanlarda çok sayıda belge imzalanmış, Türkiye-Özbekistan Ortak Stratejik Planlama Grubu oluşturulmuştur. Bu olumlu gelişmelerin bir yansıması olarak Özbekistan Türkiye'ye uyguladığı vizeyi kaldırmıştır. 2019 yılında Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatına üye olmasıyla Türk – Özbekistan ilişkileri yeni bir boyut kazanarak ikili ilişkiler yanında TDT bünyesinde de çok taraflı bir ilişki süreci başlamıştır.

Bilindiği üzere Özbekistan Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesine mesafeli yaklaşmaktaydı. Özbekistan, 2000'de yapılan Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesine cumhurbaşkanı düzeyinde katılırken, 2001'de düzenlenen Zirve'ye ise meclis başkanı düzeyinde katılım sağlamıştır. Mirziyoyev'in cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Türk Konseyine yeniden ilgi gösteren Özbekistan ve 2018'de Bişkek'te yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi toplantısına katılmış ve 2019'de da Türk Konseyine resmen üye olmuştur. 2022 yılında ise Özbekistan Türk Devletleri Teşkilatına ev sahibi yapacaktır. Böylece Özbekistan bir taraftan Türk Cumhuriyetleriyle ikili ilişkilerini geliştirirken, diğer taraftan ise Türk Devletlerinin siyasi iradelerinin yansıması olan TDT içinde daha aktif rol oynamayı tercih etmiş bulunmaktadır.

Türkiye yeni dönemde Özbekistan'la ilişkilerine büyük önem vermekte, Özbekistan ile her alanda çok yönlü işbirliği yetiştirmeye büyük özen göstermektedir. Başta eğitim, kültür ve turizm olmak üzere birçok alanda ortak işbirliği için gerekli çalışmalar yapmaktadır. Aynı şekilde Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Özbekistan-Türkiye ilişkilerine özel bir önem

vermekte, Türkiye'nin tecrübelerinden istifade etmeye çalışmakta, üçüncü rönesans olarak adlandırdığı yeni reformların hayata geçirilmesinde Türkiye örneği rol model olarak almaktadır. Diğer bir ifadeyle dönüşüm sürecine giren "içe kapanık" Özbekistan'dan "dışa açık ve şeffaf" bir Özbekistan'a doğru evrilen "Yeni Özbekistan'ın" oluşum sürecinde, yani Özbekistan'ın 3. Rönesansında, Özbekistan Cumhurbaşkanı Türkiye ile Özbekistan arasında gelişen ilişkilere büyük önem vermekte ve Türkiye tecrübesinin bu sürece büyük katkı sağlayacağı yönde irade beyanında bulunarak bürokratları ve kamuoyunu yönlendirmektedir.

1.4. Türkiye- Kırgızistan İlişkileri

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkin Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin hemen akabinde başlamış dönemin cumhurbaşkanları Turgut Özal ve Askar Akayev'in 1991 yılında "Kırgız Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İşbirliği İle İlgili Anlaşma"yı imzalamasıyla hukuku temele oturmuştur. 23 Aralık 1991'de Kırgızistan'ın ilk devlet başkanı Askar Akayev ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmış ve bu ziyarette bir dizi işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Türkiye ile Kırgızistan arasında eğitim, kültür, ticaret ve ekonomik işbirliği, ulaştırma, iletişim, askeri ve diğer alanlarda 100'ü aşkın anlaşma ve işbirliği belgesi imzalanmıştır. İki ülke arasında imzalanan "*Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması*", sonrasında 1999 yılında "Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla" bildirisi yayımlanmış ve 2011 yılında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama yapılmıştır. Bu belgeler günümüzde iki ülke arasındaki stratejik ortaklığın oluşmasının temel belgelerdir. Böylece Kırgızistan'ın bağımsızlık kazanmasından itibaren gelişmekte olan Türkiye – Kırgızistan ilişkilerin 2011 yılından itibaren stratejik ortaklık gibi yüksek seviyesine yükselmiştir. Her ne kadar zaman zaman iki ülke ilişkilerinde bazı aksamalar yaşanmış olsa da Kırgızistan'da yönetime her iktidar Türkiye ilişkilerine özel bir önem vermiştir. Türkiye, bölgede başta sınır meselesi olmak üzere birçok alanda güvenlik endişesi yaşayan Kırgızistan'a 2021 yılında Bayraktar TB2 silahlı insansız hava araçları satışı ile ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır.

Türkiye-Kırgızistan, iki kardeş ülke arasındaki ilişkiler stratejik ortaklık seviyesine ulaşmış olmakla birlikte siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel olarak çok geniş bir yelpazede ilerlemektedir. Türkiye, genç bir ülke olan Kırgızistan'a en çok kalkınma yardımı ve sosyal yardım yapan ülkelerin başında gelmektedir. Uluslararası kuruluşlarla ilişki kurulması ve

dünya ticaretine entegrasyon konusunda da en büyük desteği yine Türkiye vermiştir. Ekonomik alanda Kırgızistan'da en büyük ikinci yatırımcı ülke olan Türkiye, istihdam sağlama açısından ise birinci sıradadır. Kırgızistan'ın bağımsızlık yıllarında Türkiye, yaklaşık 1 milyar ABD dolarını gelecekte Kırgızistan'a yatırım çekme adına aktarmıştır. 28 Nisan 1992'te ise Mutabakat Zaptı kapsamında Türk Exim Bank ile Kırgız Cumhuriyeti Merkez Bankası arasında 75 milyon ABD dolarlık Mal ve Proje Kredisi Anlaşması imzalanmıştır. Bu kredinin 48,13 milyon doları kullanılmış, geri ödemesi altı defa ertelenmiş, 2012 yılında ise Türkiye borcu tamamen silmiştir (Yüce, Sosyo-ekonomik 331).

Türkiye-Kırgızistan ilişkilerinde Türkiye tarafından açılan eğitim kurumları önemli bir etken olmuştur. Baştan Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi olmak üzere Türkiye'nin Kırgızistan'da açtığı okulların ülkenin ekonomisine sağladığı katkının yanı sıra kültürel ilişkin entegrasyonuna da ciddi katkı sağlamaktadır. İlköğretimden tutun orta öğretim ve yükseköğretime kadar açılan ve ülkenin en saygın eğitim kurumları olan bu okullarda Kırgız öğrenciler tamamen ücretsiz eğitim almaktadırlar. Diğer taraftan özellikle Üniversitede öğrenim görmek üzere diğer Türk Cumhuriyetlerinden Kırgızistan'a gelen öğrenciler arasında kültürel kaynaşma üst düzeyde gerçekleşmektedir.

Türkiye – Kırgızistan ilişkilerinde TİKA kayda değer üstlendiği bir fonksiyon üstlenmiştir. TİKA Kırgızistan'ın sosyal yapısını üretmesi, kimliğini sağlıklı bir şekilde inşa etmesi, kültürel ve siyasi hakların gelişmesi, teknik alt yapı konusunda eksiklerin giderilmesi konusunda somut katkıları devam edegelmektedir. Bu kapsamda TİKA, Kırgızistan'a başta eğitim, kültür, turizm, sağlık, tarım – hayvancılık ve enerji olmak üzere birçok alanda destek sağladığı ve bu alana ilişkin projeleri finanse ettiği bilinmektedir.

1.5. Türkiye- Türkmenistan İlişkileri

Bağımsızlık ardında Türkiye ile Türkmenistan arasında başlatılan diplomatik ilişki sonucu iki ülke arasında kültürel ve ekonomik alanlarda işbirliğini kapsayan çok sayıda anlaşma imzalamıştır. Başlangıçta çok samimi bir süreçte ilerleyen ilişkiler zamanla iki ülkenin kendi gerçekleri ile karşılaşılması sonucu temkinli – mesafeli bir düzeye inmişse de genel itibarıyla iki ülke arasında ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Her zaman Türkiye ile Türkmenistan arasında özel bir ilişkinin varlığı hissedilmiştir. Berdimuhammedov'un iktidarı gelmesi ile Türkmenbaşı zamanında kabul edilen tarafsızlık statüsüne sadık kalınmakla birlikte “Açık Kapılar” adlı siyasetini hayata geçirilmiştir. Bu değişim sonucu Türkmenistan

dış politikada daha aktif bir rol üstlenmeyi tercih etmiştir. Berdimuhammedov, Türkmenbaşı döneminde içe kapanan ülkeyi dışa açmayı hedeflemiş, bu minvalde başta komşularla olan ilişkiler olmak üzere Türkmenistan'ın dış ilişkilerine bir ivme kazandırmayı hedeflenmiştir. Türkmenistan'ın dışa açılım projesi ivme kazanmasıyla birlikte Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinde de yeniden bir canlanma gözlenmiştir. İki ülke arasında çok sayıda üst düzey ziyaret gerçekleşmiş ve birçok alanda işbirliği yapılması konusunda irade oluşmuştur (Yüce, Bağımsızlıklarının 108). Hali hazırda iki ülke arasındaki işbirliği dış politika, ticaret ve ekonomi, kültür ve eğitim başta olmak üzere her alanda olumlu bir seyir izlemektedir. Diğer taraftan Ekonomi İşbirliği Teşkilatı kapsamında Türkiye ile Türkistan arasında işbirliği yapılmaktadır.

İstanbul'da gerçekleşen Türk Konseyin 8. Zirvesinde ismi Türk Devletleri Teşkilatı olarak değişen yeni dönem Türkmenistan'ın gözlemci üye olmasıyla Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Bu zirve ardında Ekonomi İşbirliği Teşkilatı Zirvesi öncesinde 27 Kasım 2021 tarihinde Türkmenistan'ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Erdoğan Türkmenistan'da çok samimi bir şekilde karşılanmış ve iki ülke arasında başta medya, sağlık, tarım, eğitim ve finans olmak stratejik alanlarda 8 önemli anlaşma imzalanmıştır. İmza töreni ardında yapılan basın açıklamasında G. Berdimuhamedov'un "Türkiye ile stratejik uzun vadeli ilişkiler geliştirmek, Türkmenistan dış politikasının öncelikli amaçlarından biri olduğunu" (<https://www.indyrturk.com/node/441031/haber/t%C3%BCrkiye-ve-t%C3%BCrkmenistan...>, 2021: 16.09.2022) vurgulaması Türkiye ile Türkmenistan arasında ilişkilerin yeni bir döneme girmesi açısından önemli bir açıklama olmuştur. 11 Kasım 2022 Semerkant'ta yapılacak olan Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesinde Türkmenistan'ın Teşkilata tam üye olması halinde bu durumun Türkiye ile Türkmenistan ilişkileri daha ileri bir seviyeye taşıyacaktır.

1.6. Türkiye-Macaristan İlişkileri

Macaristan tarihi süreç içinde Osmanlı Devleti egemenliğine girmiş olması ve İkinci Dünya Savaşı sonrası 45 yıl SSCB'nin işgalinde kalması ve aynı zamanda kökenlerinin Batı Hun İmparatorluğuna dayanması ülkenin Türkiye, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve post-Sovyet ülkeleri ile daha iyi ilişki kurmasının zemini oluşturmuştur. Bu tarihi temel Macaristan'ın Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynamasına zemin oluşturmuştur.

Gyurcsany hükümetinin “Küresel Açılım” konseptine dayanan ve Viktor Orban’ın 2010’da hükümeti devralmasıyla mevcut politikayı geliştirerek “Doğu’ya Açılım” halini verdiği ekonomi temelli dış politika açılımı (Deregözü 15) Macaristan’ın başta Türkiye olmak üzere Türk Devletleriyle yakın ilişki kurmaya sevk etmiştir.

Viktor Orban’ın 2010’da hükümeti devralmasıyla başlatılan “Doğuya Açılım” politikası, Türkiye-Macaristan ilişkileri ivme kazanarak stratejik bir mahiyet kazanmıştır. Hali hazırda iki ülke arasında iyi işleyen iş birliği mekanizmaları bulunmakta ve uluslararası platformlarda da her iki ülke birbirini desteklemektedir. Mesela Türkiye, Macaristan’ı NATO, OECD, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlara üyeliği sürecinde desteklerken, Macaristan ise Türkiye’nin AB üyeliği sürecine tam destek vermektedir. Ayrıca 16 Ekim 2014’te Budapeşte’de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti temsilciliğinin açılmış olması Türkiye-Macaristan ilişkinlerinin gelişme seyri açısından önemli bir ip ucu oluşturmaktadır.

Türkiye-Macaristan ilişkileri diğer TDT üye ülkelerden farklı olarak Batı eksenli ilişkiler çerçevesinde şekillenmiştir. Türkiye ile Macaristan arasında tarihten gelen bağlar ve kültürel yakınlık yanında her iki ülkenin NATO müttefikliği, AB ve Avrupa Konseyi olmak üzere Batı kaynaklı uluslararası örgütlerde işbirliği çerçevesinde dostane bir şekilde yürümektedir. İkili ilişkiler, son dönemde artan karşılıklı üst düzey ziyaretler ve istişare mekanizmaları ile her alanda ivme kazanmış bulunmaktadır. Recep Tayyip Erdoğan’ın Başbakanlığı döneminde Şubat 2013 tarihinde Macaristan’a gerçekleştirdiği ziyarette iki ülke arasında “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi” (YDSK) kurulması kararı alınmış ve Macaristan Başbakanı Viktor Orban’ın Aralık 2013 tarihinde Türkiye’ye yaptığı resmi ziyaret sırasında, Başbakanlar düzeyinde ve her iki taraftan çok sayıda Bakanın katılımıyla ilk YDSK Toplantısı gerçekleştirmiş ve iki ülke ilişkileri stratejik işbirliği düzeyine çıkarılmıştır. YDSK toplantıları ilerleyen yıllarda devam ede gelmiştir.

Türkiye ile Macaristan ilişkilerinin bir boyutu da iki ülkenin TDT bünyesinde yaptıkları işbirliğidir. Türkiye Macaristan’ın Eylül 2018’de Kırgızistan’ın Cholpon-Ata şehrinde düzenlenen 6. Zirve sırasında Türk Konseyine gözlemci üyeliği desteklemiştir. Macaristan Ulusal Meclis Başkanı Laszlo Köver, Kasım 2018’de İzmir’de gerçekleştirilen Türk Konseyi Parlamenterler Asamblesine katılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda 2019 yılında Türk Konseyi’nin Avrupa Temsilcilik Ofisi açılmış ve bu ofis aktif bir şekilde diplomatik, kültürel etkinlikler düzenlenmektedir. Böylece Macaristan TDT duyduğu ilgi artırmış ve

ilerleyen zirvelerde üst düzeyde temsil sağlanmıştır. Bu ilişki iki ülkenin ikili ilişkilerine yansımış, ikili ilişkilerin gelişimi de beraberinde iki ülkenin TDT bünyesinde işbirliğini artırmıştır.

Macaristan'ın uzun dönem Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalması iki ülke arasında tarihi ortak kültürel eserlerin oluşmasına neden olmuştur. Mesela Budapeşte, Peç, Zigetvar, Eger gibi şehirlerde birçok eserin (cami, hamam, türbe) TİKA tarafından restorasyon edilmesi iki ülkenin ortak tarihi mirasının daha görünür bir hal almasına vesile olmuştur. Bu kültürel bağlar iki ülkenin birbirine daha yakın ilişki kurmasını sağlamış ve ülkelerin daha yoğun işbirliğine içine girmesine neden olmuştur. Budapeşte'de Yunus Emre Türk Kültür Merkezi ve İstanbul'da da Macar Kültür Merkezi bulunmaktadır. Ayrıca, her iki ülkede Türkoloji ve Hungaroloji kürsüleri bulunmaktadır. Türkiye'nin Macaristan'da Eger, Sopron ve Szeged'de faal, Keszthely, Szetendre, Biatorbagy ve Pecs'te münhal durumda Fahri Konsoloslukları bulunmaktadır. Macaristan'ın İstanbul'da Başkonsolosluğu Antalya, İzmir, Adana, Kütahya, Kayseri, Tekirdağ, Kocaeli illerimizde faal; Trabzon ve Bodrum'da münhal Fahri Konsoloslukları bulunmaktadır.

Ayrıca iki ülke arasında 1923'te imzalanan "Dostluk ve İş Birliği Anlaşması'nın 1924'te yürürlüğe girmesi ve karşılıklı olarak büyükelçilikler de 1924'te açılmasının 100. Yıldönümünde 2024 yılının karşılıklı Kültür Yılı ilan edilmesine karar verilmiştir. Bu vesileyle 2021 yılı boyunca hem Macaristan'da hem de Türkiye'de çok sayıda kültürel, akademik ve muhtemelen ticari, ekonomik etkinlikler düzenlenmesi planlanmaktadır. İki ülke arasında 12 Mart 2015'te "Dostluk ve İş Birliği Anlaşması" yeniden imzalanmıştır. Bu anlaşmanın beşinci maddesi iki ülkenin dış politikada birlikte hareket etmenin zemini oluşturmuştur. Söz konusu maddeye göre, "Taraflar, uluslararası ve bölgesel örgütlerde, komitelerde ve görevlerde birbirlerinin adaylıklarını karşılıklı desteklemek de dahil olmak üzere, özellikle Birleşmiş Milletler (BM) ve NATO çerçevesinde uluslararası örgütlerde faaliyetlerini yürütürken aktif iş birliğinde bulunacaklar ve uygun görülecek şekilde politikalarının eş güdümünü sağlayacaklardır."

2. AZERBAYCAN İLE TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA İLİŞKİLER

2.1. Azerbaycan – Türkmenistan İlişkileri

SSCB'nin dağılmasından sonra, iki ülke ilişkilerinde bazı konularda görüş ayrılıkları hakim olsa da, Azerbaycan-Türkmenistan ilişkileri son dönemlerde stratejik ortaklık düzeyine yükselmiştir. Hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olan Hazar bölgesi, bu ülke ile Azerbaycan arasındaki ulaşım, lojistik ve enerji kaynaklarının taşınması alanında işbirliği zorunlu hale getirmiştir. Özellikle Azerbaycan-Türkiye işbirliğinin oluşturduğu jeopolitik durum Türkmenistan'ın Azerbaycan üzerinden AB açılması seçeneği cazip hale getirmiştir. Bir taraftan Azerbaycan mevcut enerji nakil hatları enerji ihracatının çeşitlendirilmesi açısından Türkmenistan'a cazip bir işbirliği sunarken, diğer taraftan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu altyapısı ya da Zengezur boğazının açılmasıyla birlikte Bakü-Kars demir yolu Türkmenistan mallarının Türkiye'ye ve Avrupa'ya sevki veya ters yönde taşınması için cazip bir imkân sunmaktadır. Bu işbirliği imkânı sadece Türkmenistan sınırlı kalmayıp ayrıca denizle bağlantısı olmayan Özbekistan ve Kırgızistan için de Türkmenistan ve Azerbaycan üzerinde aynı imkânı sunmaktadır. Bu alanda yapılacak işbirliği tarihi ipek yolu hattı üzerinde bulunan TDT üye ülkeler açısından taşıma maliyetini azaltarak TDT kalkınma beklentilerine hizmet edecektir.

Karabağ zaferi sonrası işgal altındaki topraklarını ülkesine katan Azerbaycan'ın bu başarısı aynı zamanda Azerbaycan'ın Türk Dünyası ile ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Cumhurbaşkanı Aliyev'in ifade ettiği gibi Zengezur boğazının açılması, Türk Dünyasında coğrafi parçalamayı ortadan kaldırarak, coğrafi bütünlüğü sağlayacaktır. Bu gelişme yeni bir paradigmanın doğmasına neden olmuştur. Zira Zengezur boğazının açılması bölgenin barış, huzur ve istikrarına sağlayacağı katkı yanı sıra Hazar geçişli doğu-batı orta koridor güzergâhındaki ülkelere ticaret ve yatırım imkânı sunacaktır. Bu da doğal olarak Azerbaycan'a komşu ülkelerin dikkatini yeniden Azerbaycan'a çevrilmesine neden olmuştur. Bu boğazdan yararlanabilecek potansiyel ülkelerin başında Türkmenistan yer almaktadır.

Aslında Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile iş birliğini geliştirmesi ve aktif diyalog tesis etme çabası ülkenin yeni dönem dış politika hedefleriyle de doğrudan örtüşmektedir. Özellikle Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında Rus enerjisine alternatif enerji kaynağı arayışına giren Avrupa'nın başvuracağı yer kuşkusuz Hazar Bölgesidir. Bu bölgenin

en önemli aktörü de kuşkusuz Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın diğer Türk Cumhuriyetleri ile enerji alanında oluşturacağı iş birliği sonucu bu ülkelerin enerji kaynaklarını mevcut boru hatları üzerinde Türkiye'ye taşıyarak Avrupa pazarına ulaştırması bölge için yeni bir jeostratejik-jeopolitik durum oluşturacaktır. Nitekim bu hususta da Azerbaycan hem Avrupa Birliği hem de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri nezdinde ciddi girişimlerde bulunmuştur.

Azerbaycan'ın Türkmenistan ile yaşadığı sorun Hazarın statüsü konusundan yaşanan anlaşmazlık teşkil etmekteydi. Kasım 2021'de Rusya, İran, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan liderleri Kazakistan'ın Aktau kentinde düzenlenen törende Hazar Denizi'nin yerüstü ve yeraltı kaynaklarını nasıl paylaşacaklarına dair ortak sözleşmeyi imzalamışlardır. Bu sözleşme ile Hazar'a özel bir statüyle verilerek Hazar'ın yatağı göl hukukuna göre paylaşılırken, sularına deniz hukukuna yakın bir formül öngörülmüştür. Türkmenistan ile Azerbaycan yıllardan beri "Trans-Hazar" doğalgaz boru hattı üzerinde görüşmeler yapmaktaydılar. Ancak Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmemiş olması dolayı bu proje hayata geçemiyordu. O nedenle sağlanan bu anlaşma sonunda söz konusu projenin hayata geçmesinin önündeki engellerden biri kalmış oldu. Bu durum büyük gaz rezervlerine sahip ülkelerden biri olan Türkmenistan'ın Azerbaycan'ın Güney Gaz Koridoru'nu oluşturan Trans-Anadolu Gaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) aracılığıyla Türkiye ve Avrupa pazarlarına doğal gaz ihraç etmek imkânı bulmuş olacaktır.

Ayrıca, 12 Kasım 2021'de İstanbul'da gerçekleşen ve Türk Konseyi'nin adı "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değişmesi karar bağlanan 8. Türk Konseyi Devlet Başkanları Zirvesin akabinde 28 Kasım 2021 tarihinde Aşkabat'ta düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 15. Zirvesi kapsamında İran, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında yılda 2 milyar metreküplük doğalgaz swap anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre; yılda 2 milyar metreküpe varan Türkmenistan doğalgazı, İran üzerinden Azerbaycan'a gönderilecektir. Bu anlaşmaların hayata geçmesiyle Azerbaycan açısından Hazar kaynaklı önemli bir sorun daha çözüme kavuşmuştur. Bu anlaşma sonucu Azerbaycan Türkmenistan doğal gazını iç piyasada kullanarak oluşturacağı doğal gaz arz fazlalığı Batıya ihraç etme imkânını bulurken, Türkmenistan da doğal müşterisini çeşitlendirerek Rusya'ya bağımlılığını azalmış olacaktır. Ayrıca iki ülke arasında nakliyat ve enerji alanında yapılan işbirliği Asya ve Avrupa arasında

yer alan bir ülke olarak Azerbaycan'da ulaştırma ve lojistiğin gelişmesine büyük katkı sağlamaktadır.

Bu anlaşmanın sağladığı ivme ile her iki ülke milli meclisleri arasında diyalog oluşturulmuş ve üst düzey ziyaretler gerçekleşmeye başlamıştır. Bu olumlu atmosfer ise beraberinde birçok alanda işbirliği imkânı doğurmuştur. Hali hazırda Türkmenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin aktif olarak gelişmekte ve iki devlet başkanının açık, samimi ve dostane siyasi temasları bu gelişmenin dinamiğini oluşturmaktadır. Bu ilişkiyi oluşmasında üst düzey ziyaretler yanında iki ülke arasında imzalanan protokoller de etkili olmuştur. Mesela 2017 yılında iki ülke arasında Stratejik Ortak Hakkında belge imzalanmıştır. 2018 yılında başta Ulaştırma, transit ve lojistik, demiryolları, gümrük ve yükseköğretim olmak üzere birçok konuya ilişkin protokol imzalanmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Türkmenistan Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısını kabulünde yaptığı konuşmada, Azerbaycan'ın Türkmenistan ile kardeşlik ilişkilerine büyük önem verdiğini ve her alanda ikili ilişkileri genişletmekle ilgilendiğini belirterek Türkmen tarafında da böyle bir tavır gördüğünü ifade etmiştir (<https://president.az/az/articles/view/24724>, 2017: 21.10.2022).

2.2. Azerbaycan –Özbekistan İlişkileri

Aynı etnik köken, ortak tarih ve kültüre, milli geleneklere sahip Azerbaycan ve Özbek halkları arasındaki dostluk ve kardeşliğin kökleri çok eski dönemlere uzanmaktadır. Özbekler, Azerbaycan edebiyatına ve kültürüne her zaman büyük ilgi duymuş, Azerbaycanlı yazarların eserlerinden yararlanmışlardır. Nizami Gencevi, Fuzuli, Nesimi gibi düşünürler Özbek edebiyatında ve edebi çalışmalarda özel bir rol oynamıştır. İki ülke arasında 1995 yılından itibaren siyasi ilişkiler kurulmuştur. 1996 yılında Azerbaycan'ın Özbekistan'daki büyükelçiliği açılmış ve 1998 yılında da Özbekistan'ın Azerbaycan'da büyükelçiliği açılmıştır. Bu ilişkinin kurulması ardında iki ülke arasında farklı yıllarda devlet başkanları düzeyinde karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmiş, çeşitli alanlarda işbirliği, dostluk ve ortaklığın temelini oluşturan belgeler imzalanmıştır. Ayrıca her iki ülkenin Birleşmiş Milletler Teşkilatı, Türk Devletleri Teşkilatı, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Bağlantısızlar Hareketi ve diğer uluslararası kuruluşlar çerçevesinde yakın ilişki içindedirler.

Azerbaycan ile Özbekistan arasında ilişkilerin yüksel ivmesi yakalaması ise Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 21 Haziran 2022 tarihinde Özbekistan'ı ziyaret

etmesiyle olmuştur. Bu görüşmede başta “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında stratejik ortaklığın derinleştirilmesi ve kapsamlı işbirliğinin genişletilmesi bildirgesi” olmak üzere 19 işbirliği anlaşması imzalanmıştır (<https://president.az/az/articles/view/56481>, 2022: 21.07.2022). İşbirliği anlaşmaları arasında askeri ve askeri-teknik alanında işbirliği ile ortak otomobil üretimi ve ipek üretimi alanında işbirliği dikkat çekmektedir. Ayrıca bu ziyaret kapsamında gerçekleştirilen toplantılarda, iki ülke liderleri karşılıklı ticaret hacminin artırılmasına, ticari ve bölgesel düzeyde işbirliği ilişkilerinin güçlendirilmesine, ekonominin çeşitli alanlarında ortak yatırım projelerinin teşvik edilmesine ve ulaşım ve transit sektöründeki fırsatları etkin bir şekilde kullanması konularında mutabık kalınmıştır. Ayrıca devlet başkanları uluslararası ve bölgesel durum hakkında görüş alışverişinde bulunmuş çok taraflı işbirliği ve karşılıklı destek konusunda görüş birliğine varılmıştır.

Azerbaycan-Özbekistan ilişkilerine bakıldığında, her şeyden önce her iki ülke de Türk soylu olup, ortak tarih ve ortak medeniyet sahip, Sovyet işgali altında uzun süre yaşamış ve bunun doğal sonucu olarak benzerlik arz eden birçok soruna maruz kalmış ülkelerdir. O nedenle iki ülke arasında sosyo-kültürel ve ekonomik alanda ilişkiler mevcuttur. Her iki ülke de Türk Devletleri Teşkilatı üyesidir. Her iki ülke de Rusya'nın liderlik ettiği güvenlik örgütleri olmak üzere hiçbir askeri blokta yer almamaktadırlar. Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynakları ve jeopolitik konumu itibarıyla Güney Kafkasya'nın en önemli ülkesi iken, Özbekistan Orta Asya'daki tüm devletlerle komşu olan, 35 milyon nüfusuyla en kalabalık nüfusa sahip olan, aktif işgücü ve girişimcilik yeteneğiyle temayüz etmiş, ipek yolu üzerinde yer alan Orta Asya'nın kalbi hükmünde bir ülkedir. Coğrafi konum olarak her iki ülke ipek yolu üzerinde yer almaktadır. Azerbaycan, Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan koridorun kapısı konumunda iken, Özbekistan ise Avrupa'yı Çine bağlayan koridorun doğu kapısı olan Türkistan coğrafyasının önemli bir bölgesidir. Bu haliyle her iki ülke coğrafi olarak birbirini tamamlamaktadırlar. Bu nedenle Azerbaycan – Özbekistan soy, tarih ve coğrafi açıdan doğal olarak müttefiklerdir.

Özbekistan açısında Azerbaycan'ı cazip kılan bir husus ta Hazar geçişli orta koridordur. Özbekistan orta koridor eksenli ulaşım ilgisine duymaktadır. Bilindiği üzere iki ülke kapalı kara devleti olmasına rağmen Doğu ile Batı arasındaki tarihi ulaşım yolu olan “ipek

yolu” yanında “Orta Koridor”un üzerinde yer almaktadır. Bu çerçevede “Bakü-Tiflis-Kars Demir Yolu” Özbekistan’ın Azerbaycan – Türkiye üzerinde Batıya ulaşma imkânı sağlamak açısından önemli bir lojistik imkân sağlamaktadır. Özbekistan’ın da söz konusu ulaşım koridorlarını kullanarak bu alandaki çalışmaların verimliliğinin artırılması, transit geçişlerle ilgili engellerin ortadan kaldırılması için ulaştırma bakanları başkanlığında bir çalışma grubunun oluşturulması konusunda mutabık kalınmıştır. Zira Çin - Kırgızistan- Özbekistan demir yolu inşası orta koridorun doğu ayağı oluşturacaktır. Bu proje Hazar geçişi olarak Bakü-Kars demir yoluna bağlanması bölgede yeni bir jeopolitik durumun oluşmasına öncülük edecektir.

Hali hazırda Azerbaycan-Özbekistan ilişkileri iki ülkenin cumhurbaşkanları tarafından başarıyla yürütülmektedir. Her iki lider de bu ilişkiye özel bir önem vermektedir. Vatan zaferi sonrasında yükselen bir güç haline gelen Azerbaycan, bir taraftan Özbekistan da dahil olmak üzere tüm Türk devletleriyle en üst düzeyde diplomatik ilişkiler kurmak ve geliştirmek için önemli girişimlerde bulunmakta diğer taraftan Türk birliğinin gelişmesine önemli katkı sağlamaktadır. Azerbaycan-Özbekistan ilişkileri Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde TÜRKSOY, TÜRKPA, Türkiye Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk İş Konseyi ve diğer kurumlar çerçevesinde her geçen gün geliştirilmektedir. Böylece kardeş iki ülke arasında bir taraftan ikili düzeyde işbirliği derinleşerek devam ederken, diğer taraftan da TDT bünyesinde yer alan farklı kurumlar çerçevesinde birlikte hareket etmek suretiyle ortak bir sinerji oluşturmaktadırlar.

2.3. Azerbaycan –Kazakistan İlişkileri

Azerbaycan-Kazakistan ilişkileri diğer Türk Devletlerinde olduğu gibi ortak tarihi, milli ve manevi kökler üzerinde inşa edilmiştir. İki ülke SSCB döneminde aynı yönetimin birer parçası olduklarında bu dönemde birçok alanda ikili ilişkiler kurulmuştur. SSCB dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan iki kardeş ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 30 Ağustos 1992’de kurulmuştur. 9 Ocak 1993’te Azerbaycan’da Kazak Büyükelçiliği açılmış ve 1 Mart 2004’te ise Kazakistan’da Azerbaycan Büyükelçiliği açılmıştır. 30 Nisan 2008 tarihinde ise Kazakistan’ın Aktau şehrinde Azerbaycan Başkonsoloslugu açılmıştır. İki ülke arasında üst düzey ziyaretler yapılmaktadır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kassym-Jomart Tokayev’in 24 Ağustos’ta Bakü’yü ziyaret etmesiyle iki ülke arasında yeni bir dönem başlamıştır.

Bu ziyaret esnasında Tokayev, ikili dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesine yaptığı önemli katkılardan dolayı Aliyev'e Kazakistan'ın en yüksek devlet nişanı olan "Altyn Kyran" (Altın Kartal) Nişanı'nı takdim etmiştir. Bu ziyaret iki ülke arasında başta stratejik ortaklık ve ittifak ilişkilerinin derinleştirilmesine ilişkin protokol olmak üzere 20'yi aşkın iş birliği protokolleri imzalandı. Ziyaretin dikkat çeken bir yönü de iki ülke arasında orta koridor konusunda işbirliği yönünde ortaya konulan irade olmuştur. Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı'nın (CICA) 6. Zirvesi kapsamında başkent Astana'da giden Cumhurbaşkanı Aliyev ile Tokayev zirve sonrası 13 Ekim 2022 tarihinde baş başa görüşmelerinde Tokayev, görüşmede yakın zaman önce Bakü'ye yaptığı ziyaretin Kazakistan ile Azerbaycan ilişkilerinde yeni sayfa açtığını belirterek, "Söz konusu ziyaretim kapsamında yaptığımız görüşmelerimiz verimli geçti ve yurt dışında siyasi ve ekonomik çevrelerde büyük ilgi gördü." (<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/kazakistan...>, 2022: 21.10.2022) diyerek bu görüşmenin önemini bir daha vurgulamıştır. Ayrıca Tokayev'in ziyareti öncesinde Kazakistan Temir Zholy (KTZ) ulusal demiryolu şirketi ve Hazar Denizi'nin en büyük limanı olan Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı, ortak lojistik projelerin hayata geçirilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır. Bugün iki ülke arasındaki ilişkilerin akaryakıt ve enerji, ulaştırma, lojistik, bilgi ve iletişim teknolojileri, tarım ve gıda güvenliği, göç, sağlık, kültür, turizm, eğitim, çevre koruma, gençlik politikası başta olmak üzere birçok alanda işbirliği yapılmaktadır.

Azerbaycan Enerji transfer ve Orta Koridorun daha işlevsel hale getirilmesi konusunda Kazakistan ile işbirliğine girmiştir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonrasında Avrupa Birliği'nin uyguladığı yaptırımlar sonrası Rusya'nın doğal gaz akışını kesmesi ile enerjide ciddi bir şekilde Rusya'ya bağımlı olan de Batının alternatif arayışa girmesi Hazar geçişli Orta Koridor seçeneğinin güçlenmesine yol açmıştır. Zira Orta koridor sadece doğal gaz ve petrol değil nakli değil aynı zamanda taşımacılık ve lojistik açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu gelişmeler sonucu oluşan yeni jeopolitik durum bölgeye dikkatlerin yeniden yoğunlaşmasına neden olmuştur. Nitekim 13-14 Ekim'de Astana'da gerçekleşen Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı'nın (AİGK-CICA) 6. Zirvesi esnasında Erdoğan-Putin görüşmesinde Putin'in "Türkiye'yi dünyanın en büyük gaz merkezi haline getirme niyetimizi belirledik" şeklindeki beyanı Bölgede oluşan yeni jeopolitik durumu açık bir şekilde ifade etmektedir. Avrasya Bölgesinde oluşan yeni bu durumun oluşturduğu fırsattan tam istifade

edilmesi bölgenin Asya kısmının zengin enerji kaynaklarına sahip ana ülkeleri olan Türk Cumhuriyetleri arasında yoğun bir işbirliğinin kurulmasıyla mümkündür. Bu fırsattın farkında olan Azerbaycan bölge ülkeleri koordine etmede aktif rol üstlenmiş bulunmaktadır. Bilindiği üzere Azerbaycan - Kazakistan, Çin'den Avrupa'ya uzanan uluslararası ulaşım koridoru üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle her iki ülkenin de büyük bir ekonomik ticaret hacmi içeren ve önemli lojistik imkanı oluşturan bu transit hattın imkanlarından etkin bir şekilde yararlanabilmeleri aralarında işbirliğinin tesisine bağlıdır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı ya da Zengezur koridorunun açılmasıyla Bakü-Kars demiryolu hattı, Yeni Bakü Uluslararası Deniz Limanı, Kazakistan'ın batı ve doğu sınırlarını birbirine bağlayan demiryolu hatları ve Kurik deniz limanı, iki ülkenin transit potansiyelinin daha da artmasında olumlu etki yapmaktadır.

Bu çerçevede Azerbaycan öncülüğü ve ev sahipliğinde, 27 Haziran'da tarihinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin dışişleri ve ulaştırma bakanlarının katıldığı Bakü forumu gerçekleştirmiştir. İlk kez bu konuda gerçekleşen forumda, kardeş üç ülkeyi ilgilendiren konularda mevcut eşgüdümün pekiştirilmesini ve karşılıklı yarar temelinde bölgesel bağlantıların güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede toplantıda, üçlü ve bölgesel işbirliğinin artırılması ile Hazar Geçişli Doğu-Batı Orta Koridorun potansiyelinin geliştirilmesi konularının ele alınmıştır. Ayrıca tüm çabaların temelinde kardeş ülkelerin doğal gaz üretimlerini Azerbaycan-Türkiye arasındaki mevcut nakil hatları üzerinde Avrupa pazarlarına sunmak çabası da bulunduğu söylemek mümkündür. Nitekim toplantı sonrası yapılan basın açıklamasında üç ülkenin iş birliğiyle Bakü-Tiflis-Kars demir yolunun kullanımı ve yük trafiğinin genişletilmesinin ele alındığına işaret eden Azerbaycan dışişleri bakanı Bayramov, “Bütün bunlarla Azerbaycan topraklarının Ermeni işgalinden kurtarılmasının ardından ortaya çıkan yeni gerçekleri de gördük. Zengezur koridoru AB, Türkiye ve Asya'ya giden bir rotanın oluşturulmasında özel bir rol oynuyor.” (<https://www.a.a.com.tr/tr/dunya/turkiye-azerbaycan-kazakistan...>, 2022: 21.07.2022) şeklindeki açıklama Karabağ Zaferi sonrası bölgenin yeni jeo-stratejik durumunu ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Kazakistan halkı her iki Karabağ savaşında da Azerbaycan'a destek vermiştir. Büyük Kazak düşünür Olcas Süleymanov, 1990 yılında SSCB Yüksek Sovyeti toplantısında Rus-Ermeni şovenizmine karşı konuşmuş ve Azerbaycan gerçeğinin sesini

dünyaya iletmiştir. Ayrıca ikinci Karabağ Savaşı sırasında Kazakistan devleti ve Kazak halkı Azerbaycan'ı desteklemiştir.

2.4. Azerbaycan –Kırgızistan İlişkileri

Azerbaycan ile Kırgızistan tarih, dil, din ve kültürel değerler bakımından ortak değerlere sahip ülkelerdir. Bu iki ülke halkı arasındaki ilişkilerin kökleri tarihin derinliklerine dayanmaktadır. Post Sovyet sonrasında bağımsızlığına kavuşan bu iki Türk boyunun ilişkileri oldukça mesafeli ve düşük yoğunlukta yürümüştür. Başka bir ifadeyle bağımsızlığının ilk yıllarında Azerbaycan-Kırgızistan ilişkileri diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi, başlıca olarak, uluslararası ve bölgesel kuruluşların (BM, BDT, TÜRKSOY, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, TürkPA gibi) çalışmaları kapsamında yürüyen bir işbirliği şeklinde gelişmiştir. Mesela 1992 yılında Turgut Özal'ın ev sahipliğinde Ankara'da gerçekleşen tarihi birinci “Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesinde” Kırgızistan dâhil tüm Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan ve Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununa ilişkin destek beklentileri, Ermenistan'ın Rusya tarafından desteklenmesi gerçeğinden ötürü karşılayamamışlardır. O nedenle ilerleyen dönemlerde gerçekleşen zirveler kültürel ilişkiler ekseninde yoğunlaşmıştır.

Azerbaycan ile Kırgızistan arasında diplomatik ilişkiler 19 Ocak 1993 senesinde kurulmuştur. Fakat bu ilişkiler ilk zamanlarda pek yoğun değildi. Aslında iki kardeş ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin resmi zemine dayandırılması gecikmeli olarak ancak 2000'li yıllarla birlikte mümkün olabilmıştır. 1 Nisan 2002 yılında Kırgızistan, Azerbaycan'a Fahri konsolos atamıştır. 16 Mayıs 2007'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kırgızistan Büyükelçiliği açıldı. 18 Ocak 2008'de ise Kırgızistan Azerbaycan'a yeni büyükelçi atadı. 1993 yılının Aralık ayında Türkmenistan'da BDT Devlet Başkanları Konseyi'nin toplantısı kapsamında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev ikili görüşme yaptılar. Görüşme sırasında iki ülke arasında ilişkilerin pekiştirilmesi için ortak gelenek, kültür, din, dil gibi sağlam bir zeminin olduğu vurgulanmıştır. Bu şekilde başlayan ilişkiler karşılıklı ziyaretlerle devam etmiştir. Ancak dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in Temmuz 1999'da Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında “soykırım anıtı”nı ziyaret etmesi ilişkilerde bir kırılma yaşanmasına neden olmuştur.

Karabağ Zaferinden sonra Türk Devletleri ile ilişkilerini yeniden şekillendiren Azerbaycan ile Kırgızistan arasında yeni bir dönem başlamıştır. 19-20 Nisan tarihlerinde Bakü'ye resmi ziyarete bulunan Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında imzalanan "Stratejik Ortaklık Bildirisi" ile bir dizi anlaşma kardeş ülkeler arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. Konuya ilişkin Cumhurbaşkanı Aliyev yaptığı konuşmada, Kırgızistan'la her alanda aktif etkileşimi sürdürmeye kararlı olduklarını vurgulayarak ekonomik iş birliği, ulaşım, ticaret hacminin artırılması ve bölgesel güvenlik gibi konuların iki ülkenin gündeminde olduğunu ifade etmiştir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov ise Azerbaycanlı kardeşleriyle iş birliğine her zaman hazır olduklarının belirterek kardeş iki ülkenin işbirliğini önemini vurgulamıştır. Ayrıca Azerbaycan ile Kırgızistan arasında devletlerarası konseyin oluşturulmasına ilişkin memorandumun imzalanması iki ülke ilişkileri açısından önem arz etmektedir. Bu gelişmeler bugüne kadar uluslararası örgütler çerçevesinde pasif düzeyde sürdürülmekte olan iki ülke ilişkilerinin bundan sonra boyut değiştirerek ikili düzeyde daha aktif bir şekilde süreceğini göstermektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 11 Ekim 2022 tarihinde Kırgızistan'a iade-i ziyarete bulunması bu tespiti güçlendirmektedir. Bu ziyaret esnasında Kırgızistan Bakanlar Kurulu ile Azerbaycan hükümeti arasında 25 milyon dolarlık sermaye sahip Kırgızistan-Azerbaycan Kalkınma Fonu'nun kurulmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır.

3. KAZAKİSTAN İLE TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA İLİŞKİLER

3.1. Kazakistan – Özbekistan İlişkileri

Kazakistan ile Özbekistan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içinde gerek ekonomik gerekse beşerî kaynaklar açısından ön plana çıkan bölgenin lokomotif gücü iki ülkedir. O nedenle iki ülke birbirine rakip olarak gösterilmektedir. Her iki ülkenin de bölgede öncülük ettikleri girişimler söz konusu olduğunda bu konu yüksek sesle dilendirmekte ve bu durum ister istemez gizli bir çekişme ortamı yaratmaktadır. Ancak son dönemlerde her iki ülkenin attıkları olumlu adımlar sonucu bu rekabet ortamı yerini stratejik işbirliğine bıraktığı görülmektedir. Bu işbirliği Orta Asya bölgesinde bir istikrar ve güvenlik kuşağının kurulmasını amaçlayan iki ülke ilişkileri kadar bölgenin istikrar ve kalkınmasına da olumlu katkı vermektedir.

Orta Asya'nın merkezi ülkesi olan Kazakistan tüm Türk Devletleri ile iyi ilişki kurmayı başarmıştır. Bölgenin istikrar adası olması ve yüksek ekonomik kapasitesinden aldığı destekle, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine birçok konuda öncülük etmektedir. Petrol ve doğal kaynakları yönünde oldukça zengin ve Orta Asya'ya gelen doğrudan yabancı sermayenin önemli bir kısmı çeken Kazakistan yakaladığı ekonomik gelişme sonucu özellikle Özbekistan ve Kırgızistan'ın genç nüfusu için de önemli bir istihdam alanı oluşturmaktadır. Diğer taraftan Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'la Bölgede ihtilafli sınır meselesini barışçıl yollarla büyük ölçüde çözümlenmiştir. Bölgesel işbirliği ve entegrasyonun sağlanması yönünde aktif siyaset yürüten Kazakistan, Bölgenin en önemli ülkesi olan Özbekistan'la Aralık 2021'de müttefiklik anlaşması ve Şubat 2022'de ise iki ülke parlamentoları arasında iş birliği konseyi kurulmasına ilişkin anlaşma imzalamıştır. Bölgede rakip olarak gösterilen iki Türk Cumhuriyetinin ittifak ilişkisine girmesi hem bölgenin istikrarına hizmet edecek hem de Türk Devleti Teşkilatının üye ülkeleri arasında tesis edilen ikili stratejik ilişkiler sonucu Teşkilatın güçlenerek daha etkin hale gelmesine yol açacaktır. TDT'ye üye iki güçlü devlet arasında kurulan ikili müttefiklik ilişkisi bölge ülkeleri jeopolitik kırılmalardan, küresel rekabetten ve bölgeye yönelik farklı şekillerden ortaya çıkan tehditlerden koruyabilecek ortak iradenin şekillenmesine neden olacaktır.

Kazakistan ile Özbekistan arasında iki ülke ilişkilerinin statüsünü müttefiklik düzeyine çıkarmayı öngören deklarasyonun imzalama töreninin akabinde yapılan basın toplantısında Tokayev'in Afganistan'daki durumun istikrara kavuşturulması dahil olmak üzere bölgesel ve uluslararası gündemin birçok meselesinde ortak bir vizyona sahip olduklarını (<https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-ile-ozbekistan...>, 2021: 26.10.2022) aktarması iki ülke ilişkilerinin geldiği seviyeyi göstermesi açısından önemli ip uçları vermektedir. Ayrıca bu anlaşmanın imzalanması ile iki ülke arasındaki stratejik ilişkileri müttefiklik düzeyine yükseltilmiştir.

3.2. Kazakistan –Kırgızistan İlişkileri

Kazakistan ve Kırgızistan etnisite bakımından diğer Türk Cumhuriyetlerine göre birbirine daha yakındır. Zira Kazak ve Kırgız milletin oluşturan kabileler hemen hemen aynıdır. Bu durum doğal iki ülke ilişkilerine olumlu yansıyan önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. İki ülke halkının aynı boy ve kabileden oluşması sonucu bu halklar arasında

başta evlilikler olmak üzere çok boyutlu ilişkilerin gelişmesine neden olmuş ve bu durum iki halk arasında “Kazak-Kırgız bir tuğan /bawır” yani “Kazak-Kırgız öz kardeşdir” sözünün sıkça dile getirilmesine neden olmuştur. O nedenle Kazakistan ile Kırgızistan ilişkilerinin boyutları komşuluktan çok kardeşlik ilişkisi çerçevesinde yürümektedir.

Kazakistan ve Kırgızistan arasındaki diplomatik ilişkiler 27 Ağustos 1992 yılında kurulmuştur. İki ülke de Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ve Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı’na (AGİT) üyedir. İki ülke arasında düzenli olarak yüksek düzeyde görüşmeler yapılmaktadır. Kazakistan genel anlamda siyasi ve ekonomik olarak Kırgızistan’ı desteklemektedir, Kırgızistan ise geleneksel olarak Kazakistan yanlı politika izlemektedir. Kırgızistan’ın siyasi istikrarsızlık ve Fergana ovasında kaynaklı kimi sorunlar zaman zaman iki ülke arasında bazı sorunları oluştursa da bu sorunları ilişkileri zedelemekten çözüme kavuşturuldukları görülmektedir. Sonuç olarak siyasi anlamda Kazakistan’ın Kırgızistan’daki etkinliği Rusya ve ABD’yle birlikte ilk üç sırada yer aldığını söylemek mümkündür.

Kırgızistan’ın yeni Cumhurbaşkanı Capar Saparov’un Mart -2021’de Kazakistan’ı ziyaretiyle iki kardeş ülke arasında işbirliğine stratejik boyut kazandırılması konusunda mutabakat sağlanmıştır. İki lider arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda iki ülke arasında karşılıklı güven ve eşitlik temelinde stratejik ortaklık ilişkilerinin güçlendirilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır. Ayrıca kardeş ülkeler arasında sanayi, hidroelektrik, yakıt ve enerji kompleksi, yer altı kaynaklarının kullanımı, tarım, işleme sektörü, lojistik ve bankacılık alanlarında iş birliği projelerini uygulamaya koymaları yönünden ortak irade oluşmuştur (<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-ve-kirgizistan...>, 2021: 26.10.2022).

3.3. Kazakistan –Türkmenistan İlişkileri

Türkmenistan’ın izlediği daimî tarafsızlık politikası sonucu Kazakistan’ın bölgede başlattığı birçok projeye mesafe durmasına neden olmuş, bu da iki ülkenin ilişkilerinin gelişmesinde engelleyici bir faktör olarak rol oynamıştır. Bununla birlikte her iki ülke arasında somut bir sorun yaşamamış, iki ülke ilişkilerinde iyi komşuluk ve dostane ilişkiler egemen olmuştur. Başka bir ifadeyle Kazakistan-Türkmenistan ilişkileri dostluk, iyi komşuluk ve karşılıklı destek çerçevesinde yürütülmektedir. Mesela Post Sovyet ülkeleri arasında ciddi krizlere neden olan SSCB mirası olan sınırı sorunu iki ülke arasında karşılıklı anlayış ve dostane bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Ekim 2021 tarihinde Kazakistan

Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Aşkabat'ta resmi ziyarette bulunarak Türkmenistan Cumhurbaşkanı Kurbankulu Berdimuhamedov ile bir araya gelmiş ve iki ülke arasında Kazak-Türkmen devlet sınırı ve Hazar Denizi'ndeki bitişik balıkçılık alanlarının belirlenmesine ilişkin iki önemli anlaşma imzalanarak (<https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-ile-turkmenistan...>, 2021: 26.10.2022) iki ülke arasında mevcut çok önemli sorunu hal etmişlerdir. Ayrıca bu görüşmede savunma, ticaret, taşımacılık, ulaştırma, tarım, çevre, telekomünikasyon, enformasyon, eğitim ve kültür alanlarını kapsayan iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır. Kazakistan ile Türkmenistan arasındaki enerji ve ulaşım alanlarında yoğun işbirliği söz konusudur. Türkmenistan-Özbekistan-Kazakistan-Çin gaz hattı (Orta Asya-Çin doğal gaz boru hattı), Kazakistan-Türkmenistan-İran demiryolu hattı gibi hayata geçirilmiş olması iki ülkenin işbirliğinde hem bölgesel, hem uluslararası öneme sahip ortak projelerin başarılı bir şekilde hayata geçirildiğine güzel örnek teşkil etmektedir.

Türkmenistan Devlet Başkanı Serdar Berdimuhamedov, 4 Mayıs 2022 tarihinde Kazakistan'ın yeni Türkmenistan Büyükelçisi kabulünde iki ülkenin karşılıklı güven ilkesine dayanan işbirliğine bağlı olmasından duydukları memnuniyeti dile getirerek, geleneksel ilişkileri güçlendirmeye ve yeni ortak projeleri hayata geçirmeye hazır olduklarını açıklamasında bulunması, iki ülkenin önemli birer stratejik ortak olduklarının altını çizmesi ve Üçüncü İstişare Toplantısı kapsamında yaptıkları anlaşmaların uygulanmasına ilişkin konular da ele alması (<https://business.com.tm/tr/post/8580/turkmenistan...>, 2022: 26.10.2022) Kazakistan ile Türkmenistan arasındaki ilişkilerin yeni bir ivme kazandığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

4. ÖZBEKİSTAN İLE TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA İLİŞKİLER

4.1. Özbekistan – Kırgızistan İlişkileri

Aynı kökten gelen, ortak bir tarihi, medeniyeti ve manevi mirası paylaşan Kırgızistan ile Özbekistan arasında son dönemde yaşanan olumlu siyasi gelişmeler bölgenin istikrarına ciddi katkı sağlamaktadır. Orta Asya'da Bölgenin liderliğini aday iki kardeş Kazakistan ve Özbekistan ile komşu olan Kırgızistan için Özbekistan'la olan ilişki özel bir önem taşımaktadır. Çünkü, Kırgızistan ile Özbekistan arasında çizilen sınır sorunlu olduğu kadar Kırgızistan'ın güneyinde Kırgız idari sınırı içinde çok sayıda etnik Özbek yaşamaktadır. Yer yer Kırgız ile Özbekler arasında yaşanan etnik çatışmalar da dikkate alındığında bu konunun

hassasiyeti daha da belirginleşmektedir. Bunlarla birlikte Kırgızistan'ın doğal gaz bakımından Özbekistan'a bağlı olması iki ülkenin ilişkileri daha karmaşık hale gelmektedir. Özellikle Kerimov döneminde Özbekistan konuya yapıcı bir şekilde yanaşmaması sonucu kimi zaman iki ülke ilişkisinde gerilmeye neden olmuşsa da günümüze kadar barış içinde ilişkilerini sürdürme başarısını gösterebilmişlerdir (Yüce, Sosyo-Ekonomik Yönüyle 328).

Özbekistan'da Mirzoyoyev'in Cumhurbaşkanı olması ile birlikte iki ülke arasında yeni bir dönem başlamıştır. Mirzoyoyev yönetimi, başta sınır sorunları olmak üzere iletişim ve ulaşım gibi problemler yaşanan Kırgızistan ile söz konusu sorunu çözümü yönünde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Eylül 2017'de Kırgızistan'a resmî bir ziyaret düzenleyen Mirzoyoyev, 2010 yılından itibaren Kerimov rejiminin tek taraflı olarak kapattığı sınır kapılarını açtırarak önemli bir Özbek azınlığa sahip olan Kırgızistan ile ilişkileri normalleştirmiştir. Böylece önceki dönemde dondurulan birçok sorunu çözüme kavuşturan Özbekistan, komşu ülke Kırgızistan ile 23-25 Mart 2021 tarihinde Taşkent'te yapılan sınır konulu müzakereler sonucu karşılıklı arazi değişimiyle iki Türk Cumhuriyeti arasında kronikleşen sınır sorunu çözümlenmiştir. Her iki ülke parlamentolarında oybirliğiyle kabul edilen ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan 13 maddeden oluşan belge göre Özbekistan Kırgızistan'a 19 bin 699 hektar arazi verecektir. Ayrıca, her iki ülke Andican kaynakları birlikte kullanacak ve su kaynaklarının bulunduğu 4485 hektarlık alan Özbekistan'a verilecektir. Bilindiği üzere Kırgızistan-Özbekistan sınırı 1379 kilometre uzunluğunda olup, bunun 200 kilometrelik toprakları tartışmalıydı. Böylece Kırgızistan ile Özbekistan'ın arasındaki ihtilafli sınır konusu çözüme kavuşturulmuştur. Diğer taraftan Fergana Ovasının iki komşu ülkesi olan Özbekistan ile Kırgızistan arasında başta güvenlik, radikalizm ve transit taşımacılık olmak üzere birçok konuda işbirliği yapılması konusunda güçlü irade oluşmuştur. Bu kapsamda Çin-Kırgızistan ve Özbekistan arasında inşa edilmekte olan demir yolu ise yeni alternatif geçiş yolu olacak Orta Koridorun doğu kısmı oluşturmakta olup, bu hattın Baku-Kars demir yoluna bağlanması ile bölgede yeni bir jeopolitik durumun oluşmasına neden olacaktır.

Özbekistan ile Kırgızistan arasında halen çözülmeyi bekleyen bir sorun da etnik konuların da anklav/esklav sorunudur. Komşu cumhuriyetlerle dostluk anlaşmaları imzalayarak sorunları çözme, işbirliğini geliştirme yönünde ciddi girişimler başlatan Mirzoyoyev, Kırgızistan ile anklav/eksklav alanları için çözüm süreci başlamış ve önemli

ilerleme sağlanmıştır. İki devlet ve halklar arasındaki barış ve işbirliği için bu sorunların karşılıklı rıza, güven ile hukuk ve hakkaniyet çerçevesinde çözülmesi, çözüm sürecinde gerekirse Türk Devletleri Teşkilatının hakemliğine gidilmesi, bu çözüm sürecinin diğer ülkelere de örnek teşkil edecektir (Yalçınkaya, Abıdžhanov 2664).

4.2. Özbekistan –Türkmenistan İlişkileri

Özbekistan ile Türkmenistan'ın tarihsel süreç içinde yakın ilişki içinde bulunmaları yanı sıra komşu olmaları, SSCB döneminde bir asra yakın aynı Birlik içinde yer almaları, SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmalarıyla birlikte her iki ülke diğer Türk Cumhuriyetlerinden farklı olarak şok terapi yöntemi yerine tedrici bir şekilde serbest piyasa ekonomisine geçmeyi tercih etmeleri ve dışa kapalı bir politika izlemeleri gibi ortak paydada buluşmaları kardeş iki ülke ilişkilerine olumlu olarak yansımıştır. Bağımsızlıktan bu yana benzer ekonomik kalkınma politikaları izleyen Özbekistan ile Türkmenistan arasında işbirliği özellikle son yıllarda birçok alanda derinleşerek stratejik işbirliğine dönüşmektedir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov, 14-15 Temmuz 2022 tarihlerinde Özbekistan'a yaptığı ziyarette ikili işbirliğini yeni ve daha yüksek bir düzeye taşıyacak olan birçok alanda işbirliği içeren 19 adet hükümetler ve kurumlar arası protokol imzalanmıştır. Burada dikkat geçen bir husus da iki ülkenin ortak endüstriyel işbirliği projeleri hayata geçirmeleri konusunda kuvvetli ortak irade sergilemeleri olmuştur. Ayrıca iki ülke yakıt ve enerji sektöründe bölgesel işbirliğini güçlendirmek, ulaştırma ve lojistik yollarının çeşitlendirilmesini sağlamak, sınır aşan nehirlerinin su ve enerji kaynaklarının rasyonel ve bütünsel kullanımını ve bölgenin çevresel sürdürülebilirliğini sağlamaya öncelik vermek konusunda birlikte hareket etmektedirler.

Özbekistan ile Türkmenistan ilişkilerini etkileyen önemli bir adımda da kuşkusuz 5 Ekim 2021 tarihinde Taşkent'te imzalanan Özbekistan Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında ticaret hacminin arttırılması ve ticari kuruluşlar arasında karşılıklı menfaate dayalı ortaklık ilişkilerinin genişletilmesi hakkında Anlaşma ve Özbekistan Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti arasında Özbek-Türkmen sınır ticaret bölgesinin organizasyonu ve düzenlenmesi hakkında Anlaşmanın onaylanması olmuştur. İki ülke işletmeleri arasında takas ticaretinin tesis edilmesi, Özbek-Türkmen sınır ötesi ticaret bölgesinin kurulması için gerekli

tedbirlerin alınması mümkün kılan bu anlaşmaların uygulamaya girmesi her iki ülkenin ilişkilerini daha üst seviyeye çıkaracaktır.

27 Ağustos 2022 tarihinde Aşkabat'ta Türkmenistan ile Özbekistan heyetleri arasında yapılan siyasi istişare toplantısında siyasi ve diplomatik alanda ikili ve çok yönlü iş birliğini derinleştirme konularını ele alan taraflar iki ülke arasında ticari, ekonomik, kültürel ve insani ilişkileri daha da geliştirmeye yönelik ortak irade beyanında bulundular. Bu toplantının dikkat çeken bir yönü de Türkmenistan ve Özbekistan arasında çok yönlü iş birliğini geliştirmeye yönelik yasal çerçevenin oluşturulduğunun hususuna yapılan vurgu olmuştur (<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turkmenistan...>, 2022: 27.10.2022).

Sonuç olarak Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık statüsü ve içe kapalı siyasi anlayışına rağmen Türkmenistan ile Özbekistan arasında güvene dayalı bir ilişkinin oluştuğu, bu durum da iki ülke arasında birçok alanda çok yönlü ilişkiler ilişkilerinler oluşması ve derinleşmesine kaynak teşkil ettiği görülmektedir. Yeni Özbekistan'ın izlediği kalkınma modeli ve dış politikası dikkate alındığında Özbekistan ile Türkmenistan arasında gelişen ve derinleşen bu ilişkinin Bölgeye ve TDT olumlu bir şekilde yansıtacaktır. 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta yapılacak TDT Zirvesinde Türkmenistan'ın gözlemci aday statüsünden tam üye statüsüne geçeceğinin beklentisi de bu yaklaşımı destekler niteliktedir. TDT dönem başkanlığının Özbekistan'a geçmesiyle yeni Özbekistan'ın Türk Devletleriyle geliştirdiği ikili ya da çok taraflı ilişkilerin TDT'ye olumlu katkı sağlayacak şekilde yansıtacağı beklenilmektedir.

5. KIRGIZİSTAN İLE TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA İLİŞKİLER

5.1. Kırgızistan- Türkmenistan İlişkileri

Kazakistan ve Özbekistan'la kıyasla Türkmenistan ile daha az yoğunlukla ilişki içinde olduğunu söylemek mümkündür. Bunda iki ülkenin sınır komşusu olmamaları ve Kırgızistan'ın zengin kaynaklara sahip olmaması yanında Kırgızistan'daki siyasi istikrarsızlık ta önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte her iki ülke de işbirliği konusunda istekli oldukları görülmektedir. 11 Kasım 2014 resmi temaslarda bulunmak üzere Aşkabat'ta giden dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev ile Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhammedov arasında gerçekleşen görüşmede iki ülke arasında ekonomik ilişkilere yeni boyut kazandıran “Hükümetlerarası Ekonomik Komisyon” kurulmuş ve Kırgızistan ile

Türkmenistan arasında ticaret, enerji, spor ve kültür alanlarında ilişkilerin daha da derinleştirilmesine yönelik yeni kararlar alınmıştır. Görüşme sonrası yapılan basın açıklamasında Türkmen lider Berdimuhamedov, özellikle enerji ve diğer alanlarda “kardeş ülke” diye tanımladığı Kırgızistan'a yardım etmeye hazır olduklarını, enerji zengini ülkesinin yakın zamanda elektrik sıkıntısı çeken Kırgızistan'a elektrik ihraç etmeye başlayacağını ifade etmiştir (<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kirgizistan...>, 2014: 27.10.2022). İlerleyen dönemde elektrik ihracatı gerçekleşmiştir. Kırgızistan Enerji ve Sanayi Bakanlığında yapılan açıklamada, Kırgızistan, Türkmenistan'dan 2021 yılı sonuna kadar 501 milyon 900 bin kilovatsaat elektrik ithal edeceği konusunda anlaşma sağlanmıştır (<https://www.trthaber.com/haber/dunya/...>, 2021: 27.11.2022).

Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (EİT) Aşkabat'taki 15. zirvesi çerçevesinde Türkmenistan'a giden Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov ile Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov arasında yapılan ikili görüşmede liderler iki ülke arasında ticaret, ekonomi, enerji ve diğer alanlarda işbirliğini derinleştirmeye büyük önem verdikleri, ikili işbirliğini daha da güçlendirmesi ve derinleştirmesi iki halkın yararına olduğu konusunu bir daha teyit etmişlerdir (<https://economist.kg/novosti/2021/11/28/kr...>, 2021: 27.10.20 22).

Kırgızistan ile Türkmenistan arasında yapılan üst düzey toplantılarda iki ülkenin işbirliği yapacakları alanlar ticaret, ekonomi, yatırım, enerji tedariki, tarım, hafif sanayi, turizm ve transit ulaşım olarak belirlenmiştir. Söz konusu ilişkilerin geliştirilmesi kapsamında Kırgızistan, Kırgızistan-Türkmenistan Kalkınma Fonu'nun kurulması konusunda talepte bulunmuş ve bu konu üzerinde bir önceki Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov ile Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sadır Caparov arasında Haziran 2021'de Aşkabat'ta gerçekleşen görüşmede mutabakata varılmıştır. Mart 2022'de gerçekleşen İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Dışişleri Bakanları Konseyi 48. Toplantısı kapsamında Pakistan'ın başkenti İslamabat'ta bulunan iki ülkenin Dışişleri Bakanları arasında gerçekleşen ikili görüşmede baştan ortak Kalkınma Fonu olmak üzere Türkmenistan-Kırgızistan işbirliğinin ticaret, ekonomi ve yatırım alanlarındaki öncelikli konularını ele alınarak kaydedilen ilerleme konusunda istişare yapılmıştır (<https://business.com.tm/tr/post/8397/turkmenistan...>, 2022: 27.10.2022).

SONUÇ

Bağımsızlıklarından bu yana 30 yıl içinde Türk Cumhuriyetleri devletlerini kurumsallaştırma, millet inşası ve milli kimlik oluşturma süreçlerinde önemli başarılar elde etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle uluslaşma süreçlerini başarıyla yönetmişlerdir. Diğer taraftan kolektif ekonomik yapıdan piyasa ekonomisine geçiş yönünde önemli reformları hayata geçirmişlerdir. Bununla birlikte günümüzde hala SSCB mirası birçok sorunla mücadele etmekte, bu sorunların oluşturduğu kaotik ortamdan beslenen başta radikalizm olmak üzere bir sorunun üstesinde gelmek için ortak hareket etmek ihtiyacını hissetmektedirler. Ayrıca bölgenin jeopolitik yapısı, enerji ve hammadde yapısı, üretim kapasitesi ve tarihi-coğrafik olarak üstlendiği misyonu bölge ülkelerinin ortak hareket etmeleri gerekliliğini açık bir şekilde görülmektedir. Bu işbirliği modeli kimi zaman ikili kimi zaman da çok taraflı bir işbirliği şeklinde tezahür etmektedir. İşbirliği modellerinden biri de kuşkusuz Türk Devletleri Teşkilatıdır. Avrasya Bölgesinin kalbinde yükselmekte olan bu stratejik gücün sahip olduğu potansiyelin gerçekleşmesi için de bölgenin ve dünyanın konjonktürünün çok iyi okunarak ona göre bir yapının ortaya konmasına ihtiyaç bulunmaktadır. O nedenle TDT üye ülkelerin sosyo-ekonomik yapıları iyi analiz edilmesi gerekmektedir.

Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkelere bakıldığında bunları üç grup halinde incelemek mümkündür. Bunlar Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Güney Kafkasya Ülkesi, Avrupa ülkeleri şeklinde sıralamak mümkündür. Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın içinde yer aldığı Orta Asya Türk Cumhuriyetleri genel itibarıyla zengin enerji ve yer altı kaynaklarına sahip olan, hammadde ve ara madde ihracatçısı, teknoloji ürünü ve tüketim malları ithal eden, imalat sanayi yeterince gelişmemiş ülkelerdir. Bu ülkeler içinde özellikle Kırgızistan ve Özbekistan sahip olduğu genç nüfusun başta Kazakistan ve Rusya olmak üzere yurt dışında iş imkânı elde etmek üzere işgücü ihraç eden ülkelerdir. Azerbaycan ise bu ülkelere nispeten Batı ile daha fazla ilişki kuran, sermaye birikimi oldukça iyi durumda olan ancak imalat sanayi yeterince gelişmemiş ülke konumundadır. Türkiye ve Macaristan ise imalat ve üretim sanayi oldukça gelişmiş, Batı teknolojik birikimine önemli ölçüde sahip ve ekonomik dinamizmin oldukça yüksek ülkelerdir. Bu açıdan bakıldığında eski ipek yolu hattı üzerinde yer alan üye ülkeler Avrasya Bölgesinin jeopolitik yapısı içinde bütünleyici bir konumda oldukları ve ekonomik yapı itibarıyla da birbirini tamamlar nitelikte oldukları görülmektedir. Başka bir deyişle bu ülkeler zengin yer altı kaynakları ve hammaddenin bir

nevi dünyanın üretim merkezi sayılan ileri teknolojiye sahip Batıya ulaştırarak hat üzerinde yer almaktadır.

Orta Asya'nın zenginlikleri Kafkasya'nın katma değeriyle yoğunlaştırıp Avrupa ulaştırmak suretiyle yaratılacak yüksek katma değer oluşması ve bu katma değer bölge refah ve istikrarına hizmet etmesi ancak bu hat üzerinde yer alan ülkelerin kapsamlı işbirliği ile mümkündür. Bu işbirliği iki şekilde mümkündür. Birincisi Türk Devleti Teşkilatı bünyesinde AB olduğu gibi neo fonksiyonel bir yaklaşımla politika üreterek üye ülkeleri bu politika çerçevesinde politika geliştirmelerini sağlamaktır. İkincisi ise önce üye ülkeler arasında ikili ya da çok taraflı işbirliği imkânı oluşturarak meydana gelen sinerjiyi üye ülkelere yansıtarak ikili ilişki ile doğan politikanın Teşkilatın politikası haline getirmektir. İşte TDT için önerdiğimiz model ikinci model olacaktır.

Türk Devletleri, etnik, tarihsel ve kültürel açıdan aynı kaynaktan beslenmekte, coğrafik ve ekonomik açıdan doğal ortak bir yapı söz konusudur. Türkiye dışında hali hazırda Teşkilatın tüm üyeleri eski Sovyet ülkesi olup, Sovyet döneminde uzun müddet aynı birlik içinde yaşamış ve bu Birliğin idari ve ekonomik kültürüyle müesseseseleşmişlerdir. Bu doğal olarak birçok olaya aynı bakış açısıyla yaklaşmalarını sağlamıştır. Yine bu cumhuriyetler birçok alandaki avantajları ve sorunları da benzer yapıdadır. İşte bu durum ikili ilişkilerin kolaylıkla gelişmesine ortak zemin oluşturmaktadır. Bu şekilde kurulacak ilişkinin zemini daha sağlam olduğu için bu şekilde kurulan bir ilişkinin Teşkilatın politikası haline gelmesi daha kolay olacaktır. Nitekim Türk Cumhuriyetlerinin Devlet Başkanlarının yapmış oldukları ikili görüşmelerde bu eksende çok sayıda açıklamaları okumak mümkündür. Bu eksende Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki dostluk ilişkileri sayesinde enerji ve ulaşım alanlarında Türkmenistan-Özbekistan-Kazakistan-Çin gaz hattı, Kazakistan-Türkmenistan-İran demiryolu hattına hayat verilmesi konusunda neredeyse tüm liderler müttefiktirler. Bu gibi projelerin hayata geçirilmesi ise hem iki ülke ilişkisine hem de bölgesel ve küresel düzeyde etki doğuracak ve netice TDT'nin de etki alanı genişletecektir.

EXTENDED SUMMARY

The concept of the Turkic World refers to the Turkic peoples and Turkic states spread across the geography of Central Asia, Anatolia, Caucasus, Russia-Siberia, Middle East, Iran and the Balkans. This geography, which is located between Asia and Europe, is also a

privileged region located at the geopolitical heart of the world by being on the transit route of trade between East and West. With a population of over 300 million, a national income of 1.6 trillion dollars and a foreign trade volume of around 1 billion dollars, the Turkic World has a great socio-economic power. The concept of the Turkic World includes not only independent Turkic States but also autonomous republics and Turkic communities living in different countries. However, in this study, only the bilateral relations between the member and/or observer member states of the Organisation of Turkic States will be discussed in general terms. Although the Turkish Republic of Northern Cyprus is an observer member of the Organisation of Turkic States, it will not be discussed in this study due to its special situation.

The Organisation of the Turkic World, which consists of states of the same lineage fed by common history and civilisation, has been formed as a result of a long and meticulous work and great effort, and the institutionalisation process is still ongoing. The Turkic Republics, which declared their independence after the dissolution of the USSR, started their journey with the summits hosted by Ankara in 1992, which was institutionalised with the Nakhchivan Agreement in 2009 and institutionalised as the Cooperation Council of Turkic Speaking Countries (Turkic Council for short). The founding members of the Turkic Council are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey. During the 7th Summit held in Baku in 2019, Uzbekistan joined the Organisation as a full member. The accession of Uzbekistan, a very important country, also known as the heart of Central Asia, has expanded the Council's sphere of influence. During the 6th Summit held in Kyrgyzstan in 2018, Hungary joined the Turkic Council family as an observer member. Thus, Hungary, the state of Turkic origin at the westernmost tip of the Turkic World, joined the Turkic World family with a strategic decision. With Hungary becoming an observer member of the Turkic Council, the cooperation between the member states of the Council has reached a new stage. With the opening of the Representative Office of the Turkic Council in Hungary, Hungary started to mean more than an observer in the eyes of the Turkic Council member states. According to the member states of the Turkic Council, Hungary will play a key role in the establishment of cooperation between the Turkic states and Europe. In Hungary, this accession was also seen as a great opportunity for the economic-based "Opening to the East" policy launched by Viktor Orban's government in 2010 to become operational. Thus, with Hungary's accession to the Council, a new door of opportunities and benefits has opened for all members of the Turkic Council and observer states. At the 8th Summit held in Istanbul in 2021, the participation of Turkmenistan

as an observer member, which had stayed away from this organisation for years due to its neutrality policy, created a new momentum in the Turkic World. Indeed, Turkmenistan's accession to the Turkic Council has both provided geographical unity among the Turkic States and created new opportunities for cooperation in the field of energy. 8. Another important outcome of the summit was the establishment of the Organisation of Turkic States, which can be defined as the elevation of cooperation among the Turkic States to a strategic dimension. In addition, the Turkic World 2040 Vision Document, which is a map of multilateral cooperation among the Turkic States, was adopted at this summit. Thus, the Turkic Council gained a new structure by transforming into the Organisation of Turkic States. At the 9th Summit (1st Summit of the Turkic States) held in Samarkand in 2022, the Turkish Republic of Northern Cyprus was granted observer member status, which enabled all Turkic States to meet de facto within the Organisation of Turkic States. Thus, the Organisation of Turkic States, which offers multilateral cooperation opportunities, acts with the understanding of open diplomacy and multilateral foreign policy, has become a new strategic power that is a manifestation of the common will in the construction of the future together, fed by common history and civilisation, as a great economic power in the Eurasian Region and an important platform that will serve world peace as well as the meeting of brothers.

In this article, the economic bilateral or multilateral relations of the CIS member states among themselves will be discussed and potential cooperation opportunities will be discussed.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı (2021). “Kazakistan ve Kırgızistan Stratejik Ortaklık İlişkilerini Güçlendirme Konusunda Anlaştı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-ve-kirgizistan-stratejik-ortaklik-iliskilerini-guclendirme-konusunda-anlasti/2162133>, (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

Anadolu Ajansı (2022). “Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan Dışişleri ve Ulaştırma Bakanları Toplantısı Bakü’de Yapıldı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-azerbaycan-kazakistan-disisleri-ve-ulasirma-bakanlari-toplantisi-baku-de-yapildi/2623394>, (Erişim Tarihi: 21.07.2022).

- Aslanlı A., Kurban V. (2016). “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı 1 (Bahar), ss. 31- 43.
- Business Türkmenistan (2022). “Türkmenistan ile Kazakistan, Ortak Projeleri Uygulamaya Hazır”, <https://business.com.tm/tr/post/8580/turkmenistan-ile-kazakistan-ortak-projeleri-uygulamaya-haz%C4%B1r>, (Erişim Tarihi: 26.10.2022).
- Business Türkmenistan. (2022). “Türkmenistan ile Kırgızistan, Ortak Kalkınma Fonunun Kurulmasını Değerlendirdi”, <https://business.com.tm/tr/post/8397/turkmenistan-ile-k%C4%B1rg%C4%B1zistan-ortak-kalk%C4%B1nma-fonunun-kurulmas%C4%B1n%C4%B1-de%C4%9Ferlendirdi>, (Erişim Tarihi: 27.10.2022).
- Deregözü M. (2020). *Türkiye-Macaristan İlişkileri*, 1. Baskı, İstanbul: SETA Yayınları 159.
- Economist (2021). “КР выступает за углубление сотрудничества с Туркменистаном в энергетической сфере – Садыр Жапаров”, <https://economist.kg/novosti/2021/11/28/kr-vystupaet-za-uglublenie-sotrudnichestva-s-turkmenistanom-v-energeticheskoy-sfere-sadyr-zhaparov/>, (Erişim Tarihi: 27.10.2022).
- Hamzaoğlu H. (2020). “Kazakistan’ın “2020-2030 Dış Politika Konseptinin Analizi”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, C. 7, S. 52, ss. 978- 985.
- Independent Türkçe (2021) “Türkiye ve Türkmenistan Arasında 8 Alanda İşbirliği Anlaşması İmzalandı”, <https://www.indyrturk.com/node/441031/haber/t%C3%BCrkiye-ve-t%C3%BCrkmenistan-aras%C4%B1nda-8-alanda-i%C5%9Fbirli%C4%9Fi-anla%C5%9Fmas%C4%B1-imzaland%C4%B1>, (Erişim Tarihi: 16.10.2022).
- Mussurova M. (2020). *Kazakistan’ın Dış Politikasında Çok Taraflılık ve Uluslararası Örgütler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Ömer Halis Demir Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- President.az (2017). “İlham Əliyev Türkmənistan Nazirlər Kabineti Sədrinin Müavini Qəbul Edib”, <https://president.az/az/articles/view/24724>, (Erişim Tarihi: 21.10.2022).
- President.az (2022). “Azərbaycan-Özbəkistan Sənədləri İmzalanıb”, <https://president.az/az/articles/view/56481>, (Erişim Tarihi: 21.07.2022).

- TRT Avaz (2014). “Kırgızistan ve Türkmenistan İlişkilerini Güçlendirecek”, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kirgizistan-ve-turkmenistan-iliskilerini-guclendirecek/54621ded8a58c90f34107ace>, (Erişim Tarihi: 27.10.2022).
- TRT Avaz (2022). “Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev Baş Başa Görüştü”, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kazakistan-cumhurbaskani-tokayev-ile-azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-bas-basago/6348203d01a30a37d80f8080>, (Erişim Tarihi: 21.10.2022).
- TRT Avaz (2022). “Türkmenistan ile Özbekistan İlişkileri Gelişiyor”, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turkmenistan-ile-ozbekistan-iliskileri-gelisiyor/6309214801a30a07c82c7d08>, (Erişim Tarihi: 27.10.2022).
- TRT Haber (2021). “Kazakistan ile Özbekistan Arasında Müttefiklik Deklarasyonu İmzalandı”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-ile-ozbekistan-arasinda-mutteklik-deklarasyonu-imzalandi-633247.html>, (Erişim Tarihi: 26.10.2022).
- TRT Haber (2021). “Kazakistan ile Türkmenistan Sınır Belirleme Anlaşmasını İmzaladı”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-ile-turkmenistan-sinir-belirleme-anlasmasini-imzaladi-620097.html>, (Erişim Tarihi: 26.10.2022).
- TRT Haber (2021). “Kırgızistan Türkmenistan'dan Elektrik Satın Alacak”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kirgizistan-turkmenistandan-elektrik-satin-alacak-601325.html#:~:text=K%C4%B1rg%C4%B1zistan%2C%20T%C3%BCrkmenistan'dan%20501%20milyon,ihracat%C4%B1n%C4%B1%20%C3%B6ng%C3%B6ren%20anla%C5%9Fmay%C4%B1%20imzalad%C4%B1klar%C4%B1%20aktar%C4%B1ld%C4%B1>, (Erişim Tarihi: 27.11.2022).
- Yalçınkaya A. Abidzhanov K. (2020), “Özbekistan ve Kırgızistan'daki Anklav/Eksklav Alanlarının Çözüm Süreci”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 4, ss. 2653-2667.
- Yüce M. (2021). *Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kırgızistan ve Kırgız Türkleri*, 1. Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Yüce M. (2022). *Bağımsızlıklarının Otuzuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri*, 1. Baskı, Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.

Yüce M. (2022). *Türkiye-Azerbaycan: Kardeşliğin Bayraklara Yansıması*, 1. Basım, Bakü: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

ÂLEMĞİR EVRENGZİB DÖNEMİNDE BABÜRLÜ DEVLET POLİTİKASI (1658- 1707)

Vedat MERAL*

Özet

Hindistan'da bin yıllık Türk varlığının son temsilcileri olan Babürlüler (1526-1858) her ne kadar 1398'de Hindistan'ı alan ataları Timur'un mirasçıları olarak kültürüne ve yaşam koşullarına alışık olmadıkları bu coğrafyada devlet kurmuşlarsa da güçlü bir teşkilatlanma ve izledikleri politikalar sayesinde bu topraklara yeni bir nizam getirmişlerdir. 16. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hindistan'da genişleme siyaseti takip eden Babürlüler, hâkimiyet kurdukları sahada icra ettikleri sosyo-ekonomik faaliyetlerle bölge halkının da teveccühünü kazanmıştır. Babürlüler aynı zamanda, Hindistan'da Türk töresi ve adaletini hâkim kılarak Türk geleneğinin günümüze kadar ulaşmasını sağlamış, devlet teşkilatlanmaları konusunda izledikleri politikalarla da günümüz modern Hindistan Devleti'nin uygulamakta olduğu birçok sistemin temelini atmıştır. Bu bağlamda Babürlülerin altıncı padişahı Âlemğir Evrengzib de (1658-1707) yarım yüzyıllık saltanatı sırasında, devlet idaresinde izlediği politikalar ile hem ülkenin en geniş sınırlarına ulaşmasına hem de tebaanın refah ve huzur içerisinde yaşamasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, Âlemğir Evrengzib döneminde uygulanan devlet politikasının Hindistan'da ne şekilde tezahür ettiği hususunda bilgiler verilmiş, ayrıca bundan sonra Hindistan Türk tarihi alanında yapılacak bilimsel çalışmalara katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âlemğir Evrengzib, Hindistan, Babürlü Devlet Politikası, Hindistan Türkleri, Babürlüler.

THE STATE POLİCY OF THE BABURİD STATE İN ALAMĞİR AURANGZEB PERİOD (1658- 1707)

Abstract

Although the Mughals (1526-1858), the last representatives of a thousand-year-old Turkish existence in India, established a state in this geography, where they were not accustomed to the culture and living conditions of their ancestors Timur, who conquered India in 1398, thanks to a strong organization and the policies they followed. They brought a new order to these lands. From the first half of the 16th century to the second half of the 17th century, the Mughals, who followed a policy of expansion in India, gained the favor of the people of the region with the socio-economic activities they performed in the area they dominated. At the same time, the Mughals made the Turkish tradition and justice prevail in India, enabling the Turkish tradition to reach the present day, and laid the foundations of many systems implemented by today's modern Indian State with the policies they followed on state organization. In this context, the sixth sultan of the Mughals, Âlemğir Awrangzib (1658-1707), during his half-century reign, enabled both the country to reach the widest borders and to live in prosperity and peace with the policies he followed in the state administration. Therefore, in this study, information was given about how the state policy implemented in the period of Âlemğir Awrangzib

* Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, vedatmeral2928@gmail.com.

manifested in India. It was also aimed to contribute to the scientific studies to be made in the field of Indian Turkish history.

Keywords: Alamgîr Aurangzeb, India, Baburids State Policy, Indian Turks, Baburids.

GİRİŞ

Göçebe yaşamdan yerleşik düzene geçen ve il (devlet) kurmaya başlayan Türk toplulukları, geleneklere (töre) dayalı bir teşkilatlanma ve yönetim modeli geliştirmişlerdir. Türklerin bilinen tarihiyle Büyük Hun ya da Asya Hun İmparatorluğu (M.Ö.220-M.S.216) ile temelleri atılan yerleşik devlet nizamı ise varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Nitekim siyasi, askeri, idari, iktisadi, eğitim, sosyal ve kültürel alanlarda ortaya konulan devlet nizamı, bu geleneklerin birer ürünü olarak teşekkül etmiş ve farklı coğrafyalarda farklı isimlerle kurulan Türk devletlerinin izlediği politikalara kılavuz olmuştur.

Türk Töresi adlı eserinde, Türk töresini; Türklerin atalarından kalan tüm kaidelerin mecmuu (bütünü/toplamı) olarak tanımlayan Ziya Gökalp, şahsi fikri olarak da Türk kelimesinin töre kelimesinden türediğini ve iki kelimenin de aynı cevherden çıktığını ileri sürmüştür (Gökalp, 1976: 13-17). Devletin tanımı konusunda ise devletin menşei ve mahiyeti bakımından birçok filozof, ilim adamı ve hukukçunun farklı görüşler beyan ettiğini belirten Abdülkadir Donuk, *devlet* kavramının çok karışık ve tam anlamıyla izahı güç bir kelime olduğunu belirtmiştir (Donuk, 1978: 1). Devlet tanımına farklı bir bakış açısı getiren Findley ise Yusuf Akçura'nın Türklerin adetleri üzerine yazdığı yazılara atıfta bulunarak devletin, Türkler için sabit bir mekânda değil, fikirler ve uygulamalar âleminde mevcut olduğunu belirtiyor (Finley, 2021: 305).

Türk Milli Kültürü adlı eserinde, Türklerin devlet nizamını korumada ve sürdürmede diğer milletlerden çok üstün olduğunu belirten İbrahim Kafesoğlu, tarih boyunca kurulan sayısız yerleşik devletin birçoğunun onu kuran halk ile beraber geçmişin karanlıklarına gömüldüğünü, ancak Türklerin üç bin yıldan beri sosyal yapısı, vazgeçemediği hukuk anlayışı (töre) ile daima zinde kalan gücünü iyi değerlendiren liderleri sayesinde siyasi kuruluşlarını arka arkaya yenileyerek günümüze kadar sürüp geldiğini ifade etmektedir (Kafesoğlu, 1997: 295). Bahaeddin Ögel de, Türk devlet nizamının ne şekilde tecelli etmeye başladığını ve törenin

devlet için ne anlama geldiğini Göktürk Kitabeleri'nde geçen ifadelerle dayanarak açıklamaya çalışmıştır. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* adlı eserinde Türk tarihinde devlet kuruluşunun tamamlanmasının, "İl tutup, töre etmiş, yani, ili, devleti tutup; töreyi düzenlemiş olmakla" mümkün olabildiğini ancak, her Türk hakanının dönemin şartlarına uygun olarak töreyi yeniden düzenlediğini aktarmaktadır (Ögel, 1982: 162-163). Kısacası farklı coğrafyalarda, hatta aynı dönemlerde kurulsalar da Türk devletlerinin en önemli ortak özelliği; Türklere özgü belirli bir devlet geleneğine dayanıyor olmalarıdır. Dolayısıyla devlet işleyişinde bu nizamı şiar edinen Türk devletlerinden birisi de Hindistan coğrafyasında hüküm süren Babür İmparatorluğu (1526-1858) olmuştur. Timurluların devamı olarak tarih sahnesine çıkan Babürlüler, devleti idare etmede ve sınırlarına kattığı topraklarda varlığını korumada Türk devlet nizamını takip etmiştir.

Hindistan'da Türk Rönesansı adlı eserinde tarih boyunca Türklerin Hindistan coğrafyasında pek çok devlet kurduğunu kaydeden H. Hilal Şahin, söz konusu devletlerin büyük medeniyetler inşa ettiğini, merkeziyetçi ve halkın gözetilip korunduğu bir devlet modeli ile ön plana çıktıklarını söylemiştir (Şahin, 2020: 62). Bu husustan hareketle on altı büyük Türk imparatorluğundan biri olarak tarih sahnesine çıkan Babür İmparatorluğu, uyguladığı başarılı iç ve dış politikaları sayesinde Hindistan coğrafyasında 332 yıl hâkimiyet sürmüştür. Bu bakımdan Babür İmparatorluğu, Türk devlet geleneğine uygun şekilde geliştirilen politikalarla, devleti idare etme, sınırlarını genişletme ve tebaası olan halkın refahını sağlamada en parlak çağını Âlemgîr Evrengzîb (1658-1707) döneminde yaşamış ve bu dönemde Hint coğrafyasının tamamına hükmetmiştir. Evrengzîb'in başarılı politikaları neticesinde elde ettiği bu kazanımların altında yatan en büyük sebep ise kuşkusuz onun şehzadelik döneminde devlet tecrübesi hususunda edindiği tecrübeler olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada söz konusu dönemi daha iyi analiz edebilmek amacıyla Evrengzîb'in yaşadığı zaman dilimi ikiye ayrılmış, şehzadelik ve saltanat dönemleri ayrı ana başlıklar altında incelenmiştir.

1. ÂLEMĞİR EVRENGZİB'İN ŞEHZADELİK DÖNEMİ (1618-1658)

Hindistan tarihçileri tarafından “Âlemgîr” unvanıyla anılan, Babürlülerin altıncı hükümdarı Evrengzîb,¹ büyükbabası Cihangir Şah'ın (1605-1627) saltanatı sırasında babası Şah Cihan ile annesi Mümtaz Mahal'in üçüncü oğlu olarak 3 Kasım 1618'de Gucerât yakınlarındaki Dhod köyünde doğdu (Sarkar, 1912: 2; Nızamı, 1995: 537-539). Cihangir Şah, torunu Evrengzîb'in doğacağı haberini alınca duygularını, “*Onun gelişinin bu ebedi hanedan için talihli ve uğurlu olacağı umulmaktadır*” sözleriyle dile getirmiştir. Birkaç hafta sonra Evrengzîb'in babası Şehzade Hürrem (Şah Cihan), yeni doğan oğlunun doğumunu kutlamak için imparatorluk hazinesinden tepsiler dolusu mücevher ve düzinelerce fil hediye etmiştir. Ancak böyle uygun bir başlangıca rağmen Evrengzîb, babasının lütfunu sağlamayı kolay kolay başaramayacaktı (Truschke, 2017: 24).

Kardeşleri gibi Evrengzîb de çeşitli entelektüel ve edebi gelenekleri kapsayan şehzadeye yakışır bir eğitim almış, Molla Abdüllatîf Sultânî, Mîr Muhammed Hâşim Gîlânî, Seyyid Muhammed Kannevcî, Şeyh Ahmed Molla Cîven, Şeyh Abdülkavî Burhânî, Dânişmend Han ve Sadullah Han gibi meşhur âlimlerden dersler alarak yetişmiştir (Nizami, 1995: 537-539). Kaynaklarda, Evrengzîb'in devlet eğitim müfredatının bir gereği olarak Kur'an ve hadis gibi dini metinleri okumasının yanı sıra Türk edebiyatını da okuduğu ve hat sanatına düşkün olduğu da ifade edilir.

Evrengzîb'in Türkçe, Arapça ve Farsçanın dışında çocukluğundan beri öğrendiği Hintçeyi de akıcı şekilde konuştuğunu belirten Truschke, O'nun, Mevlana'nın Mesnevisine düşkün olduğunu ve Farsça klasikleriyle ünlü Sa'di, Nasiruddin Tusi ve Hafız gibi büyük bilgin ve şairlerin eserlerini okuduğunu ifade etmektedir. Nitekim yazarın ifadesiyle söz konusu Farsça eserler, Babür şehzadelerinin özellikle adalet, edep, ahlak ve imparatorluk hakkındaki fikirlerini şekillendirmiştir (Truschke, 2017: 24). Böylece ilmen yeterli donanıma sahip olan Evrengzîb, ok atma, ata binme ve savaş taktiklerini savaş alanında uygulama konusunda da çeşitli eğitimlerden geçtikten sonra her bakımdan oldukça donanımlı bir hale gelir. Dolayısıyla

¹ Evrengzîb'in tam adı: “Pâdişâh-ı Gâzî Âlemgîr Ebü'l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn Evrengzîb”dir.

O'nun devlet idaresindeki mahareti yalnızca saray içinde kalmamış, askeri, strateji ve diplomaside de yeteneklerini sergilemiştir.

Babürlü hükümdarları arasında köktenci yöneticiliği ile tanınan Evrengzib, İslam dini ve içtihatları hususuna önem vermiş, ancak buna karşın sanatsal faaliyetlere ve kendi döneminde tarih yazımına sıcak bakmamıştır (Özel, 1989: 365-366; Karagözoğlu, 2017: 15-25). Babasının aksine şiire olan ilgisiyle bilinen kızı Zebunnisa ise “divan şairi” olarak tanımlanacak kadar şiir okumayı ve yazmayı çok sevmiştir. Zebunnisa sadece şiir yazmakla kalmamış aynı zamanda edebiyatla ilgili devrin önde gelen âlimlerini bir araya getirerek babası Evrengzib'in saltanat yılları döneminde Babür ülkesinin edebi yönden yoksun kalmasına mani olmuştur (Karagözoğlu 2017: 22).

Jean Paul Roux *Türklerin Tarihi* adlı eserinin Evrengzib ile ilgili kısmında, Evrengzib'in karakteristik özellikleri konusunda bilinenlerin dışında farklı bir görüş öne sürmüştür. Roux, ayrıca 40 yaşında Babürlü tahtına oturan Hindistan'ın bu yeni hükümdarını, “*fanatik bir Müslüman, adil ve hoşgörülü*” olarak tanımlamış, ancak O'nun sanattan hoşlanmayan bir karaktere sahip olduğunu belirtmiştir (Roux, 2002: 397). Evrengzib'in sanattan hoşlanmadığı, şiiri, eğlenceyi, dansı ve müziği yasakladığı diğer kaynaklarda da sabittir. Örneğin, İtalyan seyyah Manucci, Evrengzib'in müziği yasaklamasına neden olan durumu şu şekilde açıklamıştır; “*Evrengzib, haremindedans eden kadınlardan birine çok düşküdü ve ona duyduğu büyük aşk yüzünden, bir süre dualarını ve tevazularını ihmal ederek günlerini müzik ve danslarla doldurdu. Dansçı öldü ve Evrengzib bir daha asla şarap içmemeye ve müzik dinlememeye yemin etti*” (Manucci, 1907: 231).

Devrin sayılı âlimlerinden biri haline gelen ve 43 yaşında Kur'an-ı Kerim-i ezberleyen Evrengzib, saray himayesindeki müzisyen, şarkıcı, astronomi bilginleri ve Hindu astrologların görevlerine son vermiştir. O, sanatçıları himaye etmekten ziyade dini ilimlere kıymet vermiş, tarihçileri ve âlimleri desteklemiştir. Onun döneminde yetişen en önemli tarihçiler arasında, *Mir'âtü'l-âlem* yazarı Muhammed Bahtâver Han, *Âlemgîrnâme* yazarı Münşî Muhammed Kâzım ve *Ma'asir-i Âlemgîri* müellifi Muhammed Müstaid Han'ı sayabiliriz (Nizami, 1995: 537-539). Babürlü padişahları arasında en dindar kişiliğe sahip padişahlardan biri olarak bilinen

Evrengzîb, haftanın dört gününü oruçla geçirir, geceleri ibadetle meşgul olur, seferde olsa dahi Perşembe günleri başkent Delhi'ye gelerek Cuma namazını halk ile beraber kılardı. Bayur'un söylediğine göre bu özelliklerinden dolayı halk arasında ona pirlık ve keramet atfedilmiş ve "Âlemgîr Zinde Pir" diye bir söz çıkartılmıştı (Bayur, 1987: 239).

Evrengzîb, her ne kadar sanata karşı ve şiiri sevmeyen hükümdar olarak tanınsa da, kaleme aldığı mektuplarından oluşan *Ruk'at-ı Alemgiri* (Evrengzîb'in Mektupları) adlı esere bakıldığında onun ne kadar ince bir ruha sahip olduğunu anlayabiliriz. O, çocuklarına yazdığı mektupların neredeyse tamamına, "*kalbim, yüce oğul, sevgili oğlum*" gibi sevgi dolu sözcüklerle başlar. Mesela oğluna gönderdiği bir mektubunda Evrengzîb şöyle diyor, "*Yüce oğul, lezzetli mangolar (senin gönderdiğin) ihtiyar babanın damaklarını tatlandırdı. Küçük oğlunun (yani A'zam) saadeti ve bahtı çoğalsın. (Dize) <Dosttan ne gelirse hayırdır>*" (Khan, 1908: 60).

1.1. Evrengzîb'in Tahta Çıkış Süreci

Devlet idaresinde Türk devlet geleneğini uygulayan Şah Cihan, tecrübe kazanmaları için oğullarını farklı bölgelere vali olarak atamıştır.

Evrengzîb'in devlet yönetiminde ilk siyasi tecrübesi, 14 yaşında 1636'da Dekken bölgesine vali olarak tayin edilmesi ile başladı. Fakat babası Şah Cihan, 1644 yılında kızının Agra şehrinde kaza sonucu ölmesini sebep göstererek Evrengzîb'i görevden aldı ve onu Gucerât Valiliği'ne tayin etti. Burada iki yıl kalan Evrengzîb 1646'da Belh'e gönderildi (Nızamı, 1995: 537-539). Daha sonra ise Evrengzîb, Belh şehrinde Özbeklere karşı gösterdiği başarılı mücadelenin ardından babası tarafından 1653'te Dekken bölgesini yeniden idare etmekle görevlendirildi (Merçil, 2021: 222). Fakat, deneyimli bir yönetici ve komutan olan Evrengzîb'in özverili ve yetenekli performansına rağmen babası ile olan ilişkisi oldukça resmi idi (Richards, 1995: 152).

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Babür İmparatorluğu devrinde de kardeşler arası taht mücadelesi başlangıçtan yıkılışa kadar devam etmiştir. Şah Cihan 6 Eylül 1657'de ciddi bir hastalığın pençesine düşünce oğulları Dara Şükuh (Şikuh), Evrengzîb, Şüca ve Murad arasında iktidar mücadelesi başladı.

Tahtın birinci varisi Dârâ Şükûh (Şikûh) idi (Truschke, 2017: 25; Bayur, 1945: 12). Ancak o kabiliyetsizliğinin kurbanı oldu ve kısa sürede, Bengal Valisi olan kardeşi Şüca ile en küçük kardeşi Murad hükümdarlıklarını ilan ettiler. Şüca başkente doğru harekete geçtiyse de Bahadurpur'da mağlup olunca Müngir'e kaçtı (14 Şubat 1658). Evrengzîb ve Murâd ise Ücceyn'de güçlerini birleştirip Dara Şükûh'un kumandanı Cesvent Singh'i Dermet'te bozguna uğrattılar (15 Nisan 1658). Daha sonra Evrengzîb tahtın birinci veliahdı olan kardeşi Dara Şükûh'u Agra civarındaki Samugarh'ta mağlup etti (29 Mayıs 1658) ve babası Şah Cihan'ı Agra Kalesi'nde gözaltına aldı. Bu arada diğer kardeşi Murad'ı da Gvalyor (Gwalior) Hapishanesi'ne gönderdi. Murad 1661'de burada idam edildi. Delhi'de tahtı ele geçiren (31 Temmuz 1658) Evrengzîb, Dara Şükûh'u da Ecmir yakınlarında üç gün süren savaşta yenilgiye uğrattı (23 Mart 1659). Dara Şükûh kaçarken Melik Cîven tarafından yakalanıp Delhi'ye götürüldü ve bir süre sonra burada öldürüldü. Şüca ise Arakan'da öldü. Kardeşlerini bu şekilde bertaraf eden Evrengzîb devletin tek hâkimi oldu. 5 Haziran 1659'da tahta çıkışını ikinci defa kutlayan Evrengzîb, görkemli bir merasimle Taht-ı Tâvus'a kuruldu ve imparatorluk unvanı olarak kendisine "Âlemgîr" (Kâinatı Elinde Tutan) unvanını seçti (Nizami, 1995: 537-539; Meral, 2023: 58). Dolayısıyla, Şah Cihan'ın hayatının son zamanlarında oğlu tarafından kendisine karşı yapılan isyana tanık olması Babür monarşisinin bir geleneğiydi (Lane ve Poole, 1893: 17; Faruqi, 2012: 7).

Cihangir'in sevgi dolu babası Ekber'e karşı ayaklandığı ve oğlu Şah Cihan'ında kendisine isyan ettiği gibi Şah Cihan da ailesinin entrikalarından ve isyanlarından acı çekti. Mutsuz imparator yedi yıl saray içinde göz hapsinde tutuldu ve 1666'da Agra kalesinde bir devlet tutsağı olarak öldü (Hunter, 1893: 144). Şah Cihan henüz ölmeden önce Evrengzîb'in tahttan indirdiği babası Şah Cihan'a ithafen yazdığı şu satırlar ise oldukça dikkat çekicidir, "*En büyük fatihlerin her zaman en büyük krallar olmadığını hatırlamanızı dilerim. Dünya ulusları çoğu zaman sadece medeni olmayan barbarlar tarafından boyun eğdirildi ve en kapsamlı fetihler birkaç kısa yıl içinde paramparça oldu. O, tebaasını hakkaniyetle yönetmeyi hayatının başlıca işi yapan gerçekten büyük hükümdardır*" (Truschke, 2017: 39).

2. ÂLEMĞİR EVRENGZİB'İN SALTANATI VE DEVLET POLİTİKASI (1658-1707)

Âlemgîr Evrengzîb, yarım yüzyıla yakın saltanatı ile Türk tarihinde, hüküm süren nadir sultanlardan biridir. Evrengzîb, Babürlü tahtına oturduğunda kardeşleriyle olan mücadelelerinden dolayı Hindistan'daki durum çok karışıktı. Bu bakımdan Evrengzîb'in yarım yüzyıla varan saltanatını iki safhaya ayırmak daha yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Âlemgîr Evrengzîb de tahtın ilk varisi olmadığı halde kardeşleri ile taht kavgasına tutuşmuş ve kardeşlerine karşı üstün gelerek kendisini Babür İmparatorluğu'nun altıncı hükümdarı olarak ilan etmiştir (1658). Ancak kendisinden önce babası Şah Cihan ve dedesi Cihangir Şah gibi birçok hanedan üyesinin tahttaki hükümdara karşı isyan etmiş olmasına rağmen hiçbirisi onun devrine kadar bir imparatoru hapsedmemişti (Fisher, 2020: 276). Oldukça gösterişli bir merasimle hükümdarlığını ilan eden Evrengzîb, Babür geleneklerine uygun şekilde müzik çalınmasını, hediyeler dağıtılmasını emretti ve hükümdarlığının bir alameti olarak madeni para bastırıp, kendi adına Cuma vaazı (hutbe) okuttu (Truschke, 2017: 32-33). Bu devlet geleneği Evrengzîb'den önceki Babür sultanlarında olduğu gibi diğer Türk devletlerinin tahta çıkan hükümdarları tarafından da uygulanmıştır.

2.1. Sosyal Devlet Politikası

Babür İmparatorluğu'nun Âlemgîr Evrengzîb döneminde kurduğu hâkimiyet sahasını, bugünkü Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Afganistan'ı kapsayacak şekilde tezahür edecek olursak, imparatorluğun çok farklı etnik köken ve dini inanca sahip toplulukları idare ettiğini daha iyi anlayabiliriz. Bu dönemde genel olarak toplumun büyük bir çoğunluğunu Müslüman ve Hindular oluşturmuştur. Dolayısıyla çok çeşitli bir toplum yapısının var olduğu Hindistan coğrafyasına hükmetmek, sosyal düzeni dengede tutmak, Babürlü padişahları için kolay olmamıştır. Ancak, devlet nizamının gerektirdiği şekilde halkına her dönemde hoşgörü ile yaklaşan Babürlüler, sadece Hindistan'ı fethetmekle kalmamış, uyguladığı politikaları ile kısa zamanda Hindistan halkının gönlünü de kazanmıştır. Yabancı tarihçiler tarafından Evrengzîb'in iç siyasette uyguladığı bazı politikaların sebep gösterilerek ona Babürlülerin *kötü karakteri* rolünün yakıştırılmış olması, Hikmet Bayur'un da ısrarla üzerinde durduğu şekilde maksatlı

olarak ortaya konulmuştur (Bayur, 1945: 2-3). Dolayısıyla söz konusu bu durum, tarihçileri de ikiye ayırmış; kimisi Evrengzîb’i fanatik Sünni bir İslam taraftarı olarak tanımlarken kimisi de onun liberal bir hükümdar olduğunu savunmuştur (Savaş, 2020: 294).

Yukarıda da izah ettiğimiz üzere oldukça dindar bir kişiliğe sahip olan Evrengzîb, bu sebepten dolayı ülkedeki pek çok sanatsal faaliyeti yasaklamış ve buna binaen İslami hususlara dikkat kesilerek kendisinden önce konulan pek çok vergiyi de İslami usullere uygun olmadığı gerekçesi ile kaldırmıştır. Savaşlar yüzünden fakirleşen halkını rahatlatmak için de bir takım buyruklar/emirler çıkartmıştır. Ayrıca ayaklar altında kalabilir düşüncesiyle bastırdığı paralara “Kelime-i Şehadet” ibaresini koydurtmamıştır. Yine Babür geleneğine göre her yıl 21 Mart’ta imparatorluk sarayında kutlanan Nevruz Bayramı’nı yasaklamış ve tahta ikinci defa çıkışının Ramazan Bayramı’na denk gelmesi nedeniyle bu ayın ilk gününün bayram olarak kutlanılmasını emretmiştir. Evrengzîb, Müslüman tebaanın söz konusu yasağa uyması için de dönemin Mollası İvaz Vecihi’den de bir fetva çıkartmasını istemiştir. (Bayur, 1987: 237; Khan, 1908: 6). Ayrıca kendisini Müslüman âlemin lideri olarak gören Evrengzîb, İslam âlemi nazarında saltanatının onaylanması amacıyla dönemin Mekke Şerifi’ne değerli hediyeler eşliğinde bir elçi göndermiştir (Fisher, 2020: 278; Bayur, 1987: 252; Yellice, 2022: 102)). Evrengzîb’in bu isteğini ilkinde geri çeviren Mekke Şerifi, ikinci defa elçi göndermesi üzerine ise onun bu talebini kabul etmiştir.

Evrengzîb, özellikle Müslüman ve Hinduların sosyal yaşamlarını düzenlemek üzere pek çok konuda yeni uygulamaları hayata geçirmek için çaba sarf etmiştir. O’nun, yasaklar ve kısıtlamalardan ibaret olan bu yeni düzenlemeleri, Hindistan’da yaşayanlar arasında ahlaklı teşvik etmek için kullandığı en yaygın devlet politikaları arasındaydı. Bu nedenle saltanatının farklı dönemlerinde alkol, afyon, fuhuş, kumar, kışkırtıcı dini yazılar ve dini bayramların halka açık kutlamaları gibi etmenleri sınırlamaya veya engellemeye çalışmıştır (Truschke, 2017: 64-65).

Evrengzîb, kendine göre İslami anlayışa uygun olmadığını düşündüğü seleflerince konulmuş pek çok uygulamayı sarayından ve dolayısıyla toplumun yapısından arındırmaya çalıştı. O, kendi inancına göre devletini hoşgörü temeli bir anlayışla yönetmeye gayret etti.

Hindular üzerinde kurduğu baskılar nedeniyle gelen tepkileri, bazı vergileri kaldırıp, yoksulluk içindeki halka yaptığı yardımlarla dengelemeye çalıştı (Fisher, 2020: 278). Ancak bu durum Hindu prenslerin ve Hindu halkın ona karşı beslediği nefreti azaltmaya yetmedi (Hunter, 1893: 148). Bu nefrete rağmen O, yine de kendisine karşı ayaklanan Hindulara karşı başlattığı askeri harekâta askerlerine, Hindu köylülerin çocuklarına ve tarlalarına zarar verilmemesini, bunun içinde 200 kadar atlı bekçi görevlendirilmesini emrederek onlardan hoşgörüsünü esirgemedi (Bayur, 1987: 238-243). Evrengzîb'in, Hinduların tepkisini üzerine çekmesine neden olan tek uygulaması ise Ekber Şah döneminde kaldırılan Cizye vergisini Hindulardan yeniden almaya başlaması olmuştur. Nitekim daha önce bu verginin kaldırılmasıyla beraber kendilerini Müslümanlar ile eşit gören Hindular, kendilerinden yeniden Cizye alınmasının bu eşitliği bozduğunu düşünmüşlerdir.

Evrengzîb'in sosyal nizamı tesis etmede bazı tutum ve uygulamaları eleştirilse de o, halkının daima huzur ve refah içinde bir arada yaşaması için büyük çaba göstermiştir. Daha eski devirlerden itibaren Hindistan'da oluşmaya başlayan sınıf farklılıkları sebebiyle her ne kadar yönetimin üst kademelerinde çoğunlukla Türkler görev alsada Bayurun da ifade ettiği üzere devletin idari ve askeri kanadında Hindulara ve diğer etnik gruplara zaman zaman görevler verilmiştir (Bayur, 1987: 355). Özellikle devletin halka yardımı söz konusu olduğunda ise hiçbir ayırım yapılmadan fakirlere maddi desteklerde bulunulmuştur. Mesela İtalyan seyyah Manucci, Evrengzîb dönemindeki Hindistan'daki refah ve huzur ortamını anlatırken şu ifadeleri kullanır, “*Yabancı bir ülkede acı çekerken Avrupa'ya terk edip Hindistan'a geldiklerine hayıflanan birçok kişi gördüm. Bunun yanı sıra, tüm dünya, Tanrı'nın bana lütfettiği kadar iyi bir talihle karşılaşamaz*” (Manucci, 1907: 2).

Evrengzîb, saltanatı süresince o kadar hayrat, müberrat ve icraat yapar ve sağlar ki ondan önceki padişahlar zamanında bunun yüzde biri bile yapılmamıştır; bunlardan olmak üzere: Ramazanda doksan bin rupiyi ve öbür aylarda daha az parayı ihtiyaç sahipleri için dağıttırıştır. Dar-ül-Hilâfe de (Agra) ve diğer kentlerde yoksullar için birçok bulgurhane açtırmıştır. Yolcu ve konukların konakladıkları yerlerde han ve benzeri yapılar yoksa bunları yaptırmıştır. Bütün erdem sahibi kişilere ve müderrislere iş verir ve geçimlerini sağlamıştır (Bayur, 1987: 238).

2.3. Adalet

Babürlülere ve dolayısıyla Hindistan'a altın çağını yaşatan Âlemgîr Evrengzîb oldukça adil bir hükümdar olarak bilinmektedir.

Âlemgîr Evrengzîb, birçok tarihçi tarafından Hindu dinine karşı olduğu ileri sürülmüş, bu duruma kanıt olarak da onun Hindu tapınaklarını yıktırması gösterilmiştir. Fakat bu tapınaklarının yok edilmesi yalnızca Evrengzîb zamanında mevzubahis olmamıştır. 1192-1729 yılları arasında toplam seksen tapınağın yıktırıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Babürlüler devrinde Hindu tapınaklarının yok edilmesi Hinduları baskı altına almak amacıyla ideolojik bir tutum olmaktan öte devletlerin siyasi gereksinimleri ile ilişkilendirilmelidir. Nitekim Ekber Şah zamanından itibaren Babürlü hükümdarları, hükmettikleri topraklarda ki tapınakları devlet mülkünün bir parçası olarak görmüşler ve bunları onarmak ve hatta korumak maksadıyla adımlar atmışlardır. Bu durum Evrengzîb döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Buna; Gucerat'ta ki Hinduların meşhur tapınağı Somnat, Benares'teki Vishvanat ve Mathura'daki Kesva Rai tapınaklarını örnek olarak gösterebiliriz (Savaş, 2020: 295). Bazı tarihçilerin, Evrengzîb'i kötü niyetli ve Hindu karşıtı bir padişah olarak göstermeye çalıştığına dikkat çeken Hikmet Bayur, dönemin kayıtlarına göre, "1000 ve daha üstü sayıda askeri komuta eden mansabdarların (kumandan) 148'inin, en büyük makamlardan olan 7000 kişilik komutanlar arasında 3'ünün, 6000'likler arasında 4'ünün ve 5000'likler arasında 14'ünün Hindulardan teşekkül olduğunu" söylemekte ve bu yaklaşıma karşı çıkmaktadır (Bayur, 1987: 239).

Evrengzîb, dindar bir kişiliğe sahip olmasına rağmen diğer inançlara mensup tebaasına da oldukça adil davranmıştır. Mesela onun, kötü mezhepli diye sıfatlandığı bir Şii'nin işgal ettiği bir makamı eski hizmetlerine binaen geri isteyen bir emektarın dilekçesinin kenarına yazdığı şu ifadeleri adalete olan bağlılığını göstermesi bakımından önemlidir;

"Eski hizmetiniz üzerine yazılmış olan doğrudur. O elden geldiği kadar takdir edilmektedir. İranîlerin kötü mezhebi dolayısıyla yazılana gelince: dünya işlerinin mezheple ne münasebeti vardır? İşlerin taassuba ne dahli vardır? Size dininiz bana dinim. Eğer bu kural (ileri sürdüğünüz kaide) kabul edilecek olsa gerekir ki bütün racaları ve uyruklarını (tebaa)

yok edeyim. Değerli (kabiliyetli) kimselerin yerlerinden kaldırılması akıllılarca kötü sayılır” (Bayur, 1987: 241).

Evrengzîb’in dini konularda herkese eşit davranmasının yanı sıra adalet konularında da oldukça şeffaf bir politika izlemiştir. Bu adil ve şeffaf politikası kapsamında ise kendisinden davacı olanların, haklarını arayabilmeleri için 1671 yılında ülkenin her bölgesine vekil tayin etmiştir. Nitekim veziri Esed Han’a yazdığı bir mektupta kullandığı şu ifadeleri adalete ve eşitliğe ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından bir başka önemli ayrıntıdır, “*Çoğu zaman yüksek sesle söylemişimdir ve yine derim ki: Doğru kişiye hakkını vererek ve zorbalарın zulmünü ezerek, oğullarımdan hiçbirine taraf tutmuyorum; o zaman nasıl başkalarına taraf olabilirim?*” (Khan, 1908: 170).

İngilizler ve Hinduların ve hatta bazı Müslüman yazarların Evrengzîb’e yaptıkları en büyük suçlama: sözde onun kılıç zoru ile Hinduları Müslüman yapmak istemesi ve bu nedenle onlara sert davrandığı görüşüdür. Ancak, bu düşünceler Evrengzîb gibi dindar, laik ve hoşgörü sahibi bir padişahın bunları yaptığı yönündeki ifadelerle zıt düşmektedir. Dolayısıyla bizzat kendisi tarafından kaleme alınan mektuplarına baktığımızda onun Hinduları da ailesi gibi gördüğü anlaşılır. Hatta bir mektubunda;

“Bizim niyetimiz hakkın üstünedir. Bunun için Hindistan’ın bütün halkına hizmet etmek birinci işimizdir. Şeriatımız ve kanunumuz bizden bunu ister. Hinduların mandarlarına (tapınak) zarar vermeyin, hem de bizden izinsiz yeni mandar yapmayın, biz sana emir veriyoruz ki hiçbir Hindu’ya hiç kimse zarar vermesin buna dikkatli olarak bak, herkes kendi eski yerinde rahat bir şekilde yaşasın bu bizim emrimizdir” diye yazmıştır (Ali, 2017: 32-33).

Evrengzîb, saltanatı sırasında dünya nüfusunun dörtte birini yönetmiş ve tebaası çeşitli dini inanca mensup topluluklardan oluşmuştur. Özellikle O’nun, Hindistan gibi geniş bir coğrafyada yaklaşık 100-150 milyon civarında nüfusu idare ettiğini düşünürsek, her biri büyük bir mozağin parçalarını temsil eden toplulukların idare edilmesinin kolay olmayacağı anlaşılacaktır. Bu sebeple daha önce de izah ettiğimiz üzere Evrengzîb, zaman zaman kendisine başkaldıran bu gruplarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

3. SİYASİ MESELELER

Babürlü Padişahı Evrengzîb, savaş zamanlarında askeri bir deha olduğu kadar, barış zamanlarında ise diplomasiyi kullanmada oldukça zeki bir hükümdardı. Nitekim onun çocukluk yaşlarında aldığı iyi eğitim, şehzadelik döneminde edindiği tecrübeler ve diğer kardeşlerinden farklı mizaca sahip kişiliği, Babürlülerin altıncı hükümdarı olması yolunda ona önemli üstünlükler sağladı.

Evrengzîb, özellikle saltanatının ilk yarısında (1658-81) Babürlülerin gücünü genişletmek ve sağlamlaştırmak için diplomasiyi sıklıkla kullanmaktan geri durmadı. Ancak o, diplomasiyi uygularken imparatorluğun sınırlarını genişletmek için fetihten de çekinmedi (Truschke, 2017: 39). Nitekim saltanatı boyunca gerek iç meselelerle gerekse diğer devletlerle olan siyasi münasebetlerinde oldukça başarılı politikalar yürüten Evrengzîb, dışarda devletini olası tehlikelere karşı korurken Hint coğrafyasında ise devletin sınırlarını genişletmekle meşgul oldu.

Geniş ve kalabalık Hindistan coğrafyasında tebaa arasında dengeyi kurabilmek için Türkistan'da yaşayan Müslümanları Hindistan'a getiren Evrengzîb, böylece dış münasebetlerinde edindiği denge politikasını iç meselelerinde de gözetmeye özen gösterdi. Hindistan'ın etrafındaki güçlü devletlerle olan ilişkilerini karşılıklı güvene dayanan bir politika takip ederek sürdürürken, kendi bölgesinde ise Hindistan'ı tamamen hâkimiyeti altına almayı amaçladı ve bunda da başarılı oldu.

3.1. İç Politika

Kuzeyde bulunduğu saltanatının ilk döneminde dış çekişmelerden kaçındığından daha çok devletin iç meseleleriyle ilgilenen Babürlü Sultanı, saltanatının ikinci döneminde ise istikametini Güney'e çevirerek özellikle Dekken'de Babürlü hâkimiyetini tesis etmek için büyük çaba sarf etti (Bayur, 1987: 248; Nizamı, 1995: 537-539). Kuzey'deki siyasi ve idari meseleleri hallettikten sonra Güney'e yönelen Evrengzîb, başarılı fetihlerinin neticesinde devletin sınırlarını 3,2 milyon km'lik bir alandan daha fazla genişletti ve saltanatı boyunca 100-150 milyon gibi bir nüfusa hükmetti (Basuğuy, 2013: 44).

Saqi Mustaid Khan, *Maasir-i Alamgiri* adlı eserinde Âlemgîr Evrengzîb'in bu başarılarını şu sözleri ile ifade eder;

“Bu imparatorun tek bir yılda güçlü düşmanlarla uğraşmak zorunda kaldığı gibi, böyle bir dönemde çok az kralın bu kadar çok kraliyet savaşı ve lord karşılaşması yapmak zorunda kaldığı iyi bilinir. Ancak güçlü kolu ve keskin kılıcıyla Allah'ın lütfuyla her yerde zafere ulaştı. Ama büyük yiğitliği ve etkinliğine rağmen, alçakgönüllülüğü o kadar minnettardı ki, bu zaferleri asla kendi güçlerine atfetmedi, onlardan her zaman Tanrı'nın yaptığı mucizeler olarak bahsetti ve bu büyük talih için Yaradan'a şükretti. Allah'a tapınmak, Peygamber'in şeriatını yerleştirmek, haram ve haram olan her türlü muamelenin izlerinin yok edilmesidir. Görkemine ve kudretine rağmen, bedenini bir an olsun dinlenmeye, tembelliğe teslim etmemiş, temkinli uyanıklığı, Allah'a bağlılığı, adaletin tecellisi, umumi hadiselerin terfisi ve dikkati ile köylülerin ve askerlerin durumuna, adalet, eşitlik kurallarına ve tahtına bir parlaklık katmıştır” (Khan, 1947: 11).

Saltanatının ilk yirmi yılında imparatorluğunu Delhi'deki başkent Şahcihanabad'dan idare eden Evrengzîb, ertesini on yılında, Dekken ve Racastan seferlerinden dolayı İmparatorluğun büyük karargâhını seyyar başkent olarak kullanmaya başladı (Richards, 1995: 164). Bu yıllarda racaların isyanlarını bastıran Evrengzîb, daha sonra İslam dininin yayılması maksadıyla Tibet'e bir sefer düzenler ve bu seferinden dolayı da “Gazi” unvanı alır (Obuz, 2021: 47). Tibet Hükümdarı Dilden (veya Dildan) Nemcel'in, Âlemgîr Evrengzîb'in hâkimiyetini tanınmasıyla Evrengzîb burada cami yaptırıp, padişahlığının alameti olarak adına hutbe okutarak para bastırır (1665). Tibet daha sonra 1683 yılında ise doğrudan Bâbürlü Devleti'ne bağlanır (Bayur, 1987: 254).

Saltanatı boyunca kendisini en fazla zorlayan ve sürekli uğraşmak durumunda kaldığı düşmanları hiç şüphesiz Maratalardı. Hindistan'ın yüksek kesimlerinde yaşayan ve gerilla savaş taktiklerini uygulayan Maratalar, Babür İmparatorluğu'na ciddi zararlar verdi. Marataların lideri Sivaci'nin 1674 yılında taç giyerek kendisini kral ilan etmesi ve o sırada Evrengzîb'in küçük oğlu Ekber'in, Maratalarla işbirliği yaparak babasına karşı isyana girişmesi onun, düşmanları ile olan mücadelesini daha iyi yürütebilmesi için başkenti 1682 yılında Evrengabad'a taşımasına neden oldu. Nitekim bundan sonra Marataların gücü kırılmış, isyancı

evlat ise İran'a kaçarak bir süre sonra orada hayatını kaybetmişti (Kulke ve Rothermund, 1998: 41). Onun devrinde Babürlülere en büyük zararı veren bu iki tehlike nihayet Evrengzîb'in idari ve askeri dehasıyla bertaraf edildikten sonra imparatorluğun sınırları genişlemeye devam etti. Yine Adilşahiler ve Kutubşahiler devletleri ortadan kaldırılarak Bicapur ve Golkanda gibi vilayetlerde Babürlü sınırlarına dâhil edildi. Ancak bu iki İslam devletinin ortadan kaldırılmış olması Evrengzîb'in ölümünden sonraki süreçte artan İngiliz yayılmacılığı bakımından Babürlüler için tarihçiler tarafından siyasi bir hata olarak değerlendirilmiştir.

3.2. Dış Politika

Babürlü Sultanı Evrengzîb, Hindistan'da Âlemgir (Evrenin Fatih, Kâinatı Elinde Tutan) unvanıyla hükümdarlığını ilan ettikten sonra, İran (22 Mayıs 1661), Buhara (17 Kasım 1661), Mekke, Habeş (1665) ve Arabistan'dan tahta çıkışından dolayı kendisini tebrik etmek için elçiler gönderildi (Sarkar, 1912: 9). Ayrıca Evrengzîb'in sultan olmasının ardından ülke birçok yabancı seyyahında ilgi odağı oldu. Örneğin bu dönemde Babür ülkesini ziyaret eden Tavernier, Bernier ve Manucci gibi Avrupalı seyyahlar, eserlerinde ülke hakkında uzun uzun anlatılar bırakmışlardır.

Fransız Seyyah Bernier, Evrengzîb'in siyasi dehasından bahsederken; yürüttüğü politikalara her zaman hâkim bir lider ve her olayı kendi lehine çevirebilen, kısıtlı imkânlarla dahi büyük işlerin üstesinden gelebilen bir hükümdar olarak belirtmektedir (Bernier, 1916: 150). Onun siyasi başarısı hiç kuşkusuz Babürlülerin Hindistan coğrafyasındaki en geniş sınırlara ulaşmasını ve altın çağını yaşamasının arka plandaki mücadelesinin bir sonucuydu. O devirde diğer bir Türk devleti olan Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatında en verimli çağını yaşarken Hindistan'da ise Babürlüler, Evrengzîb'in saltanatı altında en parlak dönemini yaşamaktaydı.

Kendisinden önceki dönemlerde yürütülen dış siyasadanda daha farklı bir tutum sergileyen Evrengzîb, dış münasebetlerinde özellikle kuzeydeki Türk devletleri ve Türkistan'ın ileri gelenleri ile olan ilişkilere önem vermiştir. Nitekim kendisinden önceki Babürlü padişahları daha çok denge politikası izleyerek dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı önlem alma yoluna

gitmiştir. Evrengzîb ise daha çok Hindistan'a kapanarak bu coğrafyayı kendi emri altında birleştirmeyi gaye edinmiştir (Bayur, 1987: 244).

Hindistan'ın kuzeyindeki komşu Türk devletleriyle olan münasebetlere önem veren Evrengzîb'in İranlılarla olan münasebetleri ise pek dostça geçmemiştir. İran Şahı II. Abbas ile yazışmalarda iki tarafında sert bir dil kullandığı görülmüştür. Ancak bu durum iki devlet arasında gerginliğe yol açmışsa da Şah Abbas'ın 1666 yılında ölümüyle bu gerginlik ortadan kalkmıştır. Evrengzîb babası Şah Cihan'ın aksine Osmanlılarla ilişki kurmak istememiştir. Hatta Osmanlıların gönderdiği bir elçiye karşılık bile vermemiştir. Fakat o, Osmanlı himayesinde olan Mekke şerifleri ve Basra valileriyle iyi ilişkiler kurmuş ve kendisine sığınanlara yüksek mansablar (rütbe) vermiştir (Nızamı, 1995: 537-539; Yellice, 2022: 102). Evrengzîb devrinde Osmanlı Devleti ile diplomatik düzeyde sıkı bir bağ kurulamamış olsa da sonraki dönemlerde Osmanlı askerî uzmanları Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde Müslüman sultanlar tarafından görevlendirilmiştir. Bu görevlendirmeler sayesinde Hindistan Müslümanları, Osmanlıları daha da yakından tanıma imkânı bulmuştur (Şahin, 2019: 738). Yine şair ve âlimlerin edebi ve ilmi eserlerinin karşılıklı etkilerinin devam etmesi ile Osmanlı'nın başarılarından dolayı Hindistan Müslümanlarının sevinç duymaları da bu bağların kopmamasını sağlayan diğer etkenler olmuştur (Şahin, 2015: 669).

SONUÇ

Türkler, Hindistan'a yaptıkları akınlar ve bu coğrafyada kurdukları devletlerle hem İslamiyet'in yayılmasına büyük katkıda bulunmuşlar hem de uyguladıkları Türk devlet nizamı ile bu bölgede refah ve huzuru tesis etmişlerdir. Türklerin Hindistan'daki hâkimiyet sahalarını en geniş sınırlara ulaştırmaları ise Babürlülerin altıncı hükümdarı Âlemgîr Evrengzîb döneminde (1658-1707) gerçekleşmiştir.

Bir isyan neticesinde Babürlü tahtına oturan Evrengzîb, yaklaşık yarım yüzyıllık saltanatı boyunca Hint coğrafyasına tamamen hâkim olmuş, 100 milyonu aşkın bir nüfusa hükmetmiş, Babürlülere ve dolayısıyla Hindistan'a en parlak devrini yaşatmıştır. Devleti idare ve mamur etmede kendisinden önceki Türk hükümdarları ve Babürlü padişahları gibi Türk devlet nizamını takip eden Evrengzîb, 49 yıl boyunca hükmettiği Hindistan'da uyguladığı

politikalar sayesinde devletini ihya etmiş, bütün Hindistan'ı topraklarına katmış, öldükten sonra ise arkasında güçlü ve büyük bir ülke bırakmıştır. Ancak ölümünden sonra baş gösteren iç karışıklıklar, tahtın sürekli el değiştirmesiyle oluşan otorite boşluğu gibi nedenlerle Evrengzîb'in bıraktığı bu büyük devlet, zaman içerisinde zayıflamış ve nitekim İngilizlerin 1857'deki Büyük Hint (Sepoy) İsyanı'nı bastırmaları ve Hindistan'ı işgal etmeleri ile beraber tarihe karışmıştır.

İdari, iktisadi, askeri ve daha pek çok bakımından Hindistan'a önemli kazanımlar sağlayan Evrengzîb, bir padişah olmasına rağmen kendisi sade bir yaşam sürdürürken Hindistan ülkesine ve halkına büyük hizmetlerde bulunmuştur. Her ne kadar bazı Hintli ve batılı yazarlar Evrengzîb'i Hindu düşmanlığı ile suçlasa da dönemin iyi irdelenerek ortaya konulan bu çalışmamız sayesinde söylenenlerin aksine Evrengzîb'in gerek sosyal politikaları ve gerekse dini inançlara karşı gösterdiği tutumun adilane bir şekilde tezahür ettiği, yapılan kıyaslamalarla ortaya konulmuştur. Nitekim devlet idaresini liyakati esas alan bir temel üzerine inşa eden Evrengzîb, yöneticilerin çoğunluğu Türklerden oluşmasına rağmen devletin önemli kurum ve kademelerine, diğer millet ve inançlardan kimseleri de liyakatlerine göre farklı görevlere atamıştır.

Zevk ve sefaya dalmadan ömrünü devletinin bekasına ve Hindistan'ın tamamına hükmetmek için mücadeleye adayan Evrengzîb, saltanatı boyunca Babürlülere en fazla zorluk çıkaran Maratalarla mücadele etmiş ve bunda da başarılı olmuştur. O, imparatorluğun sınırlarını Hindistan'ın güneyinde yer alan Tibet'e kadar genişletmesine rağmen Hindistan dışında herhangi bir bölgeyi ele geçirmeyi gaye edinmemiştir. Dolayısıyla dış münasebetlerinde daha çok denge politikası izlemiş, önceliğini ise Hindistan coğrafyasını topyekûn himaye altına almaya vermiştir. Fethettiği bölgelerde ele geçirdiği hazinelerle Babürlülerin zenginliğine zenginlik katan Evrengzîb, sadık hizmetkârlarına ve tebaasına lütufta bulunmuş hatta Mekke ve Medine'deki fakir fukaraları dahi yaptığı yardımlarla gözetmiştir. Evrengzîb, Hindu tapınaklarını yıktırıldığı, bu tapınaklar üzerine cami, türbe gibi yapılar inşa ettirdiği gerekçesiyle Batılı ve Hintli yazarlar tarafından sıkça eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak onun herhangi bir

sefer sırasında bile Hindu yaşlı, kadın ve çocuklarına zarar gelmemesi amacıyla özel bir askeri birlik oluşturması bir padişah için eleştirilerinde üzerinde takdir edilmesi gereken bir husustur.

Evrengzîb, izlediği başarılı politikaları sayesinde kendisinden sonra devletin zayıflamasına rağmen bir buçuk asır daha ayakta kalmasında büyük rol oynamıştır. 1526'da Babür Şah'ın Panipet Zaferi ile temeli atılan ve Âlemgîr Evrengzîb döneminde her alanda zirve yıllarını yaşayan Babür İmparatorluğu, bugün bile Hindistan'da saygı ile hatırlanan idari, politik, ekonomik, kültürel ve sosyal pek çok kurum bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The Turkish raids that started with the Scythians, which were founded for the first time in history in the 50th year BC, continued with the Kushans, White Huns, Ghaznavids and Gurlus. However, these raids against India did not serve the purpose of establishing a state in this geography beyond the desire to spread Islam and gain booty. The biggest reason why these raids from the north of India did not aim to establish a state here was undoubtedly the fact that the Turkestan Turks were not accustomed to the climate of this region due to the harsh climate of the geography. After the death of the Gūrî Sultan Muizzüddin Muhammed b. Sam in 1206, the Turkish commander Kutbeddin Aybeg, who was one of his slaves, seized power in Delhi, and the Turks laid the foundations of a settled state in India for the first time. The settled Turkish presence in India, which started with Aybeg laying the foundations of the Delhi Turkish Sultanate in 1206, started a second Turkish domination when Babur Shah defeated the last dynasty of this sultanate, the Afghan Ludis in Panipat, in 1526. Its existence lasted until 1858, when the Mughal Empire withdrew from the stage of history.

The Turks, who were content to control Delhi and its surroundings during the periods of domination in India, expanded their borders with the establishment of the Mughal Empire in this geography, where there were many socio-culturally mixed communities and many large and small kingdoms and principalities. During the reign of the sixth sultan of the Mughals, Âlemgîr Aurangzeb, the empire came to dominate all of India.

Aurangzeb, who further developed the state system established by the sultans before him and the state policy they followed during the reign of nearly half a century, thus ensured

that the subjects living under his rule and the officials working under his command served him faithfully. He created a prosperous country in the empire with his justice, his actions for the benefit of the people and his economic successes, and with the effective intelligence network he created, he solved the problems that arose without harming the state. Aurangzeb, who developed his administrative experience and analyzed the regional conditions well by being a governor in different regions of India before he became the sultan, established a strong power after he came to the throne and made his power felt at the same level all over the country.

Aurangzeb, who successfully used diplomacy in his foreign relations as well as in domestic affairs, with this success combined with his military genius, he eliminated the dangers that could come from outside and carried the country's borders further with his conquests. In the words of historians, he made the army headquarters a "mobile capital" and took important decisions concerning the state here.

In this study, which we put forward by examining the letters belonging to Aurangzeb, the sources of the period and current research, information is given about how the state policy implemented in the period of Alemgîr Awrangzib was manifested in India, and it is aimed to contribute to the scientific studies to be made in the field of Indian Turkish history.

KAYNAKÇA

- Ali H. A. (2017). *Hindistan'da Son Türk Sultanı Bahadır Şah Zafer ve 1857 Bağımsızlık Savaşı*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Basuğuy, B. (2013). "Babürlü İmparatorluğu'nun Siyasi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 29-48.
- Bayur, Y. H. (1945). "Evrenzib Âlemgîr ve Dini Siyaseti Üzerinde Bir İnceleme", *Belleten*, Sayı 33, 1-62.
- Bayur, Yusuf. H. (1987). *Hindistan Tarihi*, 2.Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bernier, F. (1916). *Travels In The Mogul Empire 1656-1668*, London: Oxford University Press.
- Donuk, A. (1978). *Eski Türkler'de Devlet ve Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Umumi Tarih Kürsüsü, İstanbul: (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Faruqi, M. D. (2012). *Princes Of The Mughal Empire, 1504-1719*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Findley, V. C. (2012). *Dünya Tarihinde Türkler* (çev. Ayşen Anadol), 3.Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Fisher, M. H. (2020). *Babürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu* (çev. M. Fatih Çalışır), 1.Baskı, İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Galip, M. ve Gömeç, S. Y. (2015). *Hindistan'da Türkler*, 4.Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Töresi* (haz. Dizdaroğlu, Hikmet). Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları.
- Hunter, W. W. (1893). *A Brief History Of The Indian Peoples*, Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*, 15.Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karagözoğlu, B. (2017). "Babürlü Sarayında Farsça Çalışmaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 12, 15-25.
- Khan, I. A. (1908). *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe* (Farsça aslından İngilizceye çev. Jamshid H. Bilmoria), Bombay: Cherag Printing Press.
- Khan, S. M. (1947). *Maasir-i Alamgiri* (çev. Jadunath Sarkar), Calcutta: Royal Asiatic Society of Bengal.
- Kulke, H. ve Rothermund, D. (1998). *A History Of India*, London: Psychology Press.
- Lane, S. ve Poole, B.A. (1893). *Ruler Of India Aurangzib*, England: Oxford Clarendon Press.
- Manucci, N. (1907). *Storia Do Mogor 1653-1708* (çev. William İrvine), London: Royal Asiatic Society.
- Meral, V. (2023). "Babür İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", *Mavi Atlas*, Sayı 1, 54-62.
- Merçil, E. (2021). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 15.Baskı, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Nızamı, K. A. (1995). "Evrengzîb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, 537-539.
- Obuz, E. (2021). *Babürlerde Kadın Kimliği ve Çocuk*, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ögel, B. (1982). *Türkler'de Devlet Anlayışı*, 1.Baskı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Özel, A. (1989). "el-Âlemgîriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, 365-366.

- Richards, J. F. (1995). *The New Cambridge History Of India*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl* (çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sarkar, J. (1912). *History Of Aurangzib*, Calcutta: Kuntaline Press.
- Savaş, M. M. (2020). “Âlemgîr Şâh'ın (Evrengzib) Hindu Politikaları Ve Bunun Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, 291-303.
- Şahin, H. H. (2015). “Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 6, 59-77.
- Şahin, H. H. (2019). “Osmanlı Devleti İle Hindistan Müslümanlarının Tarihî Bağı ve Hindistan Hilafet Hareketi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, 731-754.
- Şahin, H. H. (2020). *Hindistan'da Türk Rönesansı; Ekber Şah ve Dini İlahi'si*, 1.Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Truschke, A. (2017). *Aurangzeb: The Life And Legacy Of India's Most Controversial King*, California: Stanford University Press.
- Yellice, M. (2022). *Hindistan*, 1. Baskı, Ankara: Platanus Publishing.

TÜRKİYE VE AZERBAIJAN ARASINDA ENERJİ ALANINDAKİ İŞBİRLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

M. Fatih ASLANTAŞ*

Özet

Enerji tüm ülkeler için üretim ve tüketimde kullanılan en önemli girdilerin başında gelmektedir. Ülkelerin enerji güvenliği de bu bağlamda önem arz eden bir husustur. Ülkelerin tarihsel ve coğrafi yönlerden bağlantı kurdukları ülkelerle enerji alışverişinde bulunması da enerji güvenliğinin ulusal ve bölgesel düzeyde sağlanabilmesi için önem arz etmektedir. Türkiye de gelişen ekonomisi ile birlikte enerji ihtiyacı yıldan yıla artan bir ülkedir. Ayrıca Türkiye'nin enerji alanında farklı hedef ve stratejileri bulunmaktadır. Azerbaycan ise önemli enerji rezervleri olan bir ülkedir. Azerbaycan ve Türkiye 1990 yılların başından beri kurdukları farklı alanlarda kültürel ve ekonomik bağları dolayısıyla iki stratejik ortak konumuna gelmişlerdir. İki ülkenin yaptıkları önemli ortaklıklardan birisi de enerji alanındadır. Bu çalışmada Türkiye ve Azerbaycan'ın enerji alanında yaptıkları işbirliklerinin ulusal ve bölgesel düzeyde ne gibi ekonomik çıktıları olduğunun ve iki ülke açısından bölgesel alanda atılması gereken adımlara dair çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Türkiye, Azerbaycan, Enerji, Ticaret.

AN ASSESSMENT ON ENERGY COOPERATION BETWEEN TURKEY AND AZERBAIJAN

Abstract

Energy is one of the most important inputs used in production and consumption for all countries. The energy security of countries is also an important issue in this context. It is also important for countries to exchange energy with the countries with which they have historical and geographical connections in order to ensure energy security at the national and regional level. With its developing economy, Turkey is a country whose energy needs are increasing year by year. In addition, Turkey has different goals and strategies in the field of energy. Azerbaijan is a country with significant energy reserves. Azerbaijan and Turkey have become two strategic partners due to the cultural and economic ties they have established in different fields since the early 1990s. One of the important partnerships of the two countries is in the field of energy. In this study, it has been made inferences about the economic outputs of the cooperation between Turkey and Azerbaijan in the field of energy at the national and regional level and the steps to be taken in the regional area for the two countries.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Energy, Trade.

GİRİŞ

Devletlerin gelişmişliklerini belirleyen en önemli öğelerden birisi yaptıkları üretim faaliyetleridir. Üretim sayesinde yeni iş alanları ortaya çıkararak istihdam, ekonomik büyüme gibi önemli makroekonomik değişkenlerin pozitif yönde artışına sebebiyet verecektir. Üretim

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Susuz Meslek Yüksek Okulu, Kars/Türkiye. mfaslantas@gmail.com.

faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için gereken en önemli girdilerden birisi de enerjidir. Enerji ayrıca toplumsal ihtiyaçların görülmesinde de önem arz etmektedir. Bu bağlamda ülkeler uygulayacakları politikaları belirlerken enerji arzının güvenilir, istikrarlı ve düşük maliyetli bir şekilde olmasına dikkat etmelidirler. Bir başka anlatımla artan sanayileşme ve sosyal hayatın getirdiği yeniliklere bağlı olarak enerji kullanımını önemli ölçüde artış göstermiştir. Buna bağlı olarak da ülkelerin refahının sağlanmasında enerji politikaları önem arz eden bir konu olmuştur. Zira ekonomik gelişim için enerji kaynaklarına ulaşım ve bunun ülke geneline arzı temel politikalarından birisi olmaktadır (Aydın, 2022: 88).

Ülkeler enerji ihtiyaçlarının giderebilmek için öncelikle kendi kaynaklarını bulma, işleme ve devreye sokma yoluna gitmektedir. Ancak ülke kaynaklarının yetersiz kaldığı durumlarda başka ülkelerin enerji kaynaklarını kullanarak ülkenin enerji arzı sorununu çözmesi beklenmektedir. İthal enerjinin ülkelere gelişinde de enerji boru hatları enerji arzının sağlanmasında önemli bir konumdadır. Dünya petrol ve doğalgaz taşımacılığının büyük ölçüde boru hatları ile yapıldığı düşünüldüğünde söz konusu boru hatlarının bulunduğu bölgelerde yer alan ülkelerin politik ve ekonomik kondisyonlarını da büyük oranda belirlemektedir. Türkiye gibi coğrafi olarak enerji kaynaklarına yakın konumda bulunan bir ülke için enerji merkezi olma potansiyeli oldukça yüksektir. Bu potansiyeli hayata geçirmek için Türkiye, enerji kaynaklarına sahip olan ülkelerle boru hatları anlaşmalarını uygulamaya koymaktadır (Harunoğulları, 2020: 182). Türkiye'nin enerji ihtiyacı sorununu giderebileceği ülkeler arasında başlıcaları Türk Devletleri'dir. Söz konusu devletlerin başta petrol olmak üzere önemli enerji kaynakları bulunmaktadır. Bu ülkelerden birisi de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir.

Türkiye, 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'ni 9 Kasım 1991'de tanıyan ilk devlet olmuştur. Diplomatik ilişkiler 14 Ocak 1992'de kurulmuş ve Bakü'de Başkonsolosluk olarak görev yapmakta olan temsilciliğimiz Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir. Azerbaycan'da ayrıca Nahcivan ve Gence Başkonsolosluklarımız faaliyet göstermektedir. Azerbaycan'ın ise Ankara'daki Büyükelçiliğinin yanı sıra İstanbul ve Kars'ta da Başkonsoloslukları bulunmaktadır. Türkiye'nin Azerbaycan'la ilişkileri çok boyutlu ve stratejik düzeydedir. Yoğun şekilde devam eden karşılıklı üst düzey ziyaretler, ilişkilerin güçlü kalmasında pay sahibidir. İki ülke

devlet yetkililerinin göreve geldikten sonra diğer ülkeyi öncelikli olarak ziyaret etmesi şeklinde bir gelenek yerleşmiştir (Hasanoğlu, 2020: 224).

2000’li yılların ikinci yarısından itibaren ekonomik ilişkilerde giderek artan ivme ile olumlu bir tablo ön plana çıkmaya başlamıştır. İki ülke arasında *Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması*’nın imzalanması Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi’nin kurulması ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine katkı yapmaktadır (Derman, 2022:152). Ekonomik ilişkilerin gelişimi ile beraber Azerbaycan ve Türkiye arasındaki önemli alışverişlerden birisi de enerji kaynakları hususundadır. Çalışma Türkiye ve Azerbaycan arasındaki tarihsel, kültürel yakınlığın ekonomik eksenindeki gelişimini enerji işbirlikleri açısından değerlendirmektedir. Bu amaçla çalışmada iki ülke arasındaki enerji alanındaki işbirliklerinin ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte ne gibi ekonomik etkilerinin olacağı üzerinde durulmuştur.

1. DÜNYADA ENERJİ SEKTÖRÜ VE ÖNEMİ

Gerek iklimsel koşullardan gerekse gerçekleşen Sanayi Devrimi’nin ardından gelişen ekonomik süreçlerden dolayı enerji, yaşam döngüsünün sağlanması ve toplumsal refahın artırılması için başat faktörlerden birisi olma özelliğini sürdürmektedir. Enerji, üretildiği yer ve piyasaya sunum biçimleri, kullanım alanları gibi açılardan jeopolitik ve siyasi parametreleri de içerdiğinden ülkelerin iç ve dış politikalarında devletlerarası ilişkilerde önemi artarak devam etmektedir. Ülkelerin ulusal istikrarı yakalaması ve ulusal güvenliklerini güçlendirmelerinde enerji güvenliklerini sağlamalarının büyük önemi bulunmaktadır (Erdoğan, 2017: 11).

Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesi ile birlikte üretimdeki kitlesel artış, enerjinin tanımını değiştirmiştir. Enerji, yoğun üretim teknolojilerinin gelişimine bağlı olarak insan hayatında vazgeçilmez bir noktaya gelmiştir. 1970’li yıllarda yaşanan iki önemli küresel enerji krizi ile enerjinin ucuz ve kolay erişilebilen bir girdi olmadığı anlaşılmıştır. Ülkelerin üretim ve tüketimde vazgeçilmez bir unsur olarak kullandığı enerjinin dünyadaki eşitsiz dağılımı ve artan talebine bağlı olarak yeri daha belirginleşmiş ve önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Ülkeler enerji güvenliğini sağlayabilmek için bu alandaki hükümet politikalarına ağırlık vermişlerdir (Ursavaş, Yıldırım, 2017: 56).

Üretimin gerçekleştirilmesi başta olmak üzere ekonomik büyümenin artırılması için gerekli olan en temel girdilerden birisi olan enerji arzının etkin şekilde sağlanabilmesi için ülkeler ulusal ve uluslararası ölçekte politikalar üretmeye devam etmektedir. Üretim için gerekli olan ürünlerin yanısıra tüketim için kullanılan ürünlerin de teknolojik ürünler olmasına bağlı olarak enerji insan hayatı için vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Ülkelerin ekonomik açıdan büyümeleri enerji ihtiyaçlarını istikrarlı bir şekilde karşılayabilmelerine bağlıdır. Enerji ihtiyaçlarında ortaya çıkan bir sorun ülkelerin ekonomik göstergelerini de olumsuz yönde etkilemektedir (Furuncu, 2018: 544). Bir başka anlatımla ülkelerin refahını arttıracak etkiler meydana getiren enerjinin stratejik önemi dünya çapında artma eğilimindedir. Ülkeler tarafından uygulanan enerji politikaları uzun vadede ekonomik kalkınma için önem arz etmektedir. Bu bağlamda ülkelerin toplumsal refahın artırılması hususunda aldıkları kararlardan birisi de enerji alanında uygulanacak politikalar olmaktadır. Özellikle yeni enerji kaynaklarına ulaşmak, enerji üretimi yapan ülkelerle taşıma yollarını oluşturmak gibi politikalar, ülkelerin diğer ülkelerle oluşturdukları politik ve ekonomik meselelerin üst sıralarını işgal edecek öneme haizdir (Gülmez, Huseynli, 2019: 10).

Tablo 1: Seçilmiş Bazı Ülkelerin Birincil Enerji Tüketimleri (Exajoule Cinsinden 2011-2021)

Ülke/Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kanada	14.03	14.07	14.42	14.45	14.55	14.35	14.58	14.70	14.63	13.82	13.94
Meksika	7.69	7.73	7.76	7.73	7.72	7.82	7.93	7.90	7.58	6.43	6.79
ABD	92.61	90.17	92.62	93.59	92.69	92.60	92.95	96.34	95.66	88.54	92.97
Brezilya	11.80	12.02	12.44	12.73	12.40	12.12	12.25	12.30	12.56	12.00	12.57
Venezuela	3.49	3.65	3.69	3.54	3.49	3.04	3.06	2.52	2.09	1.93	2.03
Fransa	10.37	10.38	10.49	10.05	10.11	9.94	9.87	10.05	9.84	8.86	9.41
Almanya	13.36	13.54	13.93	13.35	13.60	13.83	14.01	13.65	13.30	12.36	12.64
İtalya	7.19	7.00	6.69	6.34	6.52	6.54	6.62	6.67	6.56	5.92	6.36
Hollanda	3.94	3.81	3.70	3.49	3.54	3.61	3.55	3.55	3.55	3.38	3.47
İspanya	6.04	6.01	5.71	5.60	5.67	5.72	5.79	5.89	5.73	5.18	5.59
Türkiye	4.85	5.15	5.11	5.26	5.77	6.07	6.43	6.36	6.60	6.44	6.83
Ukrayna	5.31	5.19	4.93	4.35	3.61	3.78	3.51	3.64	3.45	3.31	3.33
Birleşik Krallık	8.48	8.59	8.56	8.08	8.20	8.11	8.09	8.06	7.87	7.06	7.18
Azerbaycan	0.52	0.54	0.55	0.56	0.62	0.61	0.60	0.62	0.65	0.64	0.66
Kazakistan	2.51	2.64	2.65	2.71	2.57	2.62	2.76	3.07	3.04	2.89	2.85
Rusya Federasyonu	29.09	29.16	28.79	28.86	28.37	28.99	29.17	30.24	30.02	28.88	31.30
İran	9.12	9.22	9.56	9.99	9.94	10.40	10.83	11.19	11.74	12.02	12.19
Suudi Arabistan	9.18	9.74	9.78	10.53	10.87	11.16	11.08	10.94	10.79	10.62	10.82
BAE	3.68	3.87	4.08	4.04	4.43	4.62	4.64	4.58	4.55	4.26	4.53
Mısır	3.38	3.51	3.49	3.44	3.50	3.69	3.84	3.84	3.77	3.54	3.79

Güney Afrika	5.20	5.12	5.14	5.20	5.10	5.33	5.32	5.13	5.36	4.95	4.98
Avusturalya	5.60	5.52	5.59	5.63	5.76	5.78	5.76	5.84	6.04	5.74	5.72
Çin	112.80	117.43	121.85	125.41	127.02	129.15	133.60	138.88	143.92	147.58	157.65
Hindistan	23.94	25.37	26.26	28.08	28.91	30.16	31.32	33.34	34.15	32.19	35.43
Endonezya	6.79	7.03	6.78	6.86	7.00	7.07	7.39	8.19	8.75	8.10	8.31
Japonya	20.14	19.99	19.84	19.34	19.07	18.82	19.05	18.95	18.51	17.13	17.74
Malezya	3.42	3.74	3.91	3.95	4.01	4.22	4.28	4.35	4.47	4.10	4.19
Güney Kore	11.50	11.64	11.68	11.79	12.00	12.35	12.48	12.68	12.51	11.99	12.58
Tayvan	4.67	4.64	4.74	4.84	4.84	4.87	4.86	4.93	4.84	4.70	4.98
Tayland	4.51	4.83	4.86	5.01	5.12	5.23	5.32	5.48	5.49	5.07	5.11

Kaynak: BP İstatistikleri (2022).

2. TÜRKİYE - AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Türkiye bulunduğu coğrafya gereği birçok bölgeyle komşuluk bağıni sürdürmektedir. Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya bölgeleriyle komşuluğu bulunan Türkiye'nin tarihsel arka planında da bu bölge ülkeleri ile tarihi, kültürel, ekonomik bağlarının olduğu bilinmektedir. Son dönemde Türkiye'nin tarihsel süreç içerisinde güçlü bağları olan Asya'da bulunan Türk Devletleri ile farklı boyutlardaki ilişkilerini güçlendirdiği görülmektedir. Bu ülkelerden birisi de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Soğuk Savaş döneminin bitişine bağlı olarak Orta Asya ve Kafkaslarda yeni bir dönüşüm başlamış ve bu bölgedeki ülkeler ekonomik sistemde önemli rol üstlenmeye aday hale gelmişlerdir. Kafkasya olarak bilinen bu bölgenin gerek jeopolitik açıdan gerekse yer altı zenginlikleri dolayısıyla küresel ekonomi için değerli bir yer özelliği göstermektedir. Bu bölgedeki önemli ülkelerden birisi Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Azerbaycan Kafkasların geçiş yolu üzerinde bulunmaktadır (Hasanoğlu, 2020: 214).

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanından sonra uluslararası alanda Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilk tanıyan 9 Kasım 1991 yılında Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. O tarihten günümüze kadar ki süreçte iki ülke arasında askeri, siyasi ve ekonomik ilişkiler birbirini destekleyen bir boyut kazanmıştır. Özellikle 16 Ağustos 2010 tarihli iki ülke arasında imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması ile İkinci Karabağ Savaşı sonrası imzalanan Şuşa Beyannamesi ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler en güçlü noktasına ulaşmıştır. (Özdaşlı, 2021: 343-344). Bu iki anlaşma iki ülke için kurulacak askeri ve ekonomik alandaki yeni işbirliklerin önünü açarak SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni Kafkasya coğrafyasında dil, tarih, kültür bağları zaten güçlü konumda olan ve Haydar Aliyev'in deyimiyle "Bir millet iki devlet sözü" uyarınca gelişen ikili ilişkileri de farklı bir boyuta taşımıştır (Durmuş, 2018: 2576).

İki ülke arasında stratejik ortaklık süreci her iki taraf içinde uluslararası arenadaki güçlü devlet rolünü oynayabilmeleri için önemli bir argüman teşkil etmektedir (Safarov, 2020: 49). Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara bakıldığında güçlü tarihi kültürel bağları olan iki ülkenin daha çok askeri ve siyasal etkileşimi ön plana çıkmaktadır. Bununla beraber ülkeler arası ilişkilerde ekonomik alanda yapılacak işbirliklerinin de önemini günden güne arttırmaktadır. Özellikle son yıllarda bölgede ve dünya ölçeğinde gelişen olaylara bağlı olarak Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkiler iki ülkenin bağının güçlenmesinde önemli bir köprü görevi görmektedir. (Aslanlı, 2018: 16). Bir başka ifade ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki siyasi ve ekonomik uyum her iki ülkenin uluslararası arenadaki pozisyonunu güçlendirerek başta ekonomik olmak üzere diğer ülkelere nazaran daha güçlü bir konuma geçmelerine vesile olacaktır.

Tablo 2: Türkiye- Azerbaycan Arasındaki Ticaret Altyapısını Oluşturan Anlaşmalar

Anlaşma Adı	İmza Tarihi	Resmi Gazete Tarihi ve Sayısı
Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması	9.02.1994	27.06.1997 / 23032
Türkiye-Azerbaycan Uzun Vadeli Ekonomik ve Ticari İşbirliği Programı ve İcra Planı	6.11.2007	20.01.2012 / 28179
Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması	6.11.2007	27.04.2013 / 28630
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	25.10.2011	02.05.2013 / 28635
Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Karma Ekonomik Komisyonu 8. Dönem Protokolü ve 1. Eylem Planı	16.09.2019	03.01.2020 / 30997
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması	25.02.2020	Henüz yayınlanmamıştır

Kaynak: TC Ticaret Bakanlığı, 2022.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ticari anlaşmalar açısından süreç 1994 yılında “Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması” ile başlamıştır. Ticari anlamda daha sonraları “Türkiye ve Azerbaycan Uzun Vadeli Ekonomik ve Ticari İşbirliği Programı ve İcra Planı” ile yatırım ve ortaklık anlaşmaları imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmalar ile birlikte daha güçlü bir ticaret sürecinin de zemini hazırlanmıştır. Bu sayede Azerbaycan -Türkiye arasındaki ithalat ve ihracat rakamları önemli boyutlara ulaşmıştır.

Tablo 3: Türkiye Azerbaycan Arasında Temel Dış Ticaret Rakamları

Yıl	Azerbaycan'ın Toplam İhracatı (\$)	Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthalatı (\$)	Tr Pay (%)	Azerbaycan'ın Toplam İthalatı (\$)	Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatı (\$)	Tr Pay (%)	Türkiye-Azerbaycan Toplam Dış Ticaret
2018	19.458.632.510	1,825,981,480	9.38%	11,464,970,080	1,576,864,610	13.75%	3,402,846,090
2019	19,635,580,410	2,862,694,580	14.58%	13,667,237,820	1,646,801,460	12.05%	4,509,496,040
2020	13,740,567,630	2,597,776,650	18.91%	10,730,720,230	1,563,048,040	14.57%	4,160,824,690
2021	22,206,671,120	2,818,136,000	12.69%	11,705,786,670	1,843,709,290	15.75%	4,661,845,290

Kaynak: TC Ticaret Bakanlığı, 2022.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ticari rakamlar önemli boyuttadır. Özellikle Azerbaycan'ın Türkiye'den ithal ettiği ürünler Azerbaycan dış ticaretinde önemli bir yekûn teşkil etmektedir.

3. TÜRKİYE VE AZERBAIJAN ARASINDAKİ ENERJİ ALANINDAKİ İŞBİRLİĞİ

Teknolojik ürünlerin ve haberleşmenin arttığı, otomasyon sisteminin günlük hayatta vazgeçilmez bir hale geldiği yaşanan yüzyılda ülke ekonomilerinin hızlı gelişime ayak uydurabilmeleri için gerekli olan önemli girdilerden birisinin enerji olduğu söylenebilir (Bilginoğlu, Dumrul, 2012: 4394). Bu bağlamda ülkelerin enerji girdilerinin devamlı ve istikrarlı halde olması gerekmektedir. Bu halin gerçekleştirilebilmesi enerji güvenliğinin sağlanması ile olmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı, enerji güvenliğini uygun fiyata, istikrarlı bir şekilde enerjinin bulunabilirliği olarak tanımlamış ve bu tanımdan yola çıkılarak enerji güvenliğinin çevresel faktörler de dikkate alınarak sosyal refaha uygun olarak enerjinin kesintisi ve uygun bir fiyat ödenerek sağlanması şeklinde anlaşılması gerektiği vurgulanmaktadır (Kartal, 2022: 164). Türkiye de diğer ülkeler gibi enerji güvenliğini üst düzeyde tutabilme adına farklı ülkelerle enerji işbirlikleri içerisinde bulunmaktadır. Türkiye'nin enerji stratejisinde önemli bir unsur olarak Türk Devletleri ile yaptığı enerji işbirlikleri gösterilmektedir. Bu ülkelerden birisi de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Bu bölümde Türkiye ve Azerbaycan'ın enerji stratejileri değerlendirilirken iki ülke arasındaki enerji işbirlikleri ve bu işbirliğinin ekonomik etkileri açıklanmaya çalışılacaktır.

3.1. Türkiye'nin Enerji Stratejisi

Sürdürülebilir bir büyümenin gerçekleştirilebilmesi için enerjinin düşük maliyetle, sürekli, aksatılmadan sağlanabilmesi esas teşkil eder. Enerji fiyatlarında istikrarsızlık ülkelerin sürdürülebilir büyümelerinde sorunlar meydana getirebilir (Ravanoğlu, 2019: 34). Türkiye sadece enerji talebini arttıran bir ülke olmanın yanı sıra üretici ve tüketici ülkelerle olan yakın konumundan dolayı da enerji güvenliği politikalarını en çok önem arz eden politikalarından birisi haline getirmek zorundadır. Enerji politikalarındaki başarısı Türkiye'nin orta ve uzun vadede açıkladığı hedeflerin gerçekleştirilmesi için de gerekli bir argüman olarak gösterilebilir (Özev, 2017: 10).

Son yıllarda Türkiye, OECD ülkeleri arasında enerji talebinin en hızlı arttığı ülke konumuna gelmiştir. Ayrıca doğalgaz talebinde ise dünyada Çin'den sonra en yüksek talep artışına sahip ülke olmuştur. Türkiye'nin enerji stratejisinde uluslararası boyutta belirlediği altı temel hedefi bulunmaktadır. Bu hedefler, artan talebe bağlı olarak oluşan dışa bağımlılık sorununun çözümü için petrol ve doğalgazın sağlanmasında güzergah ve kaynak çeşitliliğini arttırmak, bölgesel ve küresel düzeyde enerji güvenliğinin sağlanmasında aktif rol oynayan bir aktör olmak, enerji ticaretinde bölgesel merkez olmak, enerjinin üretimi, tedariki ve tüketiminde sürdürülebilir kalkınmaya yönelik hamleler gerçekleştirmek, yenilebilir ve yerli enerji üretimini arttırarak elektrik enerjisindeki payını yükseltmek ve nükleer enerjiyi enerji kaynaklarına dahil etmektir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023: 02.01.2023). Türkiye'nin enerji alanındaki altı stratejisinin yerine getirilmesi ve enerji politikalarının uygulanabilmesi farklı faaliyetleri yürütmesi gerekmektedir. Söz konusu faaliyetler enerji alanında yatırım maliyetlerinin düşürülmesi ve yeni yatırımcıların ilgili alana geçişi için gereken hukuki, finansal altyapıların oluşturulması, enerji verimliliğinin artırılması için gündemde olan önlemlerin yeni oluşturulan yöntemlerin ve teknolojik yeniliklerin takip edilerek resmi ve özel temelli kurum ve kuruluşlarda bütünleşik bir şekilde uygulanmasının desteklenmesi, enerji tasarrufunun sağlanması hususunda tüketicilerin ve firma yetkililerin bilinçlendirilmesi, enerji yoğunluğu düşük ancak katma değeri yüksek üretim yapabilecek sektörlerin teşvik edilmesi, üniversite ve düşünce kuruluşları tarafından enerji alanındaki çalışmalara destek verilmesi olarak sıralanabilir (Özev, 2017: 7-8).

Türkiye'nin jeopolitik konumuna bakıldığında, Türkiye dünyada bilinen petrol rezervinin %70'inin çıkarıldığı bölgeler olan Kafkasya, Ortadoğu ve Orta Asya'ya yakın bir

yerde bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye, enerji üreticisi olan söz konusu bölge ülkeleri ile enerji tüketiminde ön sıralarda yer alan Avrupa arasında da bir köprü görevi görmektedir (Kantörün, 2010: 87). Bu bağlamda Türkiye'nin enerji stratejisini ulusal, bölgesel ve küresel ölçekteki enerji güvenliği kavramı ile birlikte okumak gerekir. Enerji güvenliği son dönemlerde önemi artan bir kavramdır. Bu durum, karar alıcılar ve uygulayıcılarını bu konu hakkında etkili çözüm çalışmalarına yönelik politikalar belirlemelerini gerektirmektedir. Dolayısıyla birçok çalışma da günümüzde enerji arz güvenliği için gerçekleştirilmektedir. Enerji nakil hatlarının bu politikadaki yerinin önemi ve sorunsuz bir akışın sağlanmasında ön planda olması, sorunsuz güzergâhlara ihtiyaç duyulması da Türkiye'yi önemli hale getirmektedir (Erkan, 2015:134). Enerji koridoru olma durumu Türkiye için ekonomik anlamda birçok avantaj sağlasa da aynı şekilde koridor olmanın gerekliliği olarak ülkeye birçok sorumluluğu da beraberinde getirmiştir. Türkiye, enerji güvenliğini sadece ulusal sınırları içinde değil koridor ülke olmanın sağladığı avantajlı konumu geçiş güvenliği ile de tamamlamak zorunluluğu da bulunmaktadır (Öztopal, Yiğittepe, 2020: 262). Bölgesel ve küresel ölçekte enerji güvenliğinin sağlanmasında Türkiye'ye bulunduğu coğrafya itibariyle önemli görevler düşmektedir. Görevlerin yerine getirilmesi sorumluluklarla beraber Türkiye'ye önemli avantajları da beraberinde sağlamaktadır.

Enerji güvenliği sorunu Türkiye'nin makroekonomik değişkenlerini etkileyen bir sorundur. Enerji güvenliğinin sağlanması için uzun vadeli politikaların uygulanması beklenmektedir. Özellikle Türkiye için düşünülen uzun vadeli büyüme, düşük cari açık oranlarına kavuşula bilinmesi için enerji arz güvenliğinin sağlanması gereklidir. Bu bağlamda uygulanacak enerji politikalarının siyasi ve ekonomik yönleri düşünülmelidir. Enerji ithal edilen bölgelerle ilişkilerin istikrarlı olması kadar söz konusu ülkelerin çeşitliliğinin artırılması da ekonomik açıdan büyük önem taşıyan enerji arz güvenliğinin sağlanmasında başat bir faktör olarak gösterilebilir (Ursavaş, Yıldırım, 2017: 74-75). Türkiye konumu gereği bir taraftan kendi enerji ihtiyacını karşılamakta bir taraftan diğer enerji ihtiyacı olan ülkelerle enerji üreten ülkeler arasında transit bir geçiş yolu olanağı tanımak üzerine bir enerji politikası oluşturmaktadır. Oluşturulacak boru hatları ve diğer nakil projeleri ile birlikte önemli bir enerji pazarı olma yolunda önemli adımlar atarken ülke ölçeğinde de elde edilecek gelirler ve oluşturulacak yeni istihdam alanları sayesinde ekonomik büyüme, ekonomik istikrar gibi makroekonomik göstergelerin daha da iyileştirilmesi mümkün olabilecektir (Kantörün, 2010:

111). Bu sayede Türkiye yaptığı hamleler vasıtasıyla dünya enerji piyasalarında kabul edilen bir enerji merkezi olma yolunda emin adımlarla ilerlemektedir (Harunoğulları, 2020: 207).

Türkiye gerek üretim yönünde gerekse tüketim yönünde farklı enerji kaynakları kullanmaktadır. Enerji sarfiyatında büyüyen ekonomisine bağlı olarak yıldan yıla artışlar görülmektedir. Türkiye'nin kullandığı enerji türlerinden birisi doğalgazdır. Doğalgaz özellikle kış aylarında ısınmak için kullanılan bir enerji türü olmakla birlikte elektrik enerjisine dönüşümünde sağladığı kolaylıklar yönüyle de tercih edilen bir enerji kaynağıdır. Türkiye'nin bulunduğu bölgede enerji merkezi olma planı, ülke olarak doğal gaz arzının güvenliği için de önem arz etmektedir. Ayrıca, bulunduğu bölgede önemli doğalgaz kaynakları bulunan Türkiye'nin doğalgaz sıvılaştırma maliyetlerini ortadan kaldırılması ve boru hatlarını kullanarak taşıma maliyetlerinde düşüşün sağlanması açısından özellikle doğalgaz kaynaklarında enerji merkezi olma durumu diğer adaylara göre daha kuvvetlidir (Özev, 2017: 51).

Tablo 5: Yıllara Göre Türkiye'de Doğal Gaz Piyasası Genel Görünümü (milyon Sm³)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Değişim (%)
İthalat	46.352,17	55.249,95	50.282,05	45.211,47	48.125,51	58.703,93	21,98
Üretim	367,28	354,15	428,17	473,87	441,27	394,44	-10,61
İhracat	674,68	630,67	673,29	762,68	577,52	382,89	-33,70
Tüketim	46.395,06	53.857,14	49.204,14	45.285,50	48.261,35	59.854,17	24,02

Kaynak: EPDK,2022.

EPDK'nın raporuna göre enerji ihtiyacının giderilmesinde etkili bir çözüm olan doğalgazın çok büyük bir kısmının ithal edildiği görülmektedir. Ülkemizde her ne kadar doğalgaz üretimi yapılsa da bu üretim tüketimin yanından oldukça düşük kalmaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere pandemi sonrası doğalgaz tüketiminde buna bağlı olarak ithalatında yüksek oranda artış kaydedilmiştir.

Tablo 6: 2011-2021 Yılları Bazı Ülkelerden Doğal Gaz İthalat Miktarları (Milyon Sm³)

Ülke	Rusya		İran		Azerbaycan		Cezayir		Nijerya	
	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)
2011	25.406	57,91	8.190	18,67	3.806	8,67	4.156	9,47	1.248	2,84
2012	26.491	57,69	8.215	17,89	3.354	7,3	4.076	8,88	1.322	2,88
2013	26.212	57,9	8.730	19,28	4.245	9,38	3.917	8,65	1.274	2,81

2014	26.975	54,76	8.932	18,13	6.074	12,33	4.179	8,48	1.414	2,87
2015	26.783	55,31	7.826	16,16	6.169	12,74	3.916	8,09	1.240	2,56
2016	24.540	52,94	7.705	16,62	6.480	13,98	4.284	9,24	1.220	2,63
2017	28.690	51,93	9.251	16,74	6.544	11,85	4.617	8,36	1.344	2,43
2018	23.642	47,02	7.863	15,64	7.527	14,97	4.521	8,99	1.668	3,32
2019	15.196	33,61	7.736	17,11	9.585	21,2	5.678	12,56	1.756	3,88
2020	16.166	33,59	5.321	11,06	11.548	24,00	5.573	11,58	1.358	2,82
2021	26.343	44,87	9.434	16,07	7.986	13,60	5.987	10,20	1.249	2,13

Kaynak: EPDK, 2022.

Yukarıdaki tabloda Türkiye'nin doğalgaz ithal ettiği ülkeler görülmektedir. Rusya'nın yanında İran ve Azerbaycan doğalgazının ülkenin doğalgaz ithalinde önemli kalemler olduğu görülmektedir. Söz konusu üç ülke Türkiye'nin doğalgaz ithalatının önemli miktarını karşılamaktadır.

3.2. Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi

Azerbaycan Cumhuriyeti, SSCB'den ayrılan ülkeler arasında en hızlı ekonomik gelişim gösteren ülkelerden birisidir. Geçiş sürecinde bu denli hızlı bir ivme kazanmasında enerji rezervlerindeki zenginliğinin etkisi olduğu söylenebilir. Bağımsızlığının ardından Azerbaycan kısa süre içerisinde enerji kaynaklarını kullanmak ve taşımak isteyen yabancı yatırımcıların ilgi odağı haline gelmiştir (Karagöl vd., 2016: 26). Bir başka ifade ile denilebilir ki, Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynakları sadece enerji ihtiyacının sağlanması için kullanılmakla kalmamış ülkenin uyguladığı dış ilişkiler politikalarında da önemli bir argüman olarak yer almıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığından bu yana petrol, ülkenin bağımsızlığının güçlendirilmesi, toprak bütünlüğünün korunması ve özellikle büyük miktarlarda yabancı yatırım çekerek ekonomik kalkınmanın sağlanması gibi birçok ulusal sorunun çözümünde temel siyasi ve ekonomik faktör olarak gösterilmektedir (Ciarreta, Nasirov, 2012: 282).

Daha önceki bölümlerde de belirtilen enerji güvenliği sorunu sadece küresel ölçekte değil ulusal ölçekte de değerlendirilmesi gerekmektedir. Azerbaycan da enerji güvenliği sorununun oluşmaması için çeşitli politikalar üretmektedir. Başka bir anlatımla Azerbaycan enerji alanında ithalatçı ve ihracatçı konumundaki ülkelerin yaşadığı enerji güvenliği sorununun yaşanmaması için farklı diplomatik süreçler içerisine girmiştir. Zira, ülke gelirleri arasında önemli bir yerde bulunan enerji ihracatının devamlılığı ve istikrarın sağlanabilmesi enerji güvenliğinin aktif şekilde sağlanmasına bağlı olmaktadır (Karagöl vd., 2016: 32).

Gürcistan ve Türkiye pazarları için tasarlanan doğal gaz boru hattı, Azerbaycan gazının Avrupa pazarlarına taşınması için de fırsat oluşturarak, Avrupa için enerji güvenliği açısından önemli olan Güney Koridorunun temelini atmıştır. Güney Kafkasya Boru Hattı projesini uygulayan Azerbaycan, Avrasya Bölgesi'nde güçlü bir doğal gaz ihracatçısı haline gelerek, bölgenin enerji güvenliğini sağlama açısından önemli bir yere sahip olmuştur (Almammadov, 2019: 46).

Enerji güvenliği konusunda bölgesel bir güç olma süreci Azerbaycan'da özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra şekillenmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarından sonra diğer alanlarda olduğu enerji alanında da Azerbaycan hükümeti önemli hamleleri ardı ardına gerçekleştirmiştir. Enerji alanında öncelikli olarak petrol kaynaklarının işlerlik kazandırılması için oluşturulan konsorsiyumla 1994 yılında Bakü'de *Asrın Anlaşması* imzalanmış ve bu anlaşma doğrultusunda büyük petrol rezervi bulunan Azeri, Çırağ, Güneşli bölgelerindeki petrol yatakları işletilmeye başlanması ile ülke ekonomisi önemli bir ivme kaydetmiştir (Yüce, 2022: 188). Böyle büyük enerji bir potansiyeli taşıyan kaynağın çıkarılması, işlenmesi ve farklı yollarla bölgedeki diğer ülkelere pazarlanması için büyük bir organizasyonun gerekliliği kaçınılmazdır. Azerbaycan'ın önemli bir enerji kaynağı olan petrolün üretilmesi ve dağıtımı konusunda en etkin rollerden biri 1992 yılında Elçibey zamanında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR)'dir. SOCAR'ın dışında petrol üretimini karşılayan diğer kuruluş BP (British Petroleum) yönetimindeki Azerbaijan International Operating Company adlı konsorsiyumdur. Bu konsorsiyumda bulunan diğer şirketler ise Chevron, Staroil, Türkiye Petrolleri ve Exxon Mobil olarak sıralanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022: 6)

Azerbaycan'ın enerji stratejisinin önemli bir kısmı enerjinin taşınabilirliğinin farklı yollara yapılabilmesiyle bağlantılıdır. Azerbaycan enerji kaynaklarının farklı yollarla dış pazarlara açılması Azerbaycan açısından ekonomik anlamda avantaj sağlayacak sonuçları da beraberinde getirmektedir. Örneğin istikrarlı ve güvenli yollarla dış pazara aktarılan enerji kaynakları enerji endüstrisinin gelişimine ve ekonomik işbirliklerinin arttırılmasına katkı sağlayacaktır (Almammadov, 2019: 51). Azerbaycan'ın tıpkı Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan da olduğu gibi petrol ve doğalgaz açısından zengin rezervlere sahip olduğu ancak ihracatta ve güzergâh çeşitlendirmesinde istenilen seviyede olmadığı söylenebilir (Kartal, 2022: 187).

3.3. Türkiye ve Azerbaycan'ın Enerji Alanındaki İş Birlikleri

3.3.1. Genel Olarak Türkiye-Azerbaycan Enerji Alanında İşbirliği

Enerji tüm alanlarda ülkelerin gelişiminde en önemli girdilerin başında gelmektedir. Enerji politikaları da özellikle 1970'li yıllarda yaşanan enerji krizlerinin öğrettiği enerjiye ulaşım zorluğu ve elde edilmesinde çıkabilecek problemlerin giderilmesi için ülke yönetimlerin gündeminin üst sıralarını işgal etmektedir. Ülkeler enerji güvenliğini sağlayabilmek için farklı politikaları devreye almışlardır. Ayrıca, başta tarihsel coğrafi özelliklerine göre de enerji tedariki ve satımı için en uygun yolları bulmaya çalışmaktadırlar. Türkiye ve Azerbaycan da söz konusu politikaları uygulayan ülkelerdir. Gerek tarihsel kültürel gerekse coğrafi yakınlıkları iki ülkenin enerji alanında iki stratejik ortak oluşumuna katkı sağlamaktadır.

Tablo 7: Türkiye – Azerbaycan'a Ait Bazı Enerji Göstergeleri

Exajoules	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Günlük Petrol Üretimi (Bin Varil)											
Azerbaycan	932	882	888	861	851	838	793	796	775	714	722
Petrol Üretimi (Milyon Ton)											
Azerbaycan	46.1	43.7	43.8	42.5	42.0	41.4	39.1	39.2	38.0	35.0	35.1
Günlük Ham Petrol ve Kondens Üretimi (Bin Varil)											
Azerbaycan	919	872	877	849	840	826	781	783	762	702	707
Günlük Likid Doğalgaz Üretimi (Bin Varil)											
Azerbaycan	13	10	11	12	11	11	11	12	13	12	15
Günlük Petrol Tüketimi (Bin Varil)											
Türkiye	672	702	748	771	915	973	1022	989	999	913	939
Azerbaycan	89	92	101	99	100	98	99	104	105	91	95
Günlük Petrol Rafine Çıktısı (Bin Varil)											
Türkiye	394	398	421	406	526	531	542	472	673	655	691
Azerbaycan	127	124	132	135	130	120	118	122	124	118	121
Günlük Petrol Rafine Kapasitesi (Bin Varil)											
Türkiye	596	596	596	596	596	596	596	818	822	822	822
Azerbaycan	325	325	325	325	325	325	205	120	120	120	135
Yıllık Doğalgaz Üretimi (Milyar Metre küp)											
Azerbaycan	16.0	16.8	17.5	18.4	18.8	18.3	17.8	18.8	23.9	25.9	31.8
Yıllık Doğalgaz Tüketimi (Milyar Metre küp)											
Türkiye	41.8	43.3	44.0	46.6	46.0	44.5	51.6	47.2	43.4	46.2	57.3
Azerbaycan	8.9	9.4	9.4	9.9	11.1	10.9	10.6	10.8	11.8	12.4	12.7

Kaynak: BP İstatistikleri, 2022.

Türkiye ile Azerbaycan arasında enerji alanındaki stratejik ortaklıkların çerçevesini belirleyen önemli anlaşmalardan birisi 16 Ağustos 2010 yılında imzalanan “Azerbaycan

Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yatırım Anlaşması”dır. Söz konusu anlaşmanın 12. Maddesinde enerji alanındaki işbirliği üzerinde durulmuştur. Buna göre, iki ülke bölgesel ve küresel ölçekte enerji ihtiyacının karşılanması ve ekonomik istikrarlarının temini amacıyla ülke topraklarından geçen enerji projelerinin devamlılığı için ellerinde bulunan araçlar vasıtasıyla gerekli tedbirleri uygulayacak ve işbirliklerini bu alanda yoğunlaştıracaklardır. Yine anlaşma kapsamında iki ülke tarafı ya da üçüncü ülkeler nezdinde enerji kaynaklarını geliştirilmesi, taşınması ve pazarlanması hususlarında oluşturulacak projelerin uygulanması için enerji alanında ortak komisyon kurulması konusunda görüş birliğine varmışlardır (Aslanlı, 2018: 19-20).

Azerbaycan’ın dış pazarlara ulaşım sorunlarından en önemlisi açık denizlere olan erişim kısıtlılığıdır. Bu durum enerji sektöründe ülkeyi başka satış ve lojistik stratejilerini oluşturmaya mecbur bırakmıştır. Azerbaycan’ın enerji stratejisine bakıldığında açık denizlere ulaşan güvenli koridorların devamlılık sağlayıp istikrarlı bir hal göstermesi de ülkenin enerji politikaları için önem arz etmektedir. Enerji politikalarının başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için enerji koridorunun olduğu devletlerle ikili ilişkilerin güçlü tutulması gereklidir (Almammadov, 2019: 43). Söz konusu enerji stratejisinin uygulanabilirliği için geçmişten günümüze kadar ki süreçte Azerbaycan Hükümetleri en büyük stratejik ortak olarak Türkiye’yi görmüşlerdir (Eravcı, 2019: 47). Türkiye bulunduğu konum gereği bir taraftan kültürel, siyasi ve ekonomik bağların gelişimine katkı sunarken bir taraftan da zengin enerji kaynaklarını dış pazarlara sorunsuz bir şekilde ulaşımda önemli bir rol üstlenmektedir (Köten, 2013: 78)

Yukarıda belirtilen şartlar altında Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji işbirliklerinin faaliyete geçirilmesi hız kazanmıştır. İki ülkenin tarihi, kültürel yakınlığı kadar coğrafi konumları da bu işbirliklerinin geliştirilmesinde önemli bir unsur olmuştur. İki ülkenin dış ilişkilerdeki birbirleri ile ilgili istikrarlı tutumları enerji işbirliği için gereken güven ortamının oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Tarihsel süreç içerisinde üç önemli projenin iki ülke arasındaki enerji işbirliğinin göstergesi olarak faaliyete geçirildiği söylenebilir. Söz konusu projeler ulusal düzeylerde kalmayıp bölgenin enerji güvenliğinin sağlanmasında da önemli birer güç olma özelliği taşımaktadır. Bu projeler Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve TANAP’tır.

3.3.2. Enerji Alanındaki Projeler

3.3.2.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

1990'lı yılların ikinci yarısında netleşen Azerbaycan petrollerinin Türkiye üzerinden enerji piyasasına sürülmesi süreci kolay ilerlememiştir. Türkiye ile yapılan anlaşmaların öncesinde ana ihraç boru hattının Azerbaycan'dan Türkiye dışında farklı ülke senaryoları ile çıkarılması gündemi meşgul etmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattı'nın aktif hale getirilmeyerek Azerbaycan petrolünün Gürcistan'ın Supsa kenti üzerinden petrol tankerleri aracılığıyla Boğazlardan geçirilerek naklinin gerçekleştirilmesi istenmiştir. BP ve AMOCO gibi küresel şirketler BTC hattının maliyet sorunları üzerine inceleme yapmış ancak Haydar Aliyev'in ısrarcı tutumu ile petrol şirketlerinin de onayı alınarak BTC hattının yapımına başlanmıştır (Veliyev, 2020: 288). Projenin hukuki bir zeminde sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için farklı hukuki anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar arasında Hükümetler Arası Anlaşma, Ev Sahibi Hükümetler Anlaşması, BTC İnsan Hakları Taahhüdü, çevre koruma belgeleri ve katılımcı ülkeleri kapsayan güvenlik protokolü bulunmaktadır (Akpınar, 2005:243).

Bakü-Tiflis –Ceyhan Boru Hattı ile ilgili ilk adım 18 Kasım 1999 tarihinde atılmıştır. Boru hatlarının geçeceği üç ülke olan Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye ortak bir milletlerarası anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya ek olarak 2000 yılında ev sahibi ülke olarak Türkiye ile Ana ihraç boru hattı iştirakçileri arasında bir anlaşma daha imzalanmıştır. BTC boru hattının 1076 km'lik boru hattı BOTAŞ tarafından yapılmış ve Türkiye sınırları işletimi de bu firmanın iştiraki olan BOTAŞ International Anonim Şirketi'ne verilmiştir. İlk defa 4 Haziran 2006 yılında faaliyete geçen söz konusu boru hattı sadece Azerbaycan değil Kazak ve Türkmen petrollerinin taşımacılığını yapmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022: 05.02.2022). Söz konusu projenin geçtiği coğrafi bölgeler yer şekilleri açısından oldukça engebelidir. Hat bazı yerlerde 2800 metre rakım üzerinden geçmiş 800'ü Türkiye'de olan 1600 noktada karayolu ve demiryolu ile 600'ü Türkiye'de olan 1500 noktada akarsular ile 300'ü Türkiye'de olan 450 yerleşim yerleri ile kesişmiştir. Hattın uzunluğu ve coğrafi durumdan dolayı 4'ü Türkiye'de 14 pompa istasyonu ve 52'si Türkiye'de olan 98 adet valf santrali inşa edilmiştir. Pompalanacak petrolün depolanması içinse 127.200 metre küp kapasiteli iki adet tank yapılmıştır (Akpınar, 2005: 243). Yapım maliyeti 3 milyar doları bulan BTC hattı sayesinde Türkiye'ye ham petrolün tedariki sağlanmış ayrıca Akdeniz güzergâhını

kullanan petrol tedarik zinciri Türkiye'yi önemli bir terminal pozisyonuna sokmuştur (Altuğ ve Demirtaş, 2021:254).

BTC hattının uluslararası siyasete bakan yönü ele alındığında bağımsızlığını yeni ilan eden ülkeler olan Azerbaycan ve Gürcistan'ın bu hat sayesinde Batı ile bağımlı geliştirdiğini söylemek mümkündür. Türkiye üzerinden gerçekleşen bu hattın Türkiye'nin NATO ülkesi olması AB ve ABD ile stratejik alanlarda işbirliği içerisinde olmasının da önemli bir payı bulunmaktadır (Veliyev, 2020: 288). Bu bağlamda Hazar Havzası'nda bulunan petrol kaynaklarının işleme açılarak faaliyete geçirilmesi Soğuk Savaş döneminden sonra şekillenen yeni ekonomik sistemde oldukça önemli pozisyona geçmesine vesile olmaktadır. Aynı şekilde Azerbaycan açısından bakıldığında BTC sayesinde oluşan ticari faaliyet alanı ekonomik anlamda Azerbaycan'ın bölgede önemli bir aktör olmasına katkı sağlamaktadır (Akpınar, 2005:245).

3.3.2.2. Bakü-Tiflis- Erzurum Doğalgaz Boru Hattı

1996 yılında Azerbaycan'ın resmi petrol şirketi Şahdeniz doğalgazının araştırılması ve işlenmesi için BP, ELF, Statoil gibi küresel ve Türk şirketi olan TPAO'nun aralarında bulunduğu şirketlerle bir anlaşma imzalamıştır. Bu Bakü-Tiflis Erzurum doğalgaz boru hattının temellerini atan faaliyet olarak nitelendirilebilir (Veliyev, 2020: 291). Güney Hazar Denizi'nde bulunan doğalgaz rezervlerinin işlenerek Türkiye'ye taşınması için yapılan Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hattı ile ilgili ilk anlaşma 12 Mart 2001 yılında imzalanmıştır. Bakü-Tiflis- Ceyhan Boru Hattı ile aynı güzergâhı kullanan BTE Boru Hattı 980 km olarak belirlenmiştir. BTE Boru Hattı 2004 yılında yapılmaya başlanmış ve 2007 yılında yapımı tamamlanarak faaliyete geçirilmiştir. 2015 yılında boru hattı kapasitenin artırımı için çalışmalar yapılmış ve bu hattan gelen doğalgazın TANAP'la birleştirilmesi 2018 yılında tamamlanmıştır. (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2022: 01.12.2022) Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hattı'nın önemli bir özelliği de BTC petrol boru hattına paralel olarak yapılmasıdır. Hattın temel amaçlarından birisi Azerbaycan doğalgazını ilk önce Erzurum'a daha sonraları ise batıya uzanan hat boyunca Orta ve Güney Avrupa ülkelerine sunmaktır. Daha sonraki zaman diliminde sadece Azerbaycan gazının değil Kazakistan, Türkmenistan gibi diğer Türk devletlerinin de doğalgazının bu hat yoluyla pazarlanması amaçlanmaktadır (Özkan, 2010: 26).

3.3.2.3. TANAP

25 Ekim 2011’de bölgesel ve küresel ölçekte büyük bir önem arz eden TANAP projesi düşüncesi İzmir’de dile getirilmiştir. Daha sonra ise Azerbaycan ve Türkiye arasında gerek Azerbaycan gazının Türkiye’ye satışı gerekse Türkiye üzerinden gazın başka ülkelere satışına dair bir anlaşma metni imzalanmıştır. 3. Karadeniz Enerji ve Ekonomik Forumu’nun anlaşma metni çerçevesinde Azerbaycan gazının Türkiye’ye oradan da dış pazarlara aktaracak boru hattının isminin Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı olması kararlaştırılmıştır. Bu hattın faaliyete geçirilmesi için SOCAR, BOTAŞ ve TPAO önderliğinde bir konsorsiyum oluşturulmuştur (Erdoğan, 2017: 15). TANAP Avrupa Birliği tarafından da desteklenen Güney Gaz Koridoru’na katkı sağlamaktadır. TANAP ile birlikte Avrupa’nın enerji güvenliği önemli bir aşama kaydederken Türkiye-Azerbaycan enerji alanındaki işbirliği çerçevesinde doğal kapasite oranını arttıran enerji arz güvenliğini sağlamlaştıran bir proje olarak tanımlanmaktadır (Derman, 2022:151). TANAP sadece Azerbaycan’ın gazının Avrupa ülkelerine ulaştırılması için bir proje olduğu kadar daha sonraları Türkmen ve Kazak enerji kaynaklarının Avrupa’ya taşınmasında uygulanacak rotaya ilham verecek bir projedir (Furuncu, 2018: 544). TANAP Türkiye’de 20 il 67 ilçe ve 600 köyden geçen oldukça büyük bir proje özelliği taşımaktadır. TANAP’ın geçtiği yerlerde sosyoekonomik anlamda önemli katkılar sunduğu söylenebilir. TANAP inşası devam ederken KOBİ, STK ve kamu kuruluşlarını içeren hibe programları ve farklı sektörleri içeren projeler yerine getirilmiştir. TANAP Hattı’nda bulunan yerlerin ekolojik çeşitliliği ve kültürel mirası korunması adına bir dizi proje hayata geçirilmiştir (İlgili Şahin, 2020: 534). Yine belirtmek gerekir ki, Türkiye yapılan anlaşmalar çerçevesinde TANAP üzerinden Türkiye ve Avrupa’ya aktarılan doğalgazın ilk çıkış yeri olan Şahdeniz yatağındaki hisseler sebebiyle oluşturulan projenin her ayağında söz sahibi olmaktadır. Bu durum Türkiye’yi gelecekte enerji merkezi olması potansiyelini daha da güçlendiren bir yetki olarak yorumlanabilir (Veliyev, 2020).

Türkiye ve Azerbaycan arasında enerji işbirliklerinin tezahürü hükmündeki yukarıda belirtilen üç proje iki ülke arasındaki güçlü olan bağları daha kuvvetlendirerek stratejik ortak olma kimliğini daha da belirginleştirmiştir. Her iki ülkenin enerji güvenliği sorununu çözümlemesi, enerji ihtiyacını karşılaması, küresel piyasada rekabet gücünü arttırabilmesi gibi hususların çözümü de yine enerji işbirliklerinin istikrarlı şekilde yürütülebilmesi ile de bağlantılı olduğunu bilen iki ülke temsilcileri işbirliklerinin devamlılığı için faaliyetlerini

sürdürmektedir. Bu bağlamda 2021 yılından beri iki ülke üst düzey enerji alanındaki hükümet temsilcilerinin liderliğinde enerji forumları düzenlenmektedir. 2021 yılında Bakü’de yapılan Türkiye –Azerbaycan Enerji Forumu’nun ardından 2022 yılında da İstanbul’da ikincisi düzenlenmiştir. Forum kapsamında enerji güvenliğinin iki ülke ilişkilerinde en üst seviyedeki konulardan biri olduğu vurgulanmıştır. Bu kapsamda iki ülke enerji bakanları tarafından 2022 yılında 10 milyar metre küp Avrupa’ya 6 milyar metreküpü Türkiye’ye taşınan Azerbaycan doğalgazının iki katına çıkarılma kararı alınmış ayrıca enerji alanında her iki ülkenin büyük firmaları arasında olan SOCAR ve TPAO’nun ortaklığında yeni bir enerji şirketinin kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Ayrıca hidro karbon enerjileri alanında yapılan yatırımların yenilenebilir enerjiye yansıtılmasının gerekliliği vurgulanmış ve bu alanla ilgili de ilerleyen zamanlarda çalışmaların başlatılacağı kamuoyuna duyurulmuştur (BOTAŞ Genel Müdürlüğü, 2023: 12.01.2023).

SONUÇ

Enerji, küresel sistem içerisinde söz sahibi olmak isteyen, toplumsal refahını en üst noktaya ulaşmasını sağlamak için çaba gösteren tüm ülkeler için en önemli girdi kalemlerinden birisi olarak gösterilebilir. Sanayi Devrimi’nden sonra gelişen üretim sisteminde enerji büyük önem arz etmektedir. Ayrıca tüketim yönü ile ele alındığında birçok ürünün kullanımı enerji girdisi ile mümkün olmaktadır. Bu bağlamda enerjinin istikrarlı, düşük maliyetli ve kolay ulaşılabilir olması enerji güvenliğinin sağlanması açısından önemlidir. Her ne kadar tüm ülkeler ihtiyaç duydukları enerjiyi kendi öz kaynaklarından temin etmeyi isteseler de bu istek her ülke için mümkün gözükmemektedir. Dünyada çok sayıda ülke enerji ihtiyacını enerji ithalatı yoluyla sağlamak zorunda kalmaktadır.

Türkiye gelişen ekonomisi ile birlikte hem üretim hem de tüketim için enerjiye ihtiyaç duyan bir ülkedir. Türkiye’nin enerji politikaları bulunduğu coğrafi konum dikkate alındığında sadece ulusal değil bölgesel ve küresel ölçekte ki politikaları etkileyecek öneme haizdir. Türkiye’nin enerji işbirliği yaptığı ülkelere birisi de Azerbaycan’dır. Azerbaycan ile Türkiye tarihsel, kültürel bağlarının yanında oluşturdukları ekonomik ilişkilerle stratejik ortaklık kurmuşlardır. Ekonomik kalkınmayı önceleyen söz konusu iki ülke ellerinde bulundukları avantajlı konumları ile birbirine enerji alanında destek verirken diğer taraftan da bölgelerinde önemli bir güç olma yolunda ilerlemektedirler. BTC, BTE ve TANAP gibi enerji işbirliklerinin zemininde geliştirdikleri projeler sayesinde enerji politikalarındaki hedeflerini de hayata geçirmektedirler. Türkiye özelinde bakıldığında gelişen ekonomisi ile

enerji ihtiyacını Azerbaycan'ın enerji kaynaklarıyla temin etmenin yanında bir enerji merkezi olma idealine de yaklaşmaktadır.

EXTENDED SUMMARY

One of the most important elements that determine the development of states is their production activities. Production will create new business areas and cause a positive increase in important macroeconomic variables such as employment and economic growth. One of the most important inputs required for production activities is energy. Energy is also an important element for ensuring social welfare. Countries are making efforts to ensure that the energy they will use is stable and low cost.

Energy is also an important element in determining the foreign policies of countries. Due to the importance of energy, countries want to ensure their energy security. The energy crisis in the 1970s revealed the importance of energy. In order to meet their energy needs, countries first seek to find, process and activate their own resources. However, in cases where the country's resources are insufficient, they use the energy resources of other countries.

Turkey needs energy for both consumption and production. Azerbaijan is one of the countries where it can do energy trade. The first to recognize the independence of Azerbaijan in the international arena was the Republic of Turkey on November 9, 1991. Since then, military, political and economic relations between the two countries have gained a dimension that supports each other. In addition, the phrase "one nation, two states" summarizes the relationship of these two countries.

Azerbaijan's energy resources are important for the economic growth of Azerbaijan. In addition, Azerbaijan is on the way to become a regional power in energy. The Agreement of the Asrı signed in 1994 is important for Azerbaijan's energy policies.

The energy demand in Turkey is increasing year by year. Turkey wants to increase resource diversity in energy and also wants to play a role in energy security in the global arena and to become an energy center at the regional level. In order to achieve these goals, Türkiye maintains different political and economic relations. Turkey and Azerbaijan, both historically, culturally and geographically, make them strategic partners in the field of energy. In addition, their geographical location has been an important parameter in the development of these collaborations. The stable attitudes of the two countries towards each other in foreign

relations also contributed to the establishment of the environment of trust required for energy cooperation. In the historical process, two countries have three important projects in the field of energy. these projects are important for Türkiye and Azerbaijan to become an important power in the region. These projects are Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline, Baku-Tbilisi-Erzurum Natural Gas Pipeline and TANAP. All three projects are very important for the transfer of energy in the region and for Turkey's goal of becoming an energy center in the region. The relations between the two countries are also very important in terms of ensuring the security of an important input such as energy in the region.

KAYNAKÇA

- Akpınar, E. (2005). “Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye Jeopolitiğine Etkileri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, 229-248.
- Almammadov, V. (2019). “Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi”, *Social Sciences Research Journal*, 8 (3), 40-53.
- Altuğ, F.N., & Demirtaş, I. (2021). “Sınır Ötesi Ham Petrol Boru Hattı Yatırımları ve Teorik İncelemesi: BTC ve Kerkük-Yumurtalık Ham Petrol Boru Hatları Örneği”. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(2), 247-261.
- Aslanlı, A. (2018). “ Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri”. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(1), 15-27.
- Aydın, C. (2022). “Enerji Arz Güvenliği ve Türkiye: Doğal Gaz Tedarik ve Bağımlılıkları Açısından İnceleme”. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 87-103.
- Bilginoğlu, M.A., Dumrul, C. (2012) “Türk Ekonomisinin Enerji Bağımlılığı Üzerine Bir Eş-bütünleşme Analizi”, *Journal of Yasar University*, 26(7) 4392 – 4414.
- BOTAŞ Genel Müdürlüğü (2023), “Haberler: Türkiye-Azerbaycan II. Enerji Forumu Gerçekleştirildi” <https://www.botas.gov.tr/Icerik/turkiyeazerbaycan-ii-enerji/644>, (Erişim Tarihi: 10.01.2023)
- British Petroleum- BP (2022). BP Statistical Review of World Energy, 71st Edition.
- Ciarreta, A. Nasirov, S. (2012).” Development Trends in The Azerbaijan Oil and Gas Sector: Achievements and Challenges”, *Energy Policy*, 40, 282-292.

- Durmuş, S. (2018). Türkiye Azerbaycan Dış Ticaret Hacmi ve Cari Açık: Ampirik Bir Çalışma. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2575-2584.
- Eravcı, H.M. (2019). “Sovyetler Sonrası Azerbaycan-Türkiye Arasındaki Enerji İşbirliği Çalışmaları ve Dış Politikadaki Etkisi,” *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 37-48.
- Erdoğan, N. (2017). “ TANAP Projesi’nin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarında Yeri ve Önemi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10(3), 10-26.
- Erkan, A.Ç. (2015). “Enerji Arz Güvenliğinde Enerji Nakil Hatları Güzergâhlarının Önemi ve Karadeniz”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 45, 127-150.
- Furuncu, Y. (2018). “TANAP’ın Orta Asya ve Avrupa Enerji Pazarlarına Etkisi”. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(2), 543-561.
- Gülmez, A., Huseynli, S. (2019). “Enerji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Azerbaycan Örneği”, *International Journal of Economic Studies*, 5(1), 9-23.
- Harunoğulları, M. (2020). “Enerji Dağıtım Merkezi Perspektifinden Türkiye’nin Enerji Jeopolitiği”, *Mukaddime*, 11(1), 177-211.
- Hasanoğlu, M. (2020). “ Ülke Tanıtımı: Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 213-227.
- Kantörün, U. (2010). “Bölgesel Enerji Politikaları ve Türkiye”, *Bilge Strateji*, Cilt 2, Sayı 3, 87-114.
- Karagöl, E.T., Ateş, A.S., Kaya, S., Kızılkaya, M. (2016). Türkiye’nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışları, Seta Raporu.
- Kartal, G. (2022). “Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar” . *Bilig*, no. 101, 163-192.
- Köten, F. (2013). “Boru Hattı Projelerinin Hazar Havzası Jeopolitik ve Jeoekonomisindeki Rolü”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2(1), 65-84.
- Özdaşlı, E. (2021). “Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, 335-362.

- Özev, M. H. (2017). Küresel Denklemede Türkiye'nin Enerji güvenliği. *Seta*.
- Özkan, G. (2010). Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği, *Gazi Akademik Bakış* , 4 (7), 17-40.
- Öztopal. M.K., Yiğittepe L. (2020).” Türkiye'nin Enerji Güvenliği Bağlamında Doğu Akdeniz'de Enerji Rekabeti” *Akademik Bakış Dergisi* 2020 Özel Sayı, 259-272.
- Ravanoğlu, G. A. (2019). Sürdürülebilir Ekonomik Büyümede Enerjinin Rolü –Kırgızistan Örneği-, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Safarov, P. (2020). “1990`ların İlk Yarısında Türkiye'nin Güney Kafkasya Stratejisinde Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 1 (2), 46-55.
- Saynur Derman, G. (2022). “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi”. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 123-140.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2022), “Türkiye'nin Enerji Stratejisi” ,https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 12.12.2022).
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Transit Boru Hatları” (2023) <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-transit-boru-hatlar> (Erişim Tarihi: 10.01.2023)
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2022). “Azerbaycan Ülke Profili”, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 1-22.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2023),“Azerbaycan”, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/azerbaycan/ikili-anlasmalar/iki-ulke-arasinda-ticaretin-altyapisini-olusturan-anlasma-ve-protokoller> (Erişim Tarihi:30.12.2022).
- Ursavaş, N., Yıldırım, E. (2017). “Enerji Arz Güvenliği Riskinin Türkiye'nin Makroekonomik Dengelerine Etkisi”, *AİBU Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17(4), 55-83.
- Veliyev, C. (2020). Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yüce, M. (2022). Bağımsızlıklarının Otuzuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri, Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi.

КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ, САЯСАТКЕР САБЫР НИЯЗБЕКОВТІҢ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ

Symbat Akhmetova*

Андатпа.

Мақалада Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, саясаткер һәм дипломат Сабыр Біләлұлы Ниязбековтің ғұмырнамасы мен қызметі баяндалды. С.Б.Ниязбековтің жеке архивінде сақталған қолжазбалары мен тарихи-құжаттық фактілерге сүйене отырып, Қазақстанның XX ғасырдағы Қазақ КСР-ның «кемелденген социализм» дәуіріндегі тарихи-мәдени тыныс-тіршілігі талданды. Тарихи-құжаттық фактілер ретінде С.Б.Ниязбековтің еңбек кітапшасы, дипломатиялық паспорты, әскери билетіндегі жазбалар, фотоальбомдары, Қазақстан, Ресей, Франция, Канада, Иран, Германия, Моңғолия және басқа да бүгінгі ТМД елдерінің газет-журналдарында жарияланған баяндамалары, фотосуреттері, сұхбаттары, Б.Рамазанованың «Елім деп соққан жүректер. Ойтолғау» атты 2006 жылы шыққан кітабындағы «Нардың жүгін көтеріп өткен азамат» деген С.Б. Ниязбековке арнаған естелігі талданды. Сондықтан да, Кеңестік дәуірдегі Қазақ КСР және Егемен Қазақстан қоғамындағы тарихи-мәдени даму динамикасының ерекшеліктерін салыстыра отырып, «Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері С.Б.Ниязбековтің басқару және дипломатиялық қызметі (XX ғасырдағы Қазақ КСР тарихы негізінде) атты зерттеуде отандық тарих ғылымындағы ділгір мәселелерінің бірі – Тұлғатану арқылы тарихи тұлғаның ұлттық мүддеге сіңірген еңбегін, қайраткерлік келбетін байыппен бағамдауды көздедік. Өйткені, осы уақытқа дейін С.Ниязбеков өзінің шынайы тарихи бағасын ала алмай келгені шындық. Әсілінде, С.Ниязбековтің ғұмырнамасына үңілсек, бірішіден, ол Қазақстанның бірнеше аймақтарын – облыс орталықтарын басқарған. Қызмет бабымен еліміздің түпкір-түпкірінде болып, ауыл еңбеккерлерінің тыныс-тіршілігімен таныс болған. Ел-жерді аралап жүргенде Қазақстанның «киелі жерлерін» қадір тұтып, қандай жағдайда да қаперінде қасиетті мекенінің туы мен рухын жоғары ұстаған Ел тарихына ықыласпен қараған қазақтың патриот ұлы екендігі баян етілді. Сондай-ақ, ғұмырнамасының хронологиялық ақпараты толықтай ұсынылды.

Түйін сөздер: жеке архив қоры, Сабыр Біләлұлы Ниязбеков, ғұмырнама, мемлекет және қайраткері, коммунистік идеология, тарих, мәдениет, ескерткіш, сұхбат, баяндама, қоғам, Ұлттық рухани жаңғыру

АРХИВНЫЕ ФАКТЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВИДНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ, ПОЛИТИКА САБЫРА НИЯЗБЕКОВА

Аннотация.

В данной статье, опираясь на историко-документальные факты из биографии видного государственного и общественного деятеля, политика и дипломата Ниязбекова Сабыра Биляловича, был сделан обзор историко-культурной жизни Казахстана в эпоху «зрелого социализма» Казахской ССР XX века. Трудовая книжка, дипломатический паспорт, военный билет, фотоальбомы, репортажи, фотографии, интервью, опубликованные в газетах и журналах Казахстана, России, Франции, Канады,

* Master's Degrees in History of Science, Head of the Museum-office of L. N. Gumilyov ENU, symbat_11051963@mail.ru.

Ирана, Германии, Монголии и других стран СНГ были взяты из источников личного архива С.Б.Ниязбекова как исторические и документальные факты. Проанализирована память о С.Б. Ниязбекова под названием «Нардың жүгін көтеріп өткен азамат» из книги С.Б. Рамазановой - «Елім деп соққан жүректер. Ойтолғау», изданной в 2006 г. Поэтому, в исследовании «Управленческая и дипломатическая деятельность выдающегося государственного и общественного деятеля С.Б. Ниязбекова (По материалам истории Казахской ССР в XX веке) рассматривали сравнивая особенности динамики историко-культурного развития Казахской ССР в советское время «совершенного социализма». Одним из самых масштабных вопросов в истории страны является серьезная оценка заслуг исторической личности в национальных интересах страны. Также заявлено, что до сих пор С. Ниязбекову не удавалось получить правдивую историческую оценку. На самом деле, если посмотреть биографию С. Ниязбекова, прежде всего, он возглавляя несколько областей Казахстана - областных центров, он побывал в разных уголках страны, ему было хорошо известно быт и жизнь сельских тружеников. Сабыр Билялович при любом случае оставался патриотом своей Родины, объездив почти весь Казахстан он с большим уважением относился к «святым местам» страны, высоко держал дух священных мест. Хронологические сведения его биографии также представлены в полном объеме.

Ключевые слова: личный архивный фонд, Сабыр Билялович Ниязбеков, биография, государственный и деятель, коммунистическая идеология, история, культура, памятник, интервью, репортаж, общество, Национальное духовное возрождение

ÜNLÜ DEVLET ADAMI SİYASETÇİ SABİR NİYAZBEKOV'UN ÇALIŞMALARINA İLİŞKİN ARŞİV VERİLERİ

Özet

Makalede önde gelen devlet ve halk figürü, politikacı ve diplomat Sabir Bilalulı Niyazbekov'un biyografisini ve faaliyetini ele alınmıştır. S. B. Niyazbekov'un kişisel arşivinde tutulan el yazmaları ve tarihi-belgesel gerçeklere dayanarak, Kazak SSC'nin 20. yüzyılda "mükemmel sosyalizm" çağındaki tarihi ve kültürel hayatı analiz edilmiştir. Tarihsel-belgesel gerçekler olarak, S. Niyazbekov'un istihdam belgesi, diplomatik pasaportu, askeri kartındaki notlar, fotoğraf albümleri, raporlar, fotoğraflar, Kazakistan, Rusya, Fransa, Kanada, İran, Almanya, Moğolistan ve diğer BDT ülkelerindeki gazete ve dergilerinde yayınlanan röportajlar B. Ramazanova'dan "Ülkem Dep Sokkan Jüregim" (Ülkem Diye Atan Yüreğim) adlı 2006 yılında yayınlanan eserindeki "Nardın Jügün Köterip Ötken Azamat" adlı Sabir Niyazbekov için yazılan hatıraları incelenmiştir. Bu nedenle, Sovyet döneminde Kazak SSC ve Bağımsız Kazakistan toplumundaki tarihsel ve kültürel gelişme dinamiklerinin özelliklerini karşılaştırarak, "Devlet ve halk figürü S.B. Niyazbekov'un Yönetim ve Diplomatik Faaliyeti(20. yüzyılda Kazak SSC tarihi)" adlı çalışmasında "kişilik tanıma" ile tarihi bir kişinin ulusal çıkarlar için erdemlerini, karakterini ciddi bir şekilde değerlendirmeyi amaçladık. Sonuçta, S. Niyazbekov'un bugüne dek kendi yerini alamamıştır. Aslında S. Niyazbekov'un biyografisine bakarsak, her şeyden önce Kazakistan'ın birkaç bölgesini - bölgesel merkezleri yönetti. İşi gereği yurdun üçra köşelerinde bulunmuş ve kır işçilerinin hayatına aşinaydı. Ülkeyi dolaşırken Kazakistan'ın "kutsal yerlerine" sahip çıkan, mezarında kutsal yerinin bayrağını ve ruhunu yükseklerde tutan büyük bir Kazakistan vatansever olmuştur. Ayrıca biyografinin kronolojik bilgileri eksiksiz olarak sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kişisel Arşiv Fonu, Sabir Bilalulı Niyazbekov, Biyografi, Devlet ve Figür, Komünist İdeoloji, Tarih, Kültür, Anıt, Röportaj, Rapor, Toplum, Milli Manevi Diriliş.

ARCHIVAL FACTS ABOUT THE ACTIVITIES OF A PROMINENT STATESMAN, POLITICIAN SABYR NIYAZBEKOV

Abstract

This article, based on the historical and documentary facts of the life of a prominent state, and public figure, politician and diplomat Sabyr Bilyalovich Niyazbekov, is an overview of the historical and cultural life of Kazakhstan in the era of “mature socialism” of the Kazakh SSR in the XX century was presented. In the early 70s, on a public basis, he founded and commanded the Society for the protection of historical and cultural monuments. Employment books, diplomatic passports, military IDs, photo albums, reports, photographs, and interviews published in newspapers and magazines of Kazakhstan, Russia, France, Canada, Iran, Germany, Mongolia, and other CIS countries were taken from the sources of the personal archive of S. B. Niyazbekov as historical, and documentary facts. The memory of S.B. Niyazbekov entitled “Nardyn zhugin koterip ötken azamat” from the book by S.B. Ramazanova - “Elim dep soqqan jurekter. Oitolgau”, published in 2006. Therefore, the study “Administrative and diplomatic activities of the outstanding statesman and public figure S.B. Niyazbekov (According to the materials of the history of the Kazakh SSR in the twentieth century) were considered by comparing the features of the dynamics of the historical and cultural development of the Kazakh SSR in the Soviet era of “perfect socialism”. One of the most ambitious issues in the history of the country is a serious assessment of the merits of a historical person in the national interests of the country. It is also stated that so far S. Niyazbekov has not been able to obtain a true historical assessment. In fact, if you look at the biography of S. Niyazbekov, first of all, he headed several regions of Kazakhstan - regional centers, he visited different parts of the country, he was well aware of the life and life of rural workers. Sabyr Bilyalovich, in any case, remained a patriot of his Motherland, having traveled almost all of Kazakhstan, he had great respect for the “holy places” of the country and held high the spirit of sacred places. The chronological information of his biography is also presented in full.

Keywords: *Personal Archival Fund, Sabyr Bilalovich Niyazbekov, Biography, Statesman and Figure, Communist Ideology, History, Culture, Monument, Interview, Reportage, Society, National Spiritual Revival*

КІРІСПЕ

Дербес тұлғаның өзі өмір сүрген кезеңдердегі атқарған істерінің оның мәнді де мағыналы болуы қоғам тынысымен тікелей байланыста болып, туған жеріне, елінің мүддесіне еткен еңбегімен бағаланады. Сондықтан, дербес тұлғаның жеке архивінде сақталған дерекөздер оның ғұмырнамасымен кеңірек танысуға мүмкіндік береді. Оның жеке құжаттары, отбасылық фотоальбомдары, қызмет барысында түсірілген фотолары, қойын дәптерлері, күнделігі, газет, журналдарда жарық көрген мақалалары, баяндамалары - тұлғаның өмір сүрген ортасы мен сол замандағы қоғам тынысының мәліметтері екендігі даусыз. Өйткені, тарих беттерінде құжаттық материалдар дәлелді де дәйекті ақпарат көзі болып саналады. Бұл деректермен танысып, мұқият зерттеу үрдісі – өткен тарихты білумен қатар, оның үлгі боларлық және өнеге аларлық тұстарын пайымдауға негізделеді. Мемлекеттің Басқару қызметін Отанды сүю мен патриоттық рухта сабақтастырған дербес тұлғаның ғұмырнамасын толықтай тануға мүмкіндік беретін жеке архивіндегі құжаттық, баяндаушылық материалдар легі Қазақстанның ХХ ғасырдағы тарихи-мәдени, тарихи-саяси даму динамикасының көрсеткіші бола алады.

1. МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысының деректік базасын көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, саясаткер әрі дипломат Ниязбеков Сабыр Біләлұлының жеке отбасылық архив құжаттары құрайды. Жеке қордағы құжаттық, баяндаушылық материалдарды тарихнамалық талдаудың ұстанымдарына сәйкес, зерттеу жүргізу барысында алдымен хронологиялық ретімен жүйелеу әдісі алынды. Методологиялық негізі дербес тұлғаның социалистік қоғамдағы еңбек жолын, мемлекеттің даму бағытындағы маңызды бағдарламаларды бекіту үрдісіндегі саясаткерлік және дипломаттық тұлғасын тануға мүмкіндік беретін феноменологиялық тұжырымдама бойынша қарастырылды. Зерттеу үрдісінде тарихи фактілердің шынайылығын дәлелдеуде тарихилық, деректанулық жүйелеу, отандық және шетел баспасөзіндегі тарихи деректердегі мәтіндік талдау көзделсе, ал, ресми мәтіндер мен баяндамаларды хронологиялық реттеуде мәтін мазмұны бойынша ақпарат көзінің саласына (сфера) сәйкес топтастырылды.

2. ТАЛҚЫЛАУ.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, саясаткер һәм Сабыр Біләлұлы Ниязбековтің өмірі мен қызметіне қатысты арнайы зерттеу еңбектері Отандық тарих ғылымында осы уақытқа дейін қолға алынбаған. Алайда, Ұлы Отан соғысынен кейінгі жылдардағы КСРО және Қазақ КСР-ның баспасөзінде, әсіресе XX ғасырдың «кемелденген социализм» дәуірі тұсында Отандық және шетел баспасөзінде С.Б.Ниязбековтің баяндамалары, кездесулерде сөйлеген сөздері, ресми сапарлары, КСРО астанасы Мәскеуге, Қазақ КСР-на ресми және достық сапарымен келген шетел Елшілерімен болған сұхбаттары, фотосуреттері көптеп басылған.

Зерттеу нысаны мемлекет және қоғам қайраткері С.Б.Ниязбековтің басқарушылық, саясаткерлік, дипломатиялық қызметін тарих ғылымының «Тұлғатану» деп аталатын сүбелі саласының ауқымында жан-жақты қарастыруға негізdedік. Осы уақытқа дейін аты еленбей келе жатқан қайраткер тұлғаның жеке архивіндегі қолжазбалары мен Ресей, Франция, Канада, Индия, Иран, Моңғолия, Украина, Белоруссия, Өзбекстан, Тәжікстан, Ливия, Сирия және т.б. шетел баспасөздерінде шыққан фотосуреттері мен сөйлеген сөздері, сондай-ақ әсіресе орыс жазушылары мен журналистерінің шығармаларындағы, қазақстандық және шетелдік баспасөздерде

берген сұхбаттарымен таныса отырып, Сабыр Біләлұлы Ниязбековтің өмірлік кредосы туған жеріне адал қызмет ету болғандығын мойындадық.

С.Б.Ниязбеков туралы 2006 жылы Б.Рамазанованың «Елім деп соққан жүректер. Ойтолғау» атты кітабына енген «Нардың жүгін көтеріп өткен тұлға» атты бірегей естелікті атауға болады. Одан өзге мемлекет және қоғам қайраткерлерінің мемуарларындағы бірен-саран фотолардан, бір-екі ауыз сөздерінен кездестіреміз. Ең көп ақпараттар КСРО Мемлекеттік құжаттарында кездеседі. Ол туралы кеңірек зерттеу нәтижелерінде баяндалады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев «Әке туралы толғаныс» кітабында Б.Рамазанова және С.Ниязбеков туралы былай деп жазған: «Әкейдің республика Жоғарғы Кеңесі Президиумындағы ұзақ жылдарғы қызметіне тоқталғанда, он жыл бойы осы маңызды органның екінші басшысы болған Бижамал Рамазанованы айтпай кетуге болмас. Б.Рамазанова білікті басшы ретінде әркез өзінің еңбекқорлығымен, қызметтес әріптестеріне деген ілтипатымен есте қалды. Б. Рамазанова қазақстандық парламентаризм тарихына тұлға ретінде енді.

Ұзақ уақыт Жоғарғы Кеңес Президиумына Сабыр Біләлұлы Ниязбеков жетекшілік жасады. Ол ұстамды, іскер және карамағындағы қызметкерлеріне әркез қамқорлық жасайтын басшы еді. Әкем Сабыр Біләлұлын өз қызметіне лайық деп санады. Ұжымның ішіндегі іскерлік, адамгершілік ахуал ең алдымен бірінші басшыға байланысты ғой. С.Ниязбеков құжаттардың қазақша-орысша мәтіні сапалы дайындалуына үлкен мән беретін. Әкей өзге әріптестерімен бірге заң жобалары мен қараулардың мәтінімен жұмыс істеп, қызметтен тым кеш оралатын күндері менің әлі күнге есімде» [Тоқаев, 2005: 199].

Қазақ КСР Мемлекеттік Заңдары мен Қаулылары және КСРО және шетелдік журналистерінің арнайы сұхбаттары мен С.Б.Ниязбеков туралы естеліктерінің көңілге қонымды тұстарының мол екендігі қуантады. Соның бірі, «Советская понарама» деп аталатын саяси ғылымдар агенттігінің (АПН) журналында Қазақстандағы Табиғатты қорғау Орталық кеңесінің атқарып жатқан жұмыстары жайлы С.Ниязбековпен агенттіктің меншікті корреспонденті Равиль Биктагировтің «КАЗАХСТАНСКИЙ ПОДХОД К ЭКОЛОГИИ» (15.ІІІ.77.АПН І СДІ/О 3920 РБ) атты сұхбаты, жарық көрген.

3. ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Кеңестік дәуірдегі Қазақстан тарихы соңғы 30 жылдағы зерттеулерде сынға ұшырап келгендігі мәлім. Оған мысалдар да, дәлелдер же жеткілікті. Соған қарамастан, Кеңестік дәуірде мемлекеттік қызметте болған қайраткерлердің ұлт мүддесіне сіңірген еңбектері ұмытыла қойған жоқ. Оған Ж.Шаяхметов, Д.Қонаев, Ж.Ташенев, Б.Әшімовтің қоғамдағы рөлін тұлғалық болмысымен қатар таныстыратын мемуарлардың, ғылыми-зерттеу жұмыстарының және мақалалардың шыққаны дәлел. Алайда, осы тұлғалармен замандас, үзеңгілес қызмет атқарған Сабыр Біләлұлы Ниязбековтің аты еленбей келеді. Атап айтсақ, С.Б.Ниязбеков 1965-1978 жылдар аралығында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының председателі және КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының председателінің орынбасары болды. Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің 6 мәрте, КСРО Жоғарғы Кеңесіне 3 мәрте депутат болып сайланды. Қазақстан Компартиясының Пленум және бюро мүшесі болды, бірнеше рет республикалық, Одақтық партия съездерінің делегаты және құрамына сайланды. 3 мәрте Ленин (1971, 1973, 1976 ж.ж.), 2 мәрте Еңбек Қызыл Ту (1957, 1962 ж.ж.) ордендерінің және ондаған медальдардың иегері болды [Рамазанова, 2006: 240].

Сабыр Біләлұлы Ниязбеков көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, саясаткер әрі дипломат. Ол 1912 жылдың 15 желтоқсанында Ақмола облысына қарасты Астрахан ауданының «Өрнек» ауылында дүниеге келген. С.Ниязбековтің шежіре тарихын терең білетін аталас туыстарының айтуынша атасының аты Ниязмұхамбет болса керек. Кеңестік саясаттың салқыны діни ұстанымдар мен дінге қатысты атауларға да тигендіктен, ресми құжаттарға Ниязбеков деп тіркелген екен. Сонымен, Сабыр Біләлұлы (Ниязмұхамбетов) Ниязбековтің ғұмырнамасын жеке архивіндегі деректерге сүйеніп, еңбек жолын хронологиялық тәртіппен ұсынамыз.

Қазан төңкерісінен кейін, ел ішінде большевиктер өкіметі орнаған кезде «Өндіріс» ауылында 1922 жылдан төтеше оқытатын мектеп жұмысын бастайды. Онда бірінші Атбасарлық татар Ешберген ұстаз болған екен. Атқамінерлер шыдатпаса керек. Сабыр Біләлұлы 1924 жылы «Өндіріс» ауылының бір бөлімшесі «Төбе» деген жерде Тілеуғабылов деген мұғалімнен сауатын ашып, оқуды бастайды [Бақтыбаев, 2006: 238-239]. Бастауыш сыныптан соң, 1926/27 оқу жылын Есіл болыстығының орталығы «Қарабай» деген жердегі жетіжылдық мектебінде жалғастыруға Таулықұлы Қазез

камқорлық жасаған. Оқуын Ақмола қаласындағы алғашқы мұсылман мектебінде жалғастырды. Бұл мектепте 1909 жылы Мұсылман мектептерінде зайырлы пәндерден сабақ беру үшін Ақмолаға Уфа губерниясынан келген белгілі татар мұғалімі, Орынбор семинариясының түлегі Ғалымжан Шәкірзянұлы Құрмашевтан оқыған [Ниязбеков, жеке архив]. Ғ.Құрмашевтың күш-жігерінің арқасында Ақмоладан басқа кейінірек Тайтөбе, Майбалық ауылдарында, Ерейментау, Атбасар қалаларында ауыл мектептері ашылды. Құрмашев қазақ ұлтының көптеген танымал өкілдері: Рахымжан Қошқарбаев, Жұмабек Тәшенев, Сабыр Ниязбеков, Талғат Бигелдинов, Ілияс Есенберлиннің ұстазы болғаны туралы айтылады [Апсаметов, 2018].

С.Б. Ниязбековтің жеке іс парағының 17 пунктінде білімі жетіжылдық деп көрсетілген, яғни жетіжылдық мектепте 1922-1927 аралығында оқып, бітіргендігі және 1930-31 жылдары Орал қаласындағы Кеңес партия мектебінде, 1943-45 жылдары Мәскеудегі ВКП(б) ОК партия ұйымдарының Жоғары мектебінде (ВШПО) оқығандығы тіркелген. 1927 жылы Қарағанды облысының Ақмола ауданындағы №17 ауылсовет хатшысынан бастаған.

1929-1930 жылдары Ақмола аудандық кеңесінің жауапты хатшысы;

1930-1931 жылдары Орал қаласындағы партия-совет мектебінің тыңдаушысы;

1931 жылы Қарағанды облысы Нұра аудандық комсомол комитетінің хатшысы;

1931-1932 жылдары Ақмолада орналасқан «Казстройматериал» мекемесінің комсомол комитетінің хатшысы;

1932 жылы Семей облыстық еңбек бөлімінің жастар еңбегін қорғау бөлімінің нұсқаушысы;

1932-1934 жылдары Семей облыстық май өндіру бөлімінің бастығы;

1934-1935 жылдары Ақмола қаласы ауданаралық «Казторг» сауда базасында инспектор;

1935-1937 жылдары Қызыл Әскер қатарында;

1937-1938 жылдары Қарағанды облыстық архив басқармасының бастығы, 1938-1941 жылдары Қарағанды облыстық Литода саяси редактор, мекеме бастығы;

1941-1943 жылдары Қарағанды облыстық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінде нұсқаушы, бөлім меңгерушісі;

1943-1945 жылдары КОКП жанындағы партия мектебінің тыңдаушысы;

1945-1951 жылдары Қостанай облыстық партия комитетінің хатшысы;

1951-1954 жылдары Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің екінші хатшысы;

1954-1956 жылдары Мәскеудегі жоғары партия мектебінде оқып, тәмәмдайды;

1956-1960 жылдары Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы;

1960-1961 жылдары Тың өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы;

1961-1963 ж.ж. Целиноград обкомының бірінші хатшысы;

1963-1964 ж.ж. Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы;

1964—1965ж.ж. Алматы обкомының бірінші хатшысы;

1965-1978 ж.ж. Қазақ ССР Жоғары Кеңесі Президиумының председателі және КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының председателінің орынбасары лауазымында қызметтер атқарды [Ниязбеков, жеке отбасылық архив].

С.Б.Ниязбеков Қазақстанның бірнеше облыстарын басқарған кезде ауылшаруашылығын өркендету және ауыл мен селоны көркейту ісін маңызды санаған. Мәселен, 1956-1960 жылдары Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болған кездерде бұл өңір Кеңестер Одағының ең жоғарғы мәртебелі Ленин орденімен марапатталған.

Орденді КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының шешімі бойынша Кеңестер Одағы КП Орталық Комитеті Президиум мүшесі, Кеңестер Одағы КП хатшысы Е.А.Фурцева тапсырды. Ол, облыс еңбеккерлерін құттықтап, соңғы бес жылда еліміздің ауыл шаруашылығында болған үлкен өзгерістер туралы айтты. Партияның негізгі міндеттері коммунизмнің материалдық-техникалық базасын жасау және совет

халқының өсіп келе жатқан материалдық және рухани қажеттіліктерін барған сайын толық қанағаттандыру екендігіне тоқталған [Правда, 1959].

С.Б.Ниязбеков басқарған өңірдің жетістіктері туралы аудан басшылары, колхозшы тракторшылар, зауыт жұмысшылары, А.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының оқытушылары сөз сөйлегендігі жөніндегі мақала 1959 жылғы 7 қаңтардағы «Правда» газетінің №7(14766) саныда жарияланған.

1963-1964 ж.ж. Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып қызмет атқарған кездегі Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің пленумында сөйлеген сөзінде өлкенің ауылшаруашылығын одан әрі өркендетіп, интенсификацияға байланысты мәселелерге ерекше тоқталған. Мәселен, «...Өлкеміздің ауылшаруашылық өндірісінің негізгі базасы суарылмалы жер болып табылады. Бүгінгі күнге дейін бізде сумен қамтамасыз етілген 597 мың гектар жер бар, онда ауылшаруашылық дақылдарының мақта, қант қызылшасы, күріш, жүгері, овощ және басқа да осы сияқты негізгі түрлері өсірілуде. Партия мен үкімет біздің өлкемізде суармалы егіншілікті өркендетуге баса көңіл бөлуде. Тек соңғы бес жыл ішінде ғана өлкенің ирригациялық құрылыстарына 42 миллион сом қаржы жұмсалынып, 25 мың гектердан астам жер игерілді», - дей келе алдағы уақыттағы жоспарланған жұмыстың қарқынын айтқан. Онда, тек Шымкент облысының өзінде 1970 жылы мақтаның егіс көлемі 36 мың гектарға ұлғайтылып, ол 80 мың гектарға дейін жеткізіледі, ал шитті мақтаның жалпы өнімі жалпы өнімі 120 мың тоннаға дейін жетеді, немесе 1963 жылға қарағанда екі есе дерлік артатындығын туралы жоспардан хабардар еткен. С.Б.Ниязбеков ауыл шаруашылығын өркендету үшін ауыл шаруашылығын механикаландыру үрдісін қолға алудың ең басты тиімді тұсы ауыл еңбеккерлерін арнаулы кәсіпке бейімдеу – кезек күттірмейтін проблема екендігіне назар аудартты. Осы бағытта өлкелік, облыстық партия комитеттері мен селолық партия комитеттері бұл дәрежеде белгілі дәрежеде жұмыс жүргізгендігі мын цифрлық көрсеткіштерден көрінеді: артта қалған 72 шаруашылықтың экономикасын өрге бастыру үшін совхоз директорлары, колхоз председательдері мен бас мамандары қызмет орындарына 114 маман, ал бөлімше басқарушылары, ферма меңгерушілері мен бригадирлік қызметке 178 адам жіберілген [Ниязбеков С.Б. 1964]. Міне, осы кезде В.Светличный, В.Тюпко,

Б.Жақаев, В.Первицкийлер ауыл шаруашылығы өндірісінің жаңашылдары деп танылып, олардың әдістері тәжірибе көздерінің негізіне айналған.

Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитеті Шымкент, Жамбыл, Қызылорда облыстарындағы барлық мәселелерді шешкен. Сабыр Біләлұлы адам құқығын қорғау жөніндегі сот отырыстарына қатысып отырған. Сол кездерде Оңтүстік өңірлерде белең алған «қыз алып қашу» ғадетіне қатаң тыйым салғандығы турасындағы Сот отырысының Қаулылары сақталған.

1967 жылы 30 тамызда С.Б. Ниязбеков Жамбыл облысына Ленин орденін табыс етіп, өз сөзінде «облыстың еңбекшілеріне жақсы еңбек етіп, экономика мен мәдениетті өрге бастыру ісінде Отанымызды жаңа табыстарымен қантатынына, мерекелік міндеттемелерін абыроймен орындайтынына сенім білдіруіме рұхсат етіңіздер», - деген тілегін айтқан. Мұнда Жамбыл облысының тыныс-тіршілігіне жан -жақты тоқталған. Облыстағы ауыл шаруашылығы бойынша егіншілік және мал шаруашылығы, көкөніс өсіру мен өндіріс, электр станциясы, кен орындары химия саласының сан қырлы жұмыстардың көрсеткіштерін сараптады. С.Ниязбеков өңірдің мәдени-ағарту саласы туралы: «1914 жылы Әулиетата уезінде 3,3 мың адам оқитын 55 мектеп болды. Облыста бірде-бір аурухана болған жоқ. Қазір мұнда жалпы білім беретін бес жүздей мектеп бар, онда 170 мыңнан аса бала оқиды, тоғыз мыңнан аса мұғалім жұмыс істейді. Шалғай аудандардағы малшылардың балалары үшін жеті мектеп-интернат және жиырмадан аса пионер лагері салынды. 345 бұқаралық кітапхана, кең экранды 11 кинотеатр, драма театры, 135 клуб пен мәдениет үйі және басқа көптеген мәдениет орталықтары еңбекшілерге қызмет көрсетуде», - деді [Социалистік Қазақстан, 1967].

1967 жылы 30 тамызда С.Б. Ниязбеков Жамбыл облысына Ленин орденін табыс етіп, өз сөзінде «облыстың еңбекшілеріне жақсы еңбек етіп, экономика мен мәдениетті өрге бастыру ісінде Отанымызды жаңа табыстарымен қантатынына, мерекелік міндеттемелерін абыроймен орындайтынына сенім білдіруіме рұхсат етіңіздер», - деген тілегін айтқан. Мұнда Жамбыл облысының тыныс-тіршілігіне жан -жақты тоқталған. Облыстағы ауыл шаруашылығы бойынша егіншілік және мал шаруашылығы, көкөніс өсіру мен өндіріс, электр станциясы, кен орындары химия саласының сан қырлы жұмыстардың көрсеткіштерін сараптады. С.Ниязбеков өңірдің мәдени-ағарту саласы туралы: «1914 жылы Әулиетата уезінде 3,3 мың адам оқитын 55 мектеп болды.

Облыста бірде-бір аурухана болған жоқ. Қазір мұнда жалпы білім беретін бес жүздей мектеп бар, онда 170 мыңнан аса бала оқиды, тоғыз мыңнан аса мұғалім жұмыс істейді. Шалғай аудандардағы малшылардың балалары үшін жеті мектеп-интернат және жиырмадан аса пионер лагері салынды. 345 бұқаралық кітапхана, кең экранды 11 кинотеатр, драма театры, 135 клуб пен мәдениет үйі және басқа көптеген мәдениет орталықтары еңбекшілерге қызмет көрсетуде», - деді [Niyazbekov, 1967: 861].

С.Б.Ниязбеков 1965-1978 жылдар аралығында КСРО делегациясын бастап көптеген шетелдерде іссапармен болды. Қойындәптерінде «Поездка в Монреаль» деп өз қолымен жазған ақпарат бойынша 1967 жылғы Монреальда өткен ЭКСПО -67 көрмеге барған адамдардың тізімі және түсініктеме берілген. Онда, «1967 жылы Монреальда өткен дүниежүзілік көрме (қысқаша ЭКСПО-67) 1967 жылы 27 сәуірде ашылды және 1967 жылдың 29 қазанына дейін жұмыс істеуі керек. Француз жазушысы Антуан Де Сан-Экзюперидің «Адамзат Жері» атты әйгілі әңгімесінің атауы таңдалған Көрменің ұраны - Адамзаттың экономикадағы, ғылымдағы, құрылыстағы, мәдениеттегі жетістіктерін көрсету және қазіргі адамның рухани әлемін ашуға бағытталған. Көрмеге әлемнің 62 елі, соның ішінде Кеңес Одағы қатысты. Жалпыұлттық павильоннан басқа, КОКП ОК Саяси Бюросы мен КСРО Үкіметінің шешімі бойынша көрмеде Кеңес Одағының барлық Одақтас республикалары өздерінің ұлттық күндерін өткізді. Кестеге сәйкес Қазақстан күнін 9 шілдеге дейін өткізу жоспарына сәйкес, Қазақ КСР үкіметтік делегациясын Қазақстан КП ОК келесі құрамда бекітті:

Ниязбеков С.Б. -Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Председателі;

Имашев С.Н. – Қазақстан ОК КП хатшысы;

Есенов Н.Е. – президент АН Қазақ КСР Ғылым Академиясының президенті;

Омаров И.О. – Қазақ КСР мәдениет Министрі;

Шәріпов А.Ш. – Қазақ КСР жазушылар одағының председателі;

Әшімов Б. – Қарағанды облыстық атқару комитетінің председателі;

Тәкежанов С. – Лениногорск комбинатының бас инженері;

Асанов К. – Алматы облысы, Талдықорған ауданы, КОКП XXII Партсъезд атындағы колхоздың председателі;

Киреев А.И. – комбайншы, Целиноград облысынан;

Құрманбаев Н. – шет тілдері институтының кафедра меңгерушісі.

Сонымен қатар бізбен бірге Монреальға бір топ әртістер барды...» [Ниязбеков, отбасылық архив] дей келе, ары қарай көрменің өту кезіндегі кездесулер, сұхбаттар, атқарылған істер туралы баяндайды. Бұл қойындәптердегі жазбаларды өткен күндерге көз жібере отырып, зейнеткерлікке шыққан соң топтастырып, жазбақшы болған деп топшылаймыз.

«Ля пресс» (французша) және «Ди Газетт» (ағылшынша) шығатын Монреаль газеттерінде «Ұлы мәдени жаңғыру», «Қазына елі» сынды және т.б. айдарлармен мақалалар жарияланған. Онда, Көрменің өтуі мен Қазақ КСР-нің экономикалық және мәдени бағытын таныстыру туралы былай деп жазылған: «9 шілдеде, КСРО павильонында Қазақ КСР-ы күні таңертеңгі сағат 10 да ашылды. Ашылу салтанатында КСРО-ның Канададағы елшісі И.Ф.Шпидько қатысты және ЭКСПО-67 көрмесіндегі Кеңес секциясының Бас комиссары П. А. Червяков пен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Председателі С.Б.Ниязбеков қысқаша құттықтау сөз сөйледі. Қазақ КСР туын КСРО Халық әртістері Е. Серкебаев пен Б.Төлегенова көтерді. КСРО мен Қазақ КСР әнұрандары орындалды» [Niyazbekov, family archive, 1972].

Сондай-ақ, көрмені тамашалауға келгендерге көптеген значоктар, Қазақстан туралы брошюралар таратылып, «Московские новости» газетінің сол күнгі санында ағылшын және француз тілдерінде республика туралы ақпараттар берілген. «Күні бойы радиоорталық арқылы республика туралы телефильмдер таратып отырды. Кинозалда «Қазақфильм» киностудиясының деректі фильмдері көрсетілді. Радио және теледидар бағдарламалары мен фильмдерді көрсету Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросы бұрын бекітілген жоспарға сәйкес қатаң түрде жүргізілді. «Сіз Кеңестік Қазақстанды білесіз бе?» тақырыбындағы викторина Көрмеге келушілердің белгілі бір қызығушылығын тудырды», - делінген. 1971 жылдан қоғамдық негізде және зейнеткерлікке шыққанан кейін де республикалық Ескерткіштер қорғау қоғамы Орталық Кеңесінің Төрағасы болып қызмет атқарды.

С.Б.Ниязбеков 1971 жылы қоғамдық негізде республикалық Ескерткіштер қорғау қоғамын құрып, оны 1971-1989 жылдары өзі басқарды. Тарихи ескерткіштерді

қорғау жөнінде Жоғары Кеңес сессиясында арнайы Заң қабылданды. С.Ниязбековтің Кеңестік дәуірдегі коммунистік партияның идеологиялық бағытына үйлестіре Қазақстандағы ұлттық тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау қоғамын құруы елдің өткені мен болашағын үйлестіру үшін жасалған игі шара екендігі даусыз. Қазіргі «Ұлттық рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша көтеріліп жатқан тарихи-мәдени жобалардың бастамасында өткен ғасырдың жетпісінші жылдары С.Ниязбеков тұрғанын мойындау керек. Ескерткіштерді қорғау мәселесіне белгілі ғалым Әлкей Марғұлан, мүсінші Шота Уәлиханов, Өзбекәлі Жәнібеков, Болат Сарыбаев және басқа да қоғам мүшелерінің атқарған жұмыстарының қаншалықты маңызды болғаны көпке мәлім. С.Ниязбеков бірінші кезекте Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіруді қолға алды. Жұмыстарды қаржыландыру Мәдениет министрлігі арқылы жүргізілді, сол жылдары Министрлер Мүсілім Базарбаев пен Жексембек Еркімбеков болды. Жобаларды іске асыру үрдісінде С.Ниязбеков ұлтына жанашыр Ө.Жәнібеков, музыкатанушы Б.Сарыбаев сынды кадрлерге қазақ халқының тарихи-мәдени дәрежесін көтеруді сеніп тапсырды. Нәтижесінде, қазіргі Қабанбай батыр мен Қонаев көшелері қиылысқан жерінен тұрақты ғимарат беріліп, облыстарға арнайы экспедициялар жіберілді. Көптеген жәдігерлер жинақталып, Қазақстанның бірнеше қалалары мен аудандарында этнографиялық музейлер ашылды. Тарихи ескерткіштерге арналған ғылыми конференциялар өтті, кітаптар, буклеттер шықты. Тарихи мұралардың суреттері түрлі түсті открыткалар мен пошта маркаларына басылды. Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі күрделі жөндеуден өтті. С.Ниязбеков Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерін қорғау туралы заңды құруға және қабылдауға бастама көтергендігі жөнінде сол кездердегі Одақтық, республикалық деңгейде өткізілген іс-шаралар легі мен бірнеше сұхбаттары (интервью), баяндамалары жарық көрген.

1972 жылы, Алматыда Қазақ КСР тарихи-мәдени ескерткіштерін қорғау қоғамының бірінші съезі өтті. Оны С.Ниязбеков ашып, «Мәдени ескерткіштерді қорғау – барша халықтың міндеті» («Охрана памятников культуры - всенародное дело») деген тақырыпта баяндама жасады. Онда, С.Ниязбеков мәдени мұра туралы былай дейді:

«Өткеннің мәдени мұрасы біз үшін тарих саласындағы білімімізді терендетудің сарқылмас көзі ғана емес, сонымен бірге біздің қазіргі мәдениетіміздің барлық салаларымен: ғылым, ағарту, әдебиет және өнер ретіндегі негізі болып табылады. Айта

кету керек, бұл салалардағы адам білімі мен жетістіктерінің шыңдары неғұрлым жоғары болса, соғұрлым алдыңғы ұрпақтар жасаған материалдық және рухани құндылықтарды зерттеу және игеру қажеттілігі артады» [Kazakhstanskaya Pravda, 1976: 1].

Осы баяндамада өткеннің тарихи мұрасы тарих саласындағы білімді тереңдетудің сарқылмас қайнар көзі ғана емес, сонымен бірге қазіргі мәдениетіміздің барлық салалары: ғылыммен, біліммен, әдебиетпен және өнермен біте қайнасып өскен іргетасы екендігіне назар аудартты. Каспий теңізінен Алтай тауларына дейінгі Азияның еркін кеңістігіне жайылған Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы КСРО халықтарының материалдық мәдениетінің тарихында маңызды орын алатындығына тоқталды. Мәселен,

- қазақ жерінде алғашқы қауымдық құрылыс дәуіріндегі жәдігерлерден бастап орта ғасырлық құрылыстарға жататын көптеген мәдени ескерткіштердің күні бүгінге дейін сақталғандығын;

- Қазақстанда жартаc беттеріне салынған петроглифтердің көп екендігіне;

- Қаратуда, Хан-Тауда, Тарбағатай мен Алтайда, Солтүстік Балқаш өңірінің орталық бөлігінде, Тесіктас пен Қараүңгір тауларында, Бетпақдала мен Жетісуда кездесетінін;

- бұл суреттердің техникасы мен орындалу тәсілі, сюжеттері өлке тарихының және ата-бабаларымыздың тарихи-мәдени дамуының ең керемет түрлері екендігін айта келіп, осы салада Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының атқарып жатқан ғылыми-ізденіс жұмыстарын атап өткен. Сөз соңында Сабыр Біләлұлы: «Адамзаттың осы салалардағы білімі мен жетістіктері қаншалықты биік болса, соғұрлым ілгерідегі жасалған материалдық және рухани құндылықтарды зерделеп, меңгеру қажеттігі арта түсетінін айтуым керек», - дейді.

1976 жылдың 8-9 маусымында Алматыда Қазақ КСР тарихи-мәдени ескерткіштерін қорғау қоғамының екінші съезі өтті. Съезді С.Б.Ниязбеков ашып, баяндама жасады. Онда, бұл қоғам өз қатарларында бір жарым миллионға дейін адамды біріктіргендігін, алты мыңнан асатын ұжым мүшелері әр саланың қызметкерлері екендігі және тұрғылықты жерлері де Қазақстанның колхоз,

совхоздары, аудан орталықтары мен оқу орындары, кәсіпорындарда жұмыс істейтін адамдар екендігін мәлімдеген. Ғалымдар мен қайраткерлердің көмегімен мәдени мұраны сақтау жолында жалпы халықты және патриоттық іс-шараларды тарту бойынша жүйелі жұмыстар жүргізіліп жатқанын айта келе, «Бүгінгі таңда республика аумағында он бір мыңға жуық археология, өнер, тарих және сәулет ескерткіштері тіркелген», - деп атап көрсеткен. Баяндаманы талқылау барысында Қарағанды университетінің ректоры, Қазақ КСР ҚҒ Академиясының академигі – Е.А.Бөкетов., Қазақ КСР ҚҒ Академиясының академигі Ә.Х.Марғұлан., Целиноград облыстық Ескерткіштерді қорғау қоғамы облыстық кеңесі төрағасының орынбасары А.В.Андреева., Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы К.М.Аухадиев., Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты Д.Снегин., Қазақ КСР ҚҒ Академиясының корреспондент-мүшесі А.Машанов., Қазақ КСР Мәдениет министрі М.Базарбаев., тарих ғылымдарының кандидаты, археолог К.Ақышев., Жамбыл облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары К.Жарқымбеков., Көкшетау облысы Володар ауданы, Сырымбет ауылдық кеңесінің төрайымы З.Атығаева сөз сөйледі. Съезде Орталық тексеру комиссиясының есебі тыңдалып, Қоғамның Жарғысына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Съезд жұмысына Қазақстан Коммунистік партиясы ОК хатшысы С.Н.Имашов., Қазақстан Коммунистік партиясы Бюро мүшелігіне кандидат, Қазсовпроф төрағасы К.А.Егізбаев., Қазақ КСР Министрлер Кеңесі председателінің орынбасарлары С.С. Жиенбаев., Ш.Жәнібеков, партия, совет, кәсіподақ, комсомол ұйымдарының өкілдері, республикалық министрліктер мен ведомстволардың басшылары, мәдениет, өнер және әдебиет қайраткерлері қатысты. Одан өзге Одақтас республикалар - Украина, Белоруссия, Грузия, Әзербайжан, Литва, Қырғызстан мен Түркменстандағы мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамдарының өкілдері келіп қатысқан. Съездде қаралған мәселелер бойынша қоғамның орталық кеңесі мен орталық тексеру комиссиясының құрамы жаңартылып, төрағасы болып Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы С.Б.Ниязбеков бірауыздан қайта тағайындалды [Protocol No. 35, 1977].

Сабыр Біләлұлы сонымен қоса осы жылдары Қазақстандағы Табиғатты қорғау Орталық кеңесін қоса басқарды.

КСРО Мемлекеттік істеріндегі қызметінің ауқымы кең. Мәселен, С.Б.Ниязбековтің Төрағалығымен 1977 жылы 27 майда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының тоғызыншы шақырылымының отырысы өткен. Осы шақырылымда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «КСРО Конституциясының Жобасы» жөніндегі Жарлығы («О проекте Конституции СССР») және 2 пункті бойынша КСРО Мемлекеттік Гимнінің мәтіні мен әуенінің редакциясын бекіту туралы шешім қабылданған. 1 және 2 пункттер бойынша Л.И.Брежнев пен М.А.Сусловтың баяндамасынан соң, С.Б.Ниязбеков сөз сөйлеп, Жарлықпен таныстырған. Хаттамада, Мемлекеттік Гимннің мәтіні мен әуенінің жариялану күнін анықтау С.Б.Ниязбеков пен М.П.Георгадзеге тапсырылғандығымен қоса:

а) КСРО Мемлекеттік Гимнінің одақтас республикалар тілдеріне аударылуын қамтамасыз етсін және аударма мәтіндерін 1977 жылғы 1 тамызға дейін КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумына ұсынсын;

б) КСРО Мемлекеттік гимнінің мәтінін КСРО халықтарының тілдеріне аудару жұмысын ұйымдастыру көрсетілген.

2 пунктке КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен 1977 жылдың 27 мамырында бекітілген КСРО мемлекеттік гимнінің орыс тіліндегі мәтіні мен нотасы берілген. Құжатта КПСС ОК Бас секретары Л.И. Брежнев жолдас;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумы Төрағасының орынбасарлары М.А.Яснов., А.Ф. Ватченко., Н.М. Матчанов., П.Г. Гиашвили., К.А.Халилов., А.С. Баркаукас., К.Ф.Ильяшенко., П.Я. Страутманис., Т.Кулатов., А.М. Клычев., А.П. Вадер;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Хатшысы М.П. Георгадзе;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының мүшелері: А.В.Гиталов., В.В. Гришин., Н.А. Злобин., В.И. Конотоп., В.В. Николаева-Терешкова., Н.А. Новоселова., З.П. Пухова., Ш.Р. Рашидов., Г.В.Романов., Г.Н.Смирнов., Ф.А. Табеев., Л.Г.Тынель., С.С. Цецегов., М.З. Шакиров.;

КПСС ОК Политбюро мүшесі, КПСС ОК Хатшысы М.А. Суслов;

КПСС ОК Политбюро мүшелігіне кандидат, КПСС ОК Хатшысы Б.Н.Пономарев;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Одақтық Кеңесінің Төрағасы А.П.Шитиков;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Ұлттар Кеңесінің Төрағасы В.П.Рубен;

КСРО сыртқы істер министрі Н.А.Щелоков;

КСРО Юстиция министрі В.И.Теребилов;

КСРО Жоғарғы Сотының Төрағасы Л.Н.Смирнов;

КСРО Бас Прокуроры Р.А.Руденко;

Белорус КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы Поляков;

Армян КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы Б.Е.Саркисов;

Кеңестер Армиясы мен Әскери-теңіз Флотының Негізгі саяси кеңесінің бастығы А.А.Епишев;

КПСС ОК мәдениет Бөлімінің меңгерушісі В.Ф.Шауро;

КСРО Министрлер Кеңесі және Кеңестер Одағы Телеграф агенттігінің Бас директоры Л.М.Замятин;

КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік қауіпсіздік Комитеті Председателінің бірінші орынбасары С.К.Цвигун;

КСРО еңбекшілер депутаттары Кеңесінің «Известия» газетінің бас редакторы П.Ф.Алексеев;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумы Хатшылығының Басшысы В.И.Васильев; Хатшылық басшысының орынбасары И.И.Алаторцев;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумы Төрағасының көмекшілері мен Хатшылары В.В. Картунов., Н.Н. Куриленко., В.С.Китаев., А.Н. Жарков;

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының бөлім меңгерушілері және басқа да жауапты қызметкерлер: В.Г.Высотин., П.П.Гуреев., А.Н.Копенкин., Д.Н.Никитин., М.П.Скляров., Р.А-Б. Эльдарова., А.А.Буробин., Ю.А.Королев., Н.А.Николаева., В.Л.Сорокин., Р.Н.Владимирцев;

«Советы депутатов трудящихся» журналының бас редакторы М.Ф.Стрепуховтар қатысқандығы көрсетілген [Protocol No. 36: 1977].

Сондай-ақ, С.Б.Ниязбековтің Төрағалығымен 1977 жылы 15 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының тоғызыншы шақырылымының отырысы (алтыншы сессиясы) өткен. Бұл отырыс 36 протоколының 1 пункті «О ратификации Договора о дружбе и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических республик и Народной Республикой Мозамбик» деп тіркелген.

3 пунктінде КСРО және одақтас республикалардың орман заңдарының негіздерінің жобалары туралы күн тәртібінде қаралған.

4-16 пункттерде Сотталғандарға кешірім жасауға өтініш ету мәселесі *Ходатайство о помиловании осужденных* кешірім жасау туралы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының қаулысы С.Б. Ниязбековтің, КСРО Жоғарғы Сотының Төрағасы Л.Н.Смирнов және КСРО Бас Прокуроры Р.А.Руденконың құзіреттілігімен жүзеге асқандығы тіркелген. Бұл құжатта сотталған 18 адамның аты-жөні көрсетілген [Arkhipenko, 1977: 1059; Man and Natura, ICDI/03920].

«Советская понарама» деп аталатын саяси ғылымдар агенттігінің (АПН) журналында Қазақстандағы Табиғатты қорғау Орталық кеңесінің атқарып жатқан жұмыстары жайлы С.Ниязбековпен агенттіктің меншікті корреспонденті Равилем Биктагировтің «КАЗАХСТАНСКИЙ ПОДХОД К ЭКОЛОГИИ» (15.ІІІ.77.АПН I СД/О 3920 РБ) атты сұхбатта тұшымды ақпараттар қамтылған. Мысалы:

«Корреспондент:

- Сіз қазақ қоғамының табиғатты қорғау Орталық кеңесін басқарасыз. Яғни, қоршаған ортаға сөзсіз әсер ететін табиғи ресурстарды өнеркәсіптік игеруге, сонымен қатар оны қорғауға қамқорлық жасауға бағытталған шешімдерге қол қоясыз. Мұнда қайшылық жоқ па?

С.Ниязбеков:

- Ешқандай қайшылық жоқ. Табиғатқа қамқорлық Жоғарғы кеңестің функцияларына да кіреді. Бұл мәселемен біздің тұрақты депутаттық комиссияларымыздың бірі арнайы айналысады. Өткен жылы, мысалы, Жоғарғы Кеңес Қазақ КСР-нің Жер қойнауы туралы Кодексіні қабылдады, ал Президиум құрылыс материалдары өнеркәсібі министрлігінің *Кен емес кен орындарын игеру кезінде» табиғатты қорғау туралы есебін тыңдады. Сондай – ақ, республикада алтыншы*

қорық-Марқакөлді ұйымдастыру туралы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысы бекітілді [Протокол №36, 1977 г.].

Осы сұхбатта Сабыр Біләлұлы Ниязбеков ағымдағы бес жылда Қазақстандағы қоршаған ортаны қорғау шараларына мемлекет тарапынан кәсіпорын қорына 200 миллион сом қаражат бөлінгенін, «Казахстанская правда» газетінде табиғатты қорғау жөніндегі арнайы рубрика құрылғанын және онда энтузиасттардың қатары көбейіп (2 миллионнан аса), олардың тың идеяларын насихаттауға платформа берілгеніне тоқталды. Бұдан өзге облыстық, аудандық баспасөзде, радио мен телехабарлар арнайы қоршаған ортаны қорғауға байланысты жылына 4-5 мың корреспонденция таратылатынын мәлімдеді. Сонымен қатар, Қазақстанда табиғат жанашырларының халық университеттері, мектептері мен клубтарында жылына 12 000-ға дейін өткізілетін әңгімелер мен кеңестері де бұл қоғамның үлкен танымалдыққа ие болуына игі әсерін тигізген. Қазақстандағы қоршаған ортаны қорғау қоғамы сегіз секция бойынша жұмыс істеп, оған әртүрлі білім саласындағы мамандар, партия, кеңес шаруашылық басшылары және белсенді студенттердің арасынан туған жерді қорғау үшін қоғамдық инструкторлар тағайындалған. Олардың тікелей қатысуымен Қоғамның Орталық Кеңесі ғылыми-әдістемелік конференциялар ұйымдастырып, ұсыныстар әзірлейді, плакаттар шығарады, рейдтер жүргізеді, бастауыш ұйымдардың есебі тыңдалып, үкіметке түрлі ұсыныстар енгізуге мүдделі екендіктері ескерілген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі таңда Елімізде аса күрделі оқиғалар белең алып, халық пен өкіметтің арасында әртүрлі мазмұндағы мәселелер көтеріліп жатқаны баршаға мәлім. Әр заманның өзіне тән Құрылымы, Заңдары, көшбасшылары, рухани ағартушылары (интелигенция) және бұқарасының өмір сүру ережелерін ежелден бері философтар хатқа тізіп, көптеген трактаттар жазып қалдырған-ды. Ежелгі философтардан бастап, бүгінге дейінгі жазылып һәм айтылып келе жатқан келе жатқан дүниетанымдық көзқарастардағы басты идея жалпыадамзаттың асыл қасиеті адамгершілік қағидаларына тірелгенімен құнды.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумында көтерілген мәселелер мен С.Ниязбеков басқару қызметінде болған кездердегі Қазақстанның облыстарында атқарылған жұмыстардың өзекті тұстарын айшықтау үрдісінде нақты құжаттық

дәлелді фактілерге, оның ішінде статистикалық көрсеткіштер мен қаулыларға жүгіне келе, С.Ниязбековтің ғұмырнамасы бірнеше бағытта ауқымды зерттеу көздеріне негіз болады деп топшылаймыз. Өйткені, С.Ниязбековтің тек баяндамаларының өзі ғана бірнеше томдарға жүк болатынын айта келіп, мемлекеттік деңгейде атқарған істерінің ауқымын осы мақалаға кірмеген мынадай қосымша фактілер бойынша қарастыруға болады:

- ауылшаруашылығын өркендету;
- ауыл мен селоны көркейту;
- мәдени нысандарды қорғауға алу;
- Қ.Яссауи кесенесіне қатысты мәселені мемлекеттік деңгейде көтеруі;
- кезінде «халық жауы» деп тарихтан ысырылған Т.Рысқұловты ақтау ісімен тікелей айналысуы;
- ән мен жырдың кені – халық ақыны, композитор К.Әзірбаевтің өнерін бағалап, мерейтойын республикалық деңгейде атап өту;
- адам құқығына қатысты сот отырыстарына қатысып, қадағалауы;
- КСРО және Қазақ КСР-ның Заңдарын бекітуге және қабылдауға шешім шығаруға төрағалық етуі;
- Дипломатиялық келіссөздер жүргізуі,
- Шетелдерге КСРО делегациясын бастап апаруы;
- Қазақстанға ресми сапарымен келген шетел басшыларын қабылдауы және т.с.с., тізе берсек басқа да көптеген қызметтері тарихшыларға, мәдениеттанушыларға, аймақтанушыларға, халықаралық байланыс мәселесіндегі дипломатиялық саланы зерттеушілерге, саясаттанушылар мен журналистерге ауқымды ақпарат көзі болады деп санаймыз. Әсіресе, Заң саласындағы ізденушілерге С.Ниязбековтің қолымен бекітілген Заңдар мен Қаулыларды және ол қатысқан адам құқығына қатысты сот отырыстарының күн тәртібіне шолу жасап, атап көрсету орынды болмақ.

Қазақ КСР-ның басқарушы органдарында Кеңес дәуірінің кадр мәселесін шешу барысында ақыл-ойы терең, парасат-пайымы мол адал да патриот тұлғалар

Ж.Шаяхметов, Ж.Ташенов, Н.Оңдасыновтармен С.Ниязбековтің де үзеңгілес жүріп Елге қызмет еткенін қолымыздағы тарихи-құжаттық материалдар дәлелдеп отыр.

EXTENDED SUMMARY

The purpose of the article is an in-depth analysis of the managerial and diplomatic activities of the prominent state and political figure S. B. Niyazbekov as a historical figure based on the history of the Kazakh SSR of the 20th century, his merits in the national interests. In the course of revealing the portrait of the figure S.B. Niyazbekov by personification, the process of presenting the merits of the personality of a patriot became the basis for large-scale research in several directions through a review of the history of the Kazakh SSR of the twentieth century. His life path with service in the state took place in those times, which sought to build communism. Sabyr Bilyalovich is a patriotic personality who directed his position to the implementation of ideology in the program of the Communist Party to serve the interests of his native country: the knowledge and prosperity of the spiritual world of the Kazakh people. Therefore, in the introduction, we indicated that the life path of Niyazbekov Sabyr Bilyalovich, who faced the Soviet era, is closely connected with the history of that period, can serve as a source of detailed comprehensive research for an objective understanding of the history of the Fatherland by modern and future generations. In proving the reliability of historical facts, historicity, source systematization, textual analysis of historical data in the domestic and foreign press are provided, and in chronological order of official texts and reports, the text is grouped by content in accordance with the scope of information sources. From 1965 to 1978, S.B. Niyazbekov served as Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR and Deputy Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR.

As a 6-time deputy of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, 3-time deputy of the Supreme Soviet of the USSR and a member of the Plenum and bureau of the Communist Party of Kazakhstan, he was repeatedly elected a delegate and member of the congresses of the Republican and Union parties. 3 times was awarded the Order of Lenin (1971, 1973, 1976), 2 times the Red Banner of Labor (1957, 1962) and dozens of medals.

During the grouping of documents and manuscripts, the questions raised by the Presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR in 1965-1978 and the current moments of the work done in several regions of Kazakhstan under the leadership of S.B. Niyazbekov

were used; actual documented facts recorded in statistical indicators and resolutions. This article included an analysis of life principles through memories of his faithful service to the Motherland. The deep recognition of S. B. Niyazbekov is revealed in the dynamics of the formation and development of the Kazakh SSR in the twentieth century through a broader consideration of the economic, political, social, historical and cultural state of the state. Considering the path of Sabyr Bilyalovich Niyazbekov as a statesman, his biography and family potential in connection with the socio-political situation in the Akmola region in the first quarter of the twentieth century, the stages of passing the school of life on the formation of public relations and receiving primary education under the influence of the intelligentsia, which absorbed the elements national-historical-cultural consciousness through the adult environment, coincided with the difficult time in the country. - we directed what happened to the true disclosure. In the process of systematizing the activities of S. B. Niyazbekov, who headed several regions of the Republic of Kazakhstan in chronological order, we used statistical data, information regarding the dynamics of the development of historical, cultural, agricultural, economic, scientific and other industries of the last century with an emphasis on regional features. When reviewing the results of the study, we presented the chronology of his life. Paying attention to the fact that for the development of agriculture one of the most effective directions for the implementation of the process of mechanization of agriculture is the adaptation of rural workers to a special craft - an urgent problem, we focused on statistical indicators. In his reports, Niyazbekov S. B. focused on statistical indicators of achievements in the field of agriculture, economics, industry and education in the regions of the Kazakh SSR, issues of protecting historical and cultural sites of Kazakhstan, fair decisions of court hearings relating to human rights. Besides:

- Presided over the meetings of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR and the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR in the approval and adoption of decisions;

- Raise the issue of the Mausoleum of K. Yassauı at the state level;
- Presentation of awards of the USSR and the Kazakh SSR;
- at the head of the delegation of the USSR trips abroad;
- Reception of a foreign delegation on an official visit to Kazakhstan;

Issues such as conducting diplomatic negotiations with foreign leaders require a deeper and more intelligent, healthy, fair conclusion. With all this in mind, we have summarized it in this article based on historical documentary evidence.

The socio-political positions of the politician S.B. Niyazbekov contribute to a deep recognition of the fact that Kazakh spirituality is in tune with centuries-old historical, cultural, and moral principles. He initiated the creation and adoption of the law on the protection of historical and cultural monuments of Kazakhstan. Niyazbekov S. B. In 1971, on a voluntary basis, he founded the Republican Society for the Protection of Monuments, which he headed in 1971-1989. At the session of the Supreme Council for the Protection of Historical Monuments, a special law was adopted. In 1971, at the session of the Supreme Council, the Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic "On the protection of historical and cultural monuments" was adopted. The law consists of 5 sections, 24 articles. The message of the bill notes that on the territory of the Kazakh SSR there are San Alauan monuments of history and culture, which symbolize the wisdom of the Kazakh steppe, its way of life, culture, art, revolutionary traditions, the heroic struggle for the freedom and independence of our Motherland, together with other peoples of the USSR, that these monuments are of great scientific, artistic, cultural and educational value. Undoubtedly, the creation by S. Niyazbekov of the National Society for the Preservation of Historical and Cultural Monuments in Kazakhstan in accordance with the ideological course of the Communist Party in the Soviet era was a noble undertaking designed to harmonize the past and future of the country. Particular attention was paid to the fact that the current historical and cultural projects under the program "Ultyk ruhani zhangyru" were accompanied by the initiative of S. Niyazbekov in the seventies of the last century. S. Niyazbekov took the initiative to create and adopt a law on the protection of historical and cultural monuments of Kazakhstan, during which a stream of events held at the Union, republican levels, as well as several interviews (interviews), reports were published. In 1972, the first congress of the Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments of the Kazakh SSR was held in Almaty. It was opened by S. Niyazbekov and made a report on the topic: "Protection of cultural monuments is a nationwide affair." In this report, it was emphasized that the historical heritage of the past is an inexhaustible source of deepening knowledge in the field of history, and the foundation on which all spheres of our modern culture are shrouded: science, education, literature and art. The Kazakh Soviet Socialist Republic, spread over the free space

of Asia from the Caspian Sea to the Altai Mountains, occupies an important place in the history of the material culture of the peoples of the USSR.

The sphere of activity of Niyazbekov Sabyr Bilyalovich in the state affairs of the USSR is also wide. So, under the chairmanship of S. B. Niyazbekov, on May 27, 1977, a meeting of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of the ninth convocation was held. In this convocation, a decision was made to approve the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on the “draft Constitution of the USSR” (“On the draft Constitution of the USSR”) and the revision of the text and melody of the national anthem of the USSR under paragraph 2. Under the chairmanship of S. B. Niyazbekov, on June 15, 1977, the meeting (sixth session) of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of the ninth convocation. On the agenda were discussed the draft fundamentals of the forest legislation of the USSR and the union republics. Paragraphs 4-16 state that the issue of a petition for pardon for convicts (“Petition for pardon for convicts”) was carried out under the competence of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR Niyazbekov S. B., Chairman of the Supreme Court of the USSR Smirnov L. N. and Prosecutor General of the USSR Rudenko R. A. This document contains the names of 18 convicts.

In the journal of the Political Science Agency (APN) under the title "Sovetskaya Ponarama" about the work carried out by the Central Environmental Council of Kazakhstan, an article by S. Niyazbekov "KAZAKHSTAN'S APPROACH TO ECOLOGY" was published, received by the agency's own correspondent Ravil Biktagirov (15.III.77.APN I SD / O 3920 RB).

Summing up, the author expressed confidence that deep knowledge, study of the life path of Niyazbekov S.B. will make it possible to comprehend the essence of the struggle of the national intelligentsia for the future generation, for the independence of the nation, to awaken patriotic feelings for the Motherland and lead a conscious life.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

Тоқаев Қ., (2005). Әке туралы толғаныс. Алматы: Парасат, 199 б.

Рамазанова Б., (2006). Елім деп соққан жүректер. Ойтолғау. 240 б.

Бақтыбаев Т. (2006). Шапағат шуағы. Астана: Арай баспасы, 238-239 бб.

Ниязбеков С. Жеке отбасылық архивінен. 2

Апсаметов М. По заветам учителя нации. [«Вечерняя Астана»](#) №439, 19.11.2018.

Ниязбеков С. Жеке отбасылық архивінен. 2

“Правда” газеті, №7(14766) 1959 жылғы 7 қаңтар.

Ниязбеков С. Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің пленумында сөйлеген сөзі. “Оңтүстік Қазақстан” газеті, 1964 жыл, №122(583) сенбі, 23 мамыр.

“Социалистік Қазақстан” газеті, № 202, (12740) 30 тамыз, 1967 ж.

Sabir Niyazbekov, President of the President of the Kazakh Supreme Soviet, Genuine Sovereignty and Statehood. “Moscow NEWS”, №26 (861) July 8-156 1967. Weekly, 6 16/2 Gorky Street, Moscow* Puice 6 kopeks.

Ниязбеков С., Жеке отбасылық архивінен. 2

Ниязбеков С., (1972). Доклад на первом учредительном съезде общества охраны памятников культуры Казахской ССР. -Алматы, 1972 г.

“Казахстанская правда” газеті, №132 (16.241). стр 1. 9 июнь, 1976 г.

Протокол №35, Заседание Президиума Верховного Совета СССР, девятого созыва, май, 1977 г.

Протокол №36, Заседание Президиума Верховного Совета СССР, девятого созыва, 15 июнь, 1977 г.

Человек и природа. Казахстанский подход к экологии (ICDI/03920) Председатель Президиума Верховного Совета Казахской ССР Сабир Ниязбеков рассказывает, как охраняется природа Казахстана. (5,0 стр). Советская панорама. АПН-Вестник Агентство печати новости; №51 (1059) 15 марта 1977 года. Ред. А.Архипенко.

REFERENCES

Tokayev K. (2005). Reflections On The Father. Almaty: “Parasat”, 2005. - 199 p. 2018

Ramazanov B. (2006). Elim Dep Sokkan Jurekter. Oitolgau. -2006. 240 b.

Baktybaev T. (2006). Shapagat Shuagy. Astana: "Arai" Baspasy, 2006. ISBN 9965-99-05-4-7. 238-239 bb

Niyazbekov S. B. From The Personal Family Archive.

Apsametov M. (2018). According to the precepts of the teacher of the nation. "Evening Astana" No. 439, 19.11.2018.

Niyazbekov S. B. from the personal family archive.

Newspaper "Pravda", No. 7(14766) January 7, 1959.

Niyazbekov S. (1964, 1967). Speech at the plenum of the South Kazakhstan regional party committee. / Newspaper "South Kazakhstan", 1964, No. 122(583) Saturday, May 23
9. newspaper "Socialist Kazakhstan", No. 202, (12740) August 30, 1967

Sabir Niyazbekov (1967). President of the President of the Kazakh Supreme Soviet, Genuine Sovereignty and Statehood. «Moscow NEWS» №26 (861) JULY 8-156 1967.
WEEKLY6 16/2 Gorky Street, Moscow* Puice 6 kopeks

Niyazbekov S. (1972). From the personal family archive. 12. Niyazbekov S.B. Report at the first educational congress of the Society for the Protection of Cultural Monuments of the Kazakh SSR. – Almaty

"Kazakhstanskaya Pravda" Gazeti, No. 132 (16.241). page 1. June 9, 1976

Protocol No. 35, Meeting of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, Ninth convocation, May, 1977

Protocol No. 36, Meeting of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, Ninth Convocation, June 15, 1977

Man and nature. Kazakhstan's Approach To Ecology (ICDI/03920) Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR Sabir Niyazbekov Tells How The Nature Of Kazakhstan Is Protected. (5.0 pages). Soviet Panorama. APN-Vestnik Press Agency Novosti; No. 51 (1059) March 15, 1977. Ed. by A.Arkhipenko.

